

L. JUHÁSZ ILONA

RÍTUSOK
JELEK
SZIMBÓLUMOK

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Rítusok, jelek, szimbólumok

Notitia historico-ethnologica 5.

Sorozatszerkesztő
Liszka József

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ
Komárom

Postacím:
Fórum inštitút pre výskum menšín
Výskumné centrum európskej etnológie
SK-945 01 Komárno 1.
P. O. BOX 154
etnologia@foruminst.sk
www.foruminst.sk

L. Juhász Ilona

Rítusok Jelek Szimbólumok

Tanulmányok
az összehasonlító
folklorisztika köréből

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Somorja–Komárom
2011

Lektorálta
Prof. Dr. Bartha Elek
Doc. Dr. Liszka József, PhD.

A könyv megjelenését
A Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2011

© L. Juhász Ilona, 2011
© Forum institute, 2011
ISBN 978-80-89249-53-4

TARTALOM

Bevezetés.....	7
„Bizony, boszorkányok még mindig vannak!” Boszorkányhit és rontás egy gömöri bányásztelepülésen a 21. században	9
A permonyík. A bányaszellem és bányamanó alakja a szöveges folklórban – különös tekintettel egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágára	25
Kilenc kereszt (Devět křížů). Egy szakrális kisemlék-együttes nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban	61
Karácsony és a halottak emlékezete. Dél-szlovákiai példa	105
Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti halálhelyjeleken.....	125
A fénykép szerepe a lokális emlékezetben. Keszegfalvai példa	173
„Kopjafa” versus hagyományos fejfa? Hajdúböszörményi példa.....	189
Utószó helyett avagy szubjektív és objektív(nek szánt) futamok egy kutatói attitűdről (Liszka József).....	215
A kötetben szereplő tanulmányok korábbi közlési helyeinek bibliográfiai adatai	217
Magyar–szlovák helynévjegyzék.....	219
Obsah	221
Inhalt	222

BEVEZETÉS

A kötetbe az elmúlt száz egy évtized során megjelent tanulmányaimból válogattam ki az általam legfontosabbnak ítélt hetet. Azért esett a választásom éppen ezekre az írásokra, mert egyfajta keresztmetszetét adják eddigi kutatási témáimnak.

Öt tanulmány Szlovákia magyarlakta tájain végzett kutatásaim eredményeként született, s a nemzeti szimbólumok, hiedelmek, temetőkultúra és interetnikus kapcsolatok témakörét ölelik fel.

Magyarországi városokhoz – Hajdúböszörményhez – kötődő írásomban az ottani köztemetőben található csónakos fejfás, több esetben „kopjafás” temetőként emlegetett parcella fejfáit mutatom be, elemezve az itt tapasztalható tendenciákat. Ez a téma szorosan kapcsolódik a kötetben szereplő többi tanulmányhoz és több fő kutatási témámhoz is, mint: fényképhasználat a temetőkben, a folklorizmus-kopjafák, temetkezési szokások és temetőkultúra – elsősorban annak változásai, valamint interetnikus kapcsolatok, szokásváltozások, hiedelmek. A szóban forgó temetőrészben tapasztalt jelenségek prezentálásának elsődleges célja, hogy konkrét példákkal szemléltessem az ún. népi kultúra folyamatos változását, módosulását, illetve hogy még hivatalos rendeletek ellenére sem lehet kimerevíteni, konzerválni egy konkrét kor állapotait, szokásait. Azok ugyanis folyamatosan változnak, alkalmazkodnak az adott kor tendenciáihoz, s nagymértékben befolyásolják a társadalmi és életmódbeli, nemkülönben ízlésbeli változások is.

Egy szakrális kisemlékcsoporthoz, a Csehországban – pontosabban a morvaországi Brünn közelében – található Kilenc kereszt nevű objektumhoz, illetve helynévhez kapcsolódó tanulmányomban a keresztekhez fűződő monda világhálón fellelhető variánsait mutatom be, különös tekintettel a közelmúltban született újabb mondákra, történetekre. Írásommal elsősorban az volt a célom, hogy felhívjam a figyelmet a világhálóra mint a néprajzi témák kutatásának egyik fontos forrására, valamint a szöveges folklór – ez esetben a hiedelemtörténetek – terjedésében játszott egyre nagyobb szerepére.

Az írások elszórtan, különböző magyarországi tanulmánykötetekben és szlovákiai magyar periodikumokban jelentek meg a közelmúltban. Mivel nem mindenki számára hozzáférhetőek, ezért döntöttem úgy, hogy egy tanulmánykötetbe gyűjtve ismét közlésem őket. Bár valamennyi tanulmány a közelmúltban jelent meg, egy kivételével azonban valamennyit átdolgoztam, újabb adatokkal egészítettem ki.

A legindokoltabb a Kilenc kereszttel és a hajdúböszörményi temetőrész sírjeleivel kapcsolatos tanulmányom átdolgozása volt, mivel e két téma esetében tapasztalható a leggyorsabb és legjelentősebb változás. A sírjeleken és út menti halálhelyjeleken előforduló fényképek témájához kötődő írás kiegészítését elsősorban a zsidó temetőkben előforduló fényképes sírokkal kapcsolatos új adatok indokolták. Kutatásaim során ugyanis kiderült, hogy a fényképhasználattal kapcsolatban a vonatkozó szakirodalomban olvasható megállapításokkal ellentétben a zsidó temetők sírjelein ha nem is tömegesen, de már a

20. század legelején Európa-szerte megjelent az elhunyt fényképes vagy domborműves ábrázolása. A holokausz után még nagyobb mértékben elterjedtek, ez a jelenség elsősorban a volt Szovjetunió és a délszláv területeken szembetűnő. A permonyíkkal (bányaszellem, bányamanó) kapcsolatos tanulmányomat szintén újabb adatok egész sorával egészítettem ki.

Több tanulmány közzétételével az adatközlésen túl elsősorban konkrét példák alapján annak a törvényszerűségnek bemutatása volt a célom, mely szerint – a napjainkban is oly népszerű romantikus elképzelésekkel ellentétben – az ún. népi kultúra sem tárgyi, sem szellemi vonatkozásban nem konzerválható, hanem az idők során folyamatosan változik, módosul.

„BIZONY, BOSZORKÁNYOK MÉG MINDIG VANAK!”

Boszorkányhit és rontás egy gömöri bányásztelepülésen a 21. században

Egyik adatközlőm szájából hangzott el 2000-ben a címben szereplő kijelentés,¹ amikor a temetkezési szokásokat kutattam, s a halállal kapcsolatos hiedelmeket gyűjtöttem egy egykori gömöri bányásztelepülésen, Rudnán. A kutatás mintegy melléktermékeként többek között számos boszorkánnyal és rontással kapcsolatos hiedelmet is lejegyeztem. Ezek zöme adatközlőim szerint (akik különféle korosztályokat képviselnek) napjainkban, vagy pedig a közelmúltban „történt”. Többen is meggyőződéssel állították, hogy boszorkányok még ma is vannak a faluban. Az alábbiakban az ezzel a témával kapcsolatos hiedelemtörténetek segítségével próbálom felvázolni, milyen kép él napjainkban a település lakói körében a boszorkányokról és a rontásról.

A kutatott településről

Rudna bányásztelepülés, a járási székhelytől, Rozsnyótól alig 4 kilométer távolságra fekszik nyugati irányban a szlovák–magyar nyelvhatáron. A lakosság nagy részének a településen működő vasércbánya, valamint a rozsnyói bányaüzem biztosította a megélhetést, de többen foglalkoztak földműveléssel vagy állattartással, ezek közül számos az olyan család, amelynek férfi tagja a bányában (is) dolgozott. A településen szlovákok és magyarok, valamint alacsony létszámú cigányság él. A 20. század elején a szlovákság számát a kenyérkeresetet biztosító vasércbánya végett betelepült családok jelentősen gyarapították. A bányaüzem bányászlakásokat épített a falu északi részén, ekkor alakult ki a település kolóniának nevezett része, ahová több szlovák család költözött be, elsősorban a Kassához közeli Aranyidáról és Besztercebánya környékéről. Az itt lakókat *kolóniásoknak*, az „öslakosokat” pedig *falusiaknak* nevezték, s a falusiak a 20. század első felében még lenézték a *kolóniásokat*, az újonnan betelepülteket. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a faluban a 768 lakos közül 439 szlováknak, 321 magyarnak, 1 pedig cseh nemzetiségűnek vallotta magát.²

A település nem csupán nemzetiségi, felekezeti szempontból is tarka képet mutat: nagyjából megegyező arányban élnek itt reformátusok, evangélikusok, valamint római katolikusok, s aránylag magas a vallás nélküliek száma.³ Helyben lakó papja sohasem volt

-
- 1 A kutatott településen nem ejtik a hosszú mássalhangzókat. Írásomban a gyűjtött hiedelem-történeteket is eredeti nyelvjárás szerint jegyeztem le, sem stilisztikailag, sem helyesírási-lag nem módosítottam a szöveget.
 - 2 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001.
 - 3 A lakosság 33,3%-a római katolikus, 23,4%-a evangélikus, 20,1%-a református, 1%-a görög katolikus, 0,5%-a Jehova Tanúi, 2,7%-a metodista, 20,4%-a pedig vallás nélküli. Sčítanie... 236–237.

egyetlen felekezetnek sem a faluban. A reformátusoknak és az evangélikusnak van templomuk, a katolikusok a szomszédos járási székhelyre, Rozsnyóra jártak és járnak (ma már csupán egy-két személy) templomba. Az evangélikus és református templomot sem látogatták-látogatják nagy számban a hívek, a község nem nevezhető vallásosnak. A falu lakossága nagy részének kereseti lehetőséget biztosító helyi bányát 1983-ban zárták be, így ezután a rozsnyói bányáüzemben dolgoztak, valamint különféle vállalatoknál, hivatalokban és más intézményekben találtak munkát. Az 1989-es rendszerváltás után – miután a rozsnyói bányát is bezárták – sokan váltak munkanélkülivé a településen. A megélhetés érdekében néhány család ismét gazdálkodni kezdett, többen vásároltak tehenet, néhányan más háziállatot is, s többen – elsősorban a fiatalok – külföldön vállaltak munkát. Néhány család kivételével alapvetően az életszínvonal csökkenését figyelhetjük meg. A település ipari jellege miatt korán polgárosult, a helyiek a viseletből már a 20. század elején kivetkőztek. A fentiekből is kitűnik, hogy egyáltalán nem beszélhetünk ún. hagyományőrző, archaikus kultúrájú településről.

Mutatvány a boszorkányokkal és a rontással kapcsolatos hiedelmekből

Az alábbiakban az ismételések elkerülése végett nem közlöm a kutatásaim során feljegyzett valamennyi témával kapcsolatos hiedelemtörténetet. Elsősorban azokat teszem közzé – általában mindegyiket teljes terjedelmében –, amelyeket a téma szempontjából a legfontosabbnak ítélt.

A sort a halállal, a boszorkányok haldoklásával kapcsolatos néhány történettel kezdem.⁴ Egy közismert hiedelem szerint a boszorkányok mindaddig nem tudnak meghalni, amíg át nem adják tudományukat valakinek. Hánykolódnak az ágyukon és rettenetesen szenvednek. Hogy megkönnyítsék halálát, ilyenkor seprűnyelet szoktak a haldokló boszorkány kezébe adni, hogy arra szálljon át az ereje. A seprűt ezután elégették, ezáltal az öröklődés folyamata megszakadt.

Egy 70 éves református adatközlő egy közelmúltban elhunyt öregasszonyt nevezett meg, akit boszorkánynak tartottak a faluban:

Elő is fordult ecer nem is olyan régen. ...néni. Azt mongyák, hogy söprőnyelet kel neki nyútani, hogy meghajon, mer adig nem tudot meghalni. Azt is beszélík, hogy a testvérének a gyerekére hata a tudományát. Hát hogy igaz-e, azt nem tudom. Azt mongyák, hogy a pacókos rongyát⁵ is meg tugya fejni az ilyen boszorkány.⁶

Ugyanezt a személyt nevezte meg boszorkányként egy 39 éves adatközlő is, s a róla elmondott történet is megegyezik:

Ez vót Rudnán is. Ezt az én anyukám monta ecer amikor haldoklot aki boszorkány vót, a jányát mindig híjta, de az nem akart bemeni, oszt a kezébe aták a söprőt, oszt akkor meg tudot halni. De a söprőt oszt utána el keletet égetni.⁷

4 Az ezzel a témával kapcsolatos több feljegyzett hiedelmet közlök a rudnai temetkezést és a halállal kapcsolatos hiedelmeket bemutató kötetemben (L. Juhász 2002, 45–46.)

5 A batyuzó lepedő kötőleke.

6 Saját gyűjtés, 2001.

7 Saját gyűjtés, 2001.

Hogy ez a hiedelem máig milyen szívósan tartja magát, bizonytétel az a történet, amelyet egy 60 év fölötti református vallású nő adatközlőm mondott el egy 2000-ben, a rozsnjó kórházban megtörtént esettel kapcsolatban:

Tavaly vótam a kórházba, oszt ot beszélték a szesztrák,⁸ hogy egy asszony nem tudot meghalni, olyan nehezen halt meg, meg meg se halt vóna talán, ha a söpröt nem aták vóna a kezébe. Eztet én is halotam az öregektől, de azt nem halotam, hogy valaki söprövel halt vóna meg. De azt monták a szesztrák, hogy az az asszony anyit harcolt és nem és nem tudot meghalni ot a kórházba, amíg ök a kezébe nem aták a söpröt.⁹

Egy másik falubeli özvegy öregasszonyt szintén boszorkánynak tartottak, s az ő halála kapcsán is elterjedt a történet, hogy nehezen tudott meghalni:

Beszélték a faluba, hogy az öreg ...-né nagyon nehezen halt meg, azt monták, hogy azért, mert boszorkány vót, és nem tuta átadni az erejét. Magának való asszony vót, senkivel se törődöt, furcsa természete vót igen.¹⁰

A fentebb említett második történetben szereplő boszorkánynak tartott özvegyasszony a kecskét is megrontotta. Egy másik hiedelem is szerepel ebben a szövegben, miszerint ha keresztet vetnek a boszorkánynak vélt személy háta mögött, és az visszafordul, ezáltal bebizonyosodik boszorkány volta:

Töbször, amikor gyerekek vótunk, úgy emlékszek rá, halotuk valakitől, hogy keresztet kel vetni a boszorkány háta meget, oszt biztos visszafordul. Oszt mink ugye gyerekek vótunk, hát kipróbáltuk, jó mesze mentünk már tőle, oszt akkor keresztet vetetünk a háta meget. Oszt megfordult, mert megérezte, észrevete, oszt azt monta nekünk „Ne vesetek keresztet, mer odamenyek, oszt megpofozlak beneteket.” Hát honan tuta, hogy mink keresztet vetetünk, amikor előtünk ment, meg hátal vót nekünk? Olyan furcsa vót. Mink azér haragutunk rája, mer vót kecskénk, oszt anyám dicsekedet, mer rengeteget fejtünk tőle. Oszt egy hétre rá, hogy anyánk dicsekedet neki vele (a kecskével – a szerző megj.), le is keletet vágni a kecskét. Úgy toltuk fel a kecskét, mer nem akart meni se, olyan baja let. Hát azt monták, hogy biztosan ő ronhata meg.¹¹

Figyelemre méltó hiedelemtörténetet jegyeztem le 2001-ben egy házaspártól, akik az 1989-es rendszerváltást követően próbálkoztak tehéntartással. A tehenük megbetegedett, majd elpusztult. A családő – 65 éves evangélikus – meggyőződéssel állította, hogy rontás miatt. A portán – a garázsban és a tehen vályújában – szögeket talált, s később az állatorvos is megállapította, hogy szög volt a tehenben. E történet kapcsán különösen figyelemreméltó, hogy maga az állatorvos is úgy vélekedett, hogy valóban rontásról lehet szó, mivel több helyen is „panaszoknak” az emberek, azaz megmagyarázhatatlan okokból betegszenek meg az állatok:

8 Egészségügyi nővérek.

9 Saját gyűjtés, 2000.

10 68 éves evangélikus adatközlő, nő. Saját gyűjtés, 2001.

11 62 éves adatközlő, nő, református. Saját gyűjtés, 2001.

Én csak azt tudom, hogy az én tehenem a szögbe dőglött meg és sok szöget tanáltam a válóba¹² meg a garázsba is. Itt valaki hajingálta ezeket az új szögeket. Emésztési zavarai meg fájdalmai vótak a tehenek, az vót a baja, az álatorvos monta, hogy ebbe a tehenbe szög van. Montuk az álatorvosnak, hogy itt valami rontás lehet, hogy enyi baj van a tehenel. Osztt ő is monta, hogy megint vannak ezek a rontások, igen sok helyen panaszkodnak. Már én is kezdek ebbe hini, hogy vannak ezek a jelenségek – monta. Nem is tudot az orvos mit csinálni a tehenünkel. Én mindennap ki szoktam tisztítani a válót, oszt azóta, hogy a tehen így megbetegedet akor, mindig tanáltam a válóba szöget, meg a szénát is, ahogy megmozdítottam, amikor eni akartam adni a tehenek, a széna között is megcsörent, oszt úgy szetem ki többször is. Csuktuk az ólat écska is meg napal is. A tehen, amikor megvetem, az harminc liter tejet adot egy nap, amikor lebornyazot. Dicsekedtünk is vele. Nem szabad dicsekedni. ...megnéztem este, nem vót semi baja. De amikor már mentem reggel, már látam, hogy baj van. Hát a szögtől vót.¹³

A rontást egy idős özvegyasszonynak tulajdonították, aki gyakran megfordult a portájukon, a feleség szerint több jel is utalt az asszony boszorkány voltára:

A boszorkánynak a keze mindig a zsebébe van, oszt morzsolgat valamit bene, azt mongyák. Osztt én is mentem utánok, oszt nézet hátra. Pedig hát honan tuta, hogy ott vagyok az udvaron? Mer már vigyáztam, hogy nem-e dob el valamit az udvaron, mer akor kezdődtek a problémák a tehenünkel. Osztt csodálkoztam, hogy honan tuta, hogy én néztem utánok?¹⁴

Miután a fent említett család első tehené elpusztult, egy másikat vásároltak helyette, azonban rövidesen az is megbetegedett. Ekkor egy másik boszorkánynak tartott személy járt hozzájuk egy szántóföldrész öröklésével kapcsolatos vitás ügyben, így a második tehené megrontását már neki tulajdonították:

Amikor a tehenet megroncsák, akor a tehenet ki kel cserélni, meg meg kel keni fokhagymával az ólat. Osztt mink ki is cseréltük, be is kentem egy csomó fokhagymával az ólat. De az új tehenel is gond vót, kezdet nyúlni a tej. Montuk is az álatorvosnak. Akor már x járt ide (...) x ránk is nehezelt a föld miat, ami akor maradt, amikor y meghalt. Osztt mindig járt ide utánunk is, oszt megúntam, becsuktam a kaput, hogy már ne tuggyon mindig idegyöni...¹⁵

A fenti adatközlő felesége többek közt elmondta azt is, mit hallott a falubeliektől a rontás jeleivel kapcsolatban:

Sokan beszéltek régen, hogy vótak az ólba a rontáskor mindenféle szőrök öszecsomagolva. Osztt a szoci¹⁶ idejébe nem vótak talán ezek a dolgok, meg oszt akor nem is vót nekünk tehenünk. De most, hogy ilyen problémánk van, mindenki mongya, hogy ez nem tiszta dolog, ez valami rontás lehet.”¹⁷

12 Vályúban.

13 Saját gyűjtés, 2001.

14 Saját gyűjtés, 2001.

15 Saját gyűjtés, 2001.

16 Szocializmus.

17 Saját gyűjtés, 2001.

2001-ben négy adatközlőtől is feljegyeztem olyan történeteket, amelyben 3 boszorkány – egy nagyon idős özvegyasszony és annak két lánya – szerepel. Egyikük azonos a fenti történetben boszorkánként emlegetett személlyel, s egy másik gazda tehenének megrontási kísérletéről is szólnak történetek. Ezekben csupán amiatt nem került sor a tehen megrontására, mert a gazda ezt még időben megakadályozta. Az adatközlők azonban mindnyájan meggyőződéssel állítják, hogy a faluban több állat megbetegedéseért is ők a felelősek. Konkrétan egy esetre sem utaltak, csak feltételezik e három személy bűnöségét:

V. T. gyöt haza valahonnan éca, oszt odanéz az I. L-ék háza fele, oszt láta, hogy valamilyen érnékmozognak az ólba. Oszt szólt L-nek. Háromnegyed tizenkető vót. Oszt L. vete a vasvilát, oszt ment az ólba. B. meg J. vót az ólba, meg az anyok. Oszt L. kérdezte őket, hogy minek gyötek ide, hát ők azt felelték, hogy gyötek megnézni a teheneket. Háromnegyed tizenketőkor? – monta nekik L. Takarogyanak innen, oszt ne lásam meg magukat it töbet, mer ha valami baj lesz, ha valami baja lesz az álatoknak, akkor csak magokhoz fogok mení. Oszt könyörögtek neki, hogy ne mongya senkinek, igen meg vótak ijedve. Oszt azt is monta Laci, hogy nem csináltak még semit a tehenel, mer még biztos nem vót idejek. De később meg nem mertek, mer L. rájuk ijesztet, hogy mindenkinek el fogja mondani, hogy ot vótak az ólba éca.¹⁸

Ugyanerről az esetről számolt be egy másik, fiatalabb adatközlő is. Megemlíti az összenőtt szemöldököt is, mint a boszorkányok egyik ismertetőjelét:

Boszorkányok még mindig vannak a faluba. Bizony. Mások is mongyák, hogy B., J. meg az anyok. Most történt nemrég, az I. L. tehenét akarták megrontani, de L. elkapta őket, oszt nem sikerült nekik. Nekem mindig is furcsák vótak. Meg nézd meg, a szemöldökök úgy össze van nyőve, mind a boszorkányoknak. Nagymama monta, hogy azoknak mindig össze van nyőve a szemöldökök meg olyan furcsán néznek mindig. Én már nem is merek velek igen tanálkozni, mer ezek még megronthatnak engem is. Szerencsére a L. tehenüket nem rontták meg, pedig már aba mesterketek! Mer hát mi mást csinálhatak vóna éjjélkor a L. óljokba. Úgy halotam, V. T. figyelmeztete L-t, mert ő láta, hogy B-ék mibe mesterkednek, ő szólt. Mer már sejtete, hogy csak ők lehetnek azok, mer már mások is monták, hogy ezek olyan boszorkányfélék. Meg biztos ők rontták meg azokat a teheneket is, amiknek bajok vót a faluba. Mer hát töb tehen is beteg vót mostanába, halotam. Keresztapu is monta, hogy az övéket is megrontták, tuggyák is, hogy ki, hát a B. vót az, valami föld miat haragszik rájuk, oszt azér. Igen furcsa vót mindig ez a B., no meg hát a testvére, J. is, meg az anyok is. No de L. álitólag jól megszíta őket, oszt elzavarta őket onan! Hogy azóta már nem mernek oda mení, mer félnek L-től, mer igen megfenyegette őket.¹⁹

A fenti történet elterjedtnek számít a faluban, egy-egy változatát például egy 21 éves református lány és 24 éves ateista fiatalember is ismeri. Egy harmadik tehen megrontásáról szól egy ugyanebben az időszakban „megtörtént” eset. Itt a gazda két asszonyt is gyanúsít a rontással kapcsolatban. Egyikük mindhárom fent közölt történetben szerepel, a másik viszont egy újabb, boszorkánysággal gyanúsított személy. Ő lényegében a negyedik élő boszorkánynak számít a faluban. A történetben – az egyik fenti esethez hasonlóan – a rontás eszköze ismét a szög.

18 51 éves református nő. Saját gyűjtés, 2001.

19 39 éves református nő. Saját gyűjtés, 2002.

K. A-nak is megrontoták a tehenét. Csak a tehen nem és nem ad tejet! De előtte vót nálok Cs-né. Oszt a tehen csak nem ad tejet. Cs-né előtte még valamikor letet nálok valamit, de A. oszt viszadobta. Oszt később Cs-nével nem foglalkoztak. Oszt akkor B. is vit később egy görbe szöget, oszt odata A-nak. Oszt A. nem is gondolkozot, elvete tőle, oszt feltete az ablakpárkányra. Oszt csak azután, hogy elment B., azután vagy egy hétre gyöt rá, hogy mi van, mer a tehen elkezdett nem adni tejet, meg csak ugrált, oszt ugrált, oszt nem tuta, hogy mi van. Oszt utána gyötek rá, mingyár viszadobták B-nek a szöget a kertyébe.²⁰

A tehenek megrontásával kapcsolatos „konkrét” eset egy másik adatközlő elmondása szerint az 1960-as évek elején történt meg a családjában. Az általa elmondott történetből az is kiderül, milyen gyógymódot alkalmaztak a rontás ellen, valamint mágikus eljárást alkalmazva hogyan sikerült megtudniuk, ki volt a rontás okozója. Az adatközlő azonban nem nevezte boszorkánynak ezt a személyt:

Benünket is megrontotak a tehenel. Én edig nem hitem ebe, meg én valásos is vagyok. De a rontás, az egy borzasztó. Én csak a tehenen látam. Tutuk, hogy ki rontota meg. Tejet hordot tőlünk évek hoszú során egy aszony, oszt azt monta egy regel: „M..., nem gyűvők már, menyek másúve a faluba tejér.” Ha megyen, hát megyen, gondoltuk, nem baj, meg így is elfogyot a tej, a kolóniások majd lenyúztak minket a tejér, úgy kelet mindenüve. Ez megvót. Elég az hozá, két nap múlva azt mongya az apósom: „Ez a tehen beteg valahogy. Nem eszik jól, már a vizet is csak olyan finyásan isza, csak nem csemeredet meg ez a tehen?” Adig igen jól adot tejet. Mondjuk, ki tugya, mi lehet. Agyunk neki szódabikarbónát, mer így szoktunk neki adni, ha baja vót. De a tehen csak szomorú vót, kezdet a szőre visszafele állni. A tej kezdet apadni. Azt mongya anyuska: ez a tehen majdnem egy liter tejel kevesebet adot. Mindig így regel kiöntöte a tejet a három literes kandliba, oszt én vittem mindig a csarnokba a tejet. Kiöntöte nekem a leszűrt tejet a kandliba. Én elviszem a csarnokba. K... I... néni vót még a csarnokba, a csarnokosné. Én levetem a fedőt, ő elveszi a kandlit, belenéz, mongya: „M..., ez a tej alut.” „Alut a tej? Hát hogy lehet?” – mondom. Még szerencse, hogy nem öntöte a többi közé. Mondom, I... néni, most regel fejte az anyósom a tejet, oszt öntöte be a szemem látára ebe a kandliba. Ő is mongya, hogy érzem, hogy egész meleg a kandli. Hát ez hogy lehet. Hazagyűvők, oszt sírva montam az anyósomnak, hogy mi történt. Megnézi az anyósom az ithoni tejet is, le vót terítve, megnézi, hát az is alut. Szentséges úristen! Gyün be apaka is, nézük a tejet, hát a tej már véres, a tejben bab van, csirák, borsók keletkeznek bene, cérnák... Mongya apaka, meg anyuska is, hogy ez a tehen meg van rontva. Mer anak idején, amikor ő idegyüt, az ő tehenyük is meg vót rontva, oszt Gyöngyös bácsi vót Berzétén, oszt ő ata a füveket, oszt a tehen joban let. Elég az hozá, hogy a tehen meg van rontva. Mondom, ha hol vóna, én ebe nem hiszek. No, azt mongya apaka, Csepicsikhez kel meni Jólészre, mer ő értet, Csepicsik bácsi a dolgokhoz. Azt mongyák, hogy még él a fia és ő is ért valamit ezekhez. Elég az hozá, hogy muszaj lesz hónap hozá meni. No de csak hónap, mer eltervezte J., hogy ki kel hordani az ólból a ganajat, már az egész hidlás aját, meg a válók alól is pucujuk ki, vigyük ki ide a kertre a ganajat. No apa, maga meg hónap menyen el Csepicsikhez Jólészre. Hozáfogtunk, hortuk a ganajat ki a fúrikal²¹ a szekere, oszt mi az anyósomal húztuk le a ganajat a szekeről. Amikor lehúzzuk, egy nagy papírba lezuhan valami elinkbe a szekeről, egy papírvatába becsavarva egy szakasztot olyan tehen első láb, mintha csak szakasztot a mi tehenünk let vóna. Egy ilyen tehen első láb. Aba a papírba bab, aba genyek, mocskok, cérnák, tarka rongyok, ott vót a rontás. Ugye, amikor hozták ki a ganajat, a váló alat, a tehen lábánál felgyülemlik a ganaj, oszt hát nem veték észre, ahogy

20 60 éves evangélikus férfi. Saját gyűjtés, 2001.

21 Talicska.

rakták a fúrikba, már csak mink vetük észre. Elég az hozá, mongyuk, it a rontás. No de most mit csinájunk? B. J. bácsi még akkor élt, oszt épen it vót a kertbe, oszt hajtuk oszt mutatuk neki, hogy mi van. Hát azt mongya, hogy én ere azt tanácsolom, hogy a háztól vigyéték, mert anyám mindig azt monta, hogy az ilyet el kel vini mindig ki az erdőre, valami mély lyukba elásni, úgyhogy vigyéték valahova, valami mély lyukba elásni valahova. Hát akkor szegény anyósom összeszete, valahol a Csetneki patakba ásta el, jó nagy gödröt ástot, oszt úgy tete bele. No, akkor másnap ment az apósom a bácsihoz, oszt mongya neki, hogy mi van. Hát minek viték azt elásni, nemhogy ot rögtön a kertbe meggyútóták vóna, rakták vóna a tűzre, hagy éget vóna, mer ha ahogy a tűzön éget vóna, azt úgy égete vóna őt is othon. Égetheték vóna vagy egy fél napig. Azt magok el nem gondolják, hogy mit szenved olyankor az ilyen, aki ezt csinálta. Hát azt mongya: én adok magoknak füveket, tegyék fel főni, oszt utána szentejék meg az ólat, adok a tehenek is, az a tehen meg fog gyógyulni, de az a tehen már nem lesz soha az, ami vót. Soha többet nem is vót az. Az már soha anyi tejet nem adot azután, csak a fele tejet ata, mind azelőt. Hiába borjazot, már soha nem adot anyi tejet, mind azelőt. Anak az aszornynak soha semi rosztat nem csináltunk. Mink a mai napig nem tuğyuk. Sokszor feltetük egymás közöt a kérdést, hogy mér csinálhata. Őt nem kérdeztük meg, mer akkor tiltóták az ilyesmit, szocializmus vót. Amikor ezt a főzetet főztük a fűből, gyüt le ere. Oszt nem tudot lemení, csak it forgot a kapunk előtt. Mer megmonta a Csepcsik: „Nem álítom, de lehet, hogy el fog a házok előtt meni. Hát az egy főze, a töbi meg elenőrizze, hogy fog-e ara lemení, akire gondolják.” A szomszédai is mondták, mer ő a kolónián lakot, ot halani egymást, hogy az egész éca csarampolt. Folyton edényekkel csőrömpölt éca. Nem tuták elképzelni, hogy mi lehet az. Amikor tanálkoztunk, úgy köszönt, mint régen. De oszt folyton küdőzgete a jányát tojásér. De mink megfogadtuk, hogy aba a családba nem adunk semit. De hogy mér csinálta, nem tudom. Az anyósom még külön adot neki tūrót is ingyen, de hányszor! Ezér nem tuğyuk, mér tete velünk.²²

Több rontással, szemmel veréssel kapcsolatos történetet is meséltek adatközlőim. Az egyik történetben szereplő boszorkány nem csupán az embert, hanem egy technikai eszközt, egy személygépkocsit is megrontott. Az adatközlő unokáját az 1970-es években a szomszédban lakó öregasszony rontotta meg, s még az orvosok sem tudtak segíteni rajta, egy gyógyító emberhez akarták vinni Tőketerebesre. Mivel a rontás okozója egyben a személygépkocsijukat is működésképtelenné tette, egy másik járművel kellett utazniuk:

A szemmel vert gyerek kis ingecskéjét vittük el, ilyen válon kötös is ingecskéje vót A-nak, csak a nyelvét öldökölte ki a gyerek, oszt az orvosok, az orvosok nem tudtak vele csinálni, azt mondták, hogy semi baja nincs a gyerekeknek. Oszt valamelyiknek a rokonságba eszébe jutot, hogy el kéne meni Pista bácsihoz...²³ Segítet. Ő adot nekünk, fel vót vágva olya ruhás kosárba az orvosság neki, olyan gyógyfüvek, oszt aból adot. Azt monda, hogy ezt vigyünk haza és tegyük a parazsat a tűzlaptra, szórjuk rá, osztan a gyereket tegyük bele a kocsiba; meg vót mondva, hogy háromszor kel körülmeni a kocsikája körül. És joban let. De úgy megrontóták még a F. autóját is, hogy se a váralji határtól Rudna fele nem tudot, se Trebisov²⁴ fele nem tudot meni az autóval. Az autót szétszedték, semi baja nem vót, oszt szerencsére a sógora, L. ment oda Várajára hozzájuk, ő hozta el ide Rudnára, a mi dodávka²⁵ autónkkal mentünk el F-val Trebisovba...

22 Saját gyűjtés, 2000. A Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja Néprajzi Adattárában: A-1038.

23 Egy Tőketerebesen lakó ember, aki meg tudja gyógyítani a rontást.

24 Tőketerebesre.

25 Szlovák kifejezés, a furgon megfelelője.

*Monták töben is Várájáról, hogy az öregaszony rontota meg a szomszédból. Mer mindig járt köcsönkéreni valamit, pénzt is. Oszt hát nem mindig atak. Meg eccer ő hagyott ot nálok valami pénzfélét vagy mit. Furcsáloták is, hogy minek. No oszt utána vót a rontás meg oszt ugye az autó se indult. Pedig szétszeték, nem vót semi baja. Ilyent még nem is látak a szerelők, sehogy se érteték, mi akar ez leni, amikor semi baja nincs, oszt nem indul. Monták, hogy nem jó aszony az! Ki tugya mér haragudot meg rájok anyira. De hogy még a gyereket is megroncsa! Mer hát ki más tete vóna. Pista bácsi is megmonta, hogy ezt a gyereket megrontoták, Biztos azér csinálta ezetet, mert nem adtak neki mindig, amikor kért. De gyakran ment hozzájuk, olyan furcsa vót.*²⁶

A tehenek és az emberek megrontásával vádolt személyeken túl olyan boszorkányról is meséltek adatközlőim, akik vagy az emberek vérét szívták, vagy pedig valamilyen testrészt, miáltal az fokozatosan elvesztette erejét és megbetegedett. Ez utóbbival kapcsolatos, a közelmúltban „megtörtént” esetről számolt be egy 62 éves evangélikus adatközlő:

*It Rudnán is vót bizony boszorkány, az öreg x-né nem is régen. Monták sokan, hogy a saját keresztgyerekét szopta, egész éca a mejét²⁷ szopta a fiúnak. A padon alutak a fiúk, oszt éca ot szopta a mejét, teljesen be vót már gyuladva. De oszt ecer éca kivártálták, oszt beleszúrták a vasvilát. Oszt másnap megláták rajta a szúrást. Eből oszt már mindenki tuta, hogy boszorkány. Mer akoriba sok tehenet is megrontot.*²⁸

Egy következő történet szerint egy falubéli fiatalembernek a közeli Csucsom településen lakó katona cimboráját rontotta meg egy fiatal lány a vonaton. Mivel az orvos sem tudott segíteni rajta, egy helybeli asszony gyógyította meg rontás elleni eljárást alkalmazva. Ez a történet többek közt azért is figyelemre méltó, mivel kiderül, maga az orvos is hitt a rontásban:

Gyüt haza E. szabadságra a katonaságtól. Egy igen gyönyörű jány hozá ült a vonaton. De ahogy már hozzáült, kezdet roszul leni, pedig tecet neki a jány szeretet vóna neki udvarolni. De roszul érezte magát, meg le kelet szálni Rozsnyón. De már igen roszul vót, alig tudot az álmásról felgyöni. Ahogy nagy nehezen hazament, még roszabul érezte magát. Mongya az anyának, hogy én borzasztó beteg vagyok, nem bírok magamal. Másnap az orvos is kigyöt hozá, de nem tuta megálapítani, hogy mi baja van. Monta az orvos, hogy maga katona, gyöjön be velem a kórházba, úgyhogy bevite magával a szanitkával.²⁹ Elviték a kórházba. Mindent csináltak vele, de nem tutak rágyöni, mi baja van. Már másnap olyan vót, mint a halot. Az anyja ment haza, oszt már sírt, hogy meg fog halni a fia, monta is othon. Oszt épen akor elment hozzájuk egy öreg aszony is, oszt neki is monta, hogy mi van a fiával. Oszt akor aszt kérdezte az aszony: nem gyüt szemtől a te fiad? Nem az a baja lesz neki, ha semit nem tudak megálapítani? Hát már hol vóna, atól csak nem halna meg. Hogy nem? Bizony meg! Máris menyek haza, felőtözök, gyere velem, menyünk a kórházba. No, az valami füveket vit magával, vagy mit, de vit dolgokat, mer ahoz értet, oszt ment a kórházba. Valami teafélével megitata a fiút. Oszt az a fiú is beszélte J-nak, az uramnak: Tudod, megitatot aval a teával, én csak bugyborékoltam, mer még nyelni se tutam, oly beteg vótam. Hát az, tudod, fel-emelte a szoknyáját, a pendelje viszájával csak törülgetet, meg törülgetet. Én már tudod, nemsokára keztem oszt joban leni. Jaj, már joban vagyok egy csöpet, montam. Oszt akor

26 70 éves református adatközlő, nő. Saját gyűjtés, 2000.

27 Mellét.

28 Saját gyűjtés, 2001.

29 Mentőautóval.

mongya az aszony az anyának: nem montam, látod szemtől gyüt, tutam, hogy csak ez a baja lehet. Valami oly füvet vit ami a rontás elen van. No oszt ahogy joban let, oszt kérezedet haza, akor meg az orvos vót oda, hogy hogy lehet, hogy már majdnem meghalt, oszt most meg már semi baja. Mit csinált maga, hogy joban let? Hoztak magának valamit? Hát, mongya, nem akarom a doktor úrnak megmondani, mer szégyenkezek, de csináltak velem valamit. Mi, ki mit csinált magával? Hát begyüt a szomszédaszonyunk, oszt monta, hogy szemtől vagyok gyűve, oszt megítatot teával, meg törülgetet az alsósoknyájával, én egész joban vagyok. Doktor úr, engem tesék hazaengedni. De én nem engedhetem, mer ha rosszul lesz megint, mit fogok csinálni magával? Nincs már nekem semi bajom, csak engedjen haza! Az orvos azt mondta, hogy létezik ez, vannak rossz személyek, rossz népek, akik tudnak rontani. Hivatalosan mink ezt nem hiszük el, mink ebe nem hiszünk, de ez létezik. Mink már orvosilag erőll nem beszélhetünk. Oszt elengedte haza, csak a maga felelőségére. Azt mongyák, hogy sok nem is tugya, hogy árt.³⁰

Egyik adatközlőm elmondása szerint ő maga és fia is gyakran szemtől jönnek, amit ő szenes vízzel szokott gyógyítani:

Egy időbe retenetes állapotba vótam, mindig szemtől gyöttem. Elindultam a buszon Rozsnyóra, sokszor viszagyöttem, mer olyan rosszul vótam. Oszt gyöttem haza, az anyósom főzte a szenes vizet, oszt bekent vele. De a fiam ugyanígy vót. Gyerek vót. Oszt én már mindent viszájára atam rá, az alsóneműeket. Mindig úgy csináltuk, hogy parázs legyen, mer igen sokszor szemtől gyöt szegény gyerek. Én most is azal gyógyítom magamat, ha szemtől gyövök, mert még most is gyakran megesik velem.³¹

Egy harmincegy éves evangélikus adatközlőm állítja, hogy ő még mostanában is gyakran szemtől jön, ezért elhárítás céljából az alsóneműt inkább már eleve fordítva veszi fel, ha megy valahová:

Én is szemtől szoktam gyöni, én mindig fordítva veszem fel az inget, vagy a kombinétot ha megyek valahova.³²

Boszorkányűzés – Luca-napi kolompolás

Közismert boszorkányűzési eljárás a Luca-napi kolompolás. A településen ezt a szokást napjainkban is gyakorolják a fiatalabb fiúk, de a közelmúltban már volt arra is példa, hogy néhány lány is velük tartott. Mindig az *Alvégben* szoktak gyülekezni, s úgy járták végig a falut. Néhány éve útközben mások is csatlakoztak hozzájuk. Egyik adatközlőm elmondása szerint ma már nem tekinthető olyan szervezettnek a társaság, mint kb. 20–30 évvel ezelőtt. Mindig akadt a faluban olyan személy, akinek az ablaka alatt a *Lucázók* erősen kolompoltak, és csattogtatták az ostort. Ezek olyan személyek – szinte minden esetben öregasszonyok voltak –, akiknek a viselkedése elütött az átlagostól, magának való volt, nem tisztálkodott eléggé vagy mogorva, rosszindulatú volt stb. Ma is ugyanígy bosszantják őket, azzal a különbséggel, hogy a kolompolás mellett a kapukat is zörgetik, petárdá-

30 Saját gyűjtés, 2000.

31 Saját gyűjtés, 2000.

32 Saját gyűjtés, 2001.

kat is robbantgatnak.³³ A Luca-napi kolompolás a fiatalok részéről ma már inkább egy jó heccnek minősül, mint boszorkányűzésnek. Ennek ellenére a falubeliek egy része hisz a kolompolás boszorkányűző hatásában. Egy idős római katolikus vallású özvegyasszony a következő történetet mesélte:

Most Lucakor egy özvegyasszonyt szoktak boszantani, aki mindig morog valami miat a fiatalokra. Mostanában ezt a x-nét boszantoták, mer megyen ki kiabálni, kiál a kapuba, oszt rákiabál a fiatalokra, hogy miér menek gyorsan, meg mi... Hát oszt a fiatal meg milyen, direk csinálja, diret boszantja őt. Ha nem szólna, békén hagynák. Nekem is robantotak már a kapu előtt aval a petárdával, de én nem mentem ki, úgy tetem, mint nem halanék semit, mintha itthon se lenék. Mer amikor ez a robangatás divatba gyöt, nekem is robantotak it a kapuba.³⁴

A Luca-székekkel kapcsolatos hiedelmet inkább idősebb és közép-korosztálybeli adatközlőim ismerték, a fiatalabbak csak nagyon halvány ismeretekkel rendelkeznek ezzel kapcsolatban. Az egyik idős katolikus özvegyasszony adatközlő egy „konkrét esetet” mesélt el, amikor a Luca-szék készítőjének megjelentek a boszorkányok szülőfalujában, a közeli Krasznahorkaváralján, amikor a Luca-széken kiült a keresztútra és egy kört rajzolt maga köré. Ez az adatközlő hisz abban is, hogy a kolompolás elűzi a boszorkányokat:

Luca-napkor szokták készíteni a Luca-széket, oszt monták, hogy aki akarja, karácsonykor megálthasa a boszorkányokat. Én nem tudom, mer oszt közbe nem csinálták, csak halottam. Apámék még emlegeték, hogy ecer egy ember csinált Luca-széket. Meg oszt nagyanyám is mesélte, hogy ecer ez ember megcsinálta, oszt kiült a székre a keresztútra, oszt amikor már el akart menni, hát majdnem elkapták a boszorkányok, alig tudot otmadaradni. Mer mongyák, hogy jó nagy kört kel csinálni, nehogy meg tuggyák fogni, minél távolabra legyenek tőle, nehogy kirancigásák őtet. No oszt akkor ezt csinálta, igen kíváncsi vót, oszt azt monta, hogy ő bizony elmegyen a keresztútra oszt megcsinálja, mer vót egy asszony a faluba, akire azt monták, hogy boszorkány. Oszt enek az embernek is vótak bajai, mer az az asszony járt nálok, oszt se őtet, se a feleségét nem tuták az orvosok meggyógyítani, azt állították, hogy rontás betegsége van. Oszt mer az az asszony járt nálok, oszt gondolták, hogy csak az csinálhasa a bajt. No oszt amikor kiült, az az asszony is köztök vót, oszt tisztára oda-vót, hogy menyit boszorkány van Váralján,³⁵ hogy olyanok, akikről nem is álmota vóna! Hogy vagy hatan ugráltak ot, oszt csalogaták ki, hogy ezt meg azt fogják vele csinálni, ha kígyón. No de oszt az ember tuta, ő nem ment, mer tuta, hogy ha kimegy, akkor neki vége, szétnyúzzák őt. Oszt amikor a kakas kukorékolt, akkor tűntek el, akkor mehetet haza. Meg oszt akkor bekenték az olajtókat, meg a ház ajtóit is fokhagymával rontás elen. Én még most bekenem, meg oszt az unokámnak is montam, ő is bekente. A lucai kolompolás is azért van, hogy elűzzék a boszorkányokat. Montam is az unokámnak, hogy nagy ribiliót kel csapni, de ők robbantgatnak, meg mit csinálnak ezek az inasok! Montam is az unokámnak, hogy ez nem Luca, ami most van. Akor vót Luca, amikor én idegyűtem. Nálunk Váralján nem vót kolom-

33 Több éven keresztül egy idős, szegény és eléggé piszkos házaspárt bosszantottak a kolompolással (az 1960-as évektől egészen az öregasszony haláláig). Egy alkalommal a sövénykerítésüket is felgyújtották, ami miatt a falubeliek zöme nagyon felháborodott, mivel sajnálták a két kiszolgáltatott öregot.

34 Saját gyűjtés, 2001.

35 Krasznahorkaváralján.

*polás, nálunk ezt nem csinálták. Nekem ez olyan élmény vót it Rudnán! Főztük a mákos kukuricát. Monta is anyósom, hogy készítsd a cukorkát azoknak az inasoknak, ha gyűnek, mer hagy győjenek, hagy űzék el a boszorkányokat. Mer begyűtek az udvarba is kolompolni, hát én oszt ledobtam nekik egy zsaku cukorkát, hagy egyenek. Mer azelőt osztogatak diót is meg mit, ha így gyűtek.*³⁶

Egyik adatközlőm elmondása szerint a szomszédos Rekenyeújfaluból a közelmúltban a Luca-napi kolompolás miatt mindaddig nem mert eljönni egy idős özvegyasszony Rudnára a lányához, amíg nem volt biztos benne, hogy már kolompoltak a faluban. Az adatközlő szerint azért, mert boszorkány volt és félt a kolompolástól.

Az öreg x-né akart győni nem is régen, vagy két éve Lucakor Rudnára a jányához, oszt nem mert adig győni, amíg nem kolompoltak. Z-né mesélte, hogy tőle kérdezte, hogy „Už zvonkali v Rudnej?”³⁷ Mer hát mér érdekelte vóna őt más miat? Tuták róla hogy boszorkány, ő rontota meg a teheneket is, azér nem mert Rudnára győni, mer félt a kolompolástól. Meg hát hova győt olyan későn, no nem?”³⁸

Összegzés

Az általam feljegyzett, boszorkányokkal és a rontással kapcsolatos hiedelemtörténetek alapján megállapíthatjuk, hogy az adatközlők szerint a faluban mindig voltak boszorkányok, s nem csupán egy, hanem több is. A boszorkányoknak vélt személyek általában mogorva özvegyasszonyok voltak, vagy pedig különcségükkel tűntek ki, tehát az átlagos özvegyasszonyoktól mindig különböztek, különböznek valamiben, s szinte kizárólag mindig egyedül élnek. Arra is tudtak történetet mesélni adatközlőim a közelmúltból, amikor a boszorkány nem a családtagjának, hanem egy másik, idegen embernek – egy férfinak – adta át tudományát, akivel közelebbi kapcsolatban állt. Ezt a férfit egy tehén megrontásával is gyanúsítják.

Figyelemre méltó, hogy mind az emberek, mind pedig a tehenek megrontása kapcsán elmondott történetekben megemlítették, hogy az orvos maga is elhitte a rontásról szóló hiedelmet, ha ő maga tehetetlennek bizonyult az általában meghatározhatatlan kór gyógyítását illetően. A történeteket mesélő adatközlők vallási hovatartozásuktól függetlenül valamennyien hisznek a boszorkány létezésében. A fiatalabb korosztály képviselői között is többen akadnak, akik szerint ma is élnek boszorkányok a faluban, akiktől óvakodni kell, legtöbbször néven is nevezik az illetőt. Néhányan azon a véleményen vannak, hogy egy ideig a szocializmusban nem nagyon voltak boszorkányok, de „mostanában” ismét feltűntek.

A kutatásaim során lejegyzett aránylag nagyszámú különféle hiedelemtörténetek zöme a halállal, a boszorkányokkal és más hiedelemalakokkal, rontással kapcsolatosak, néhány azonban a közelmúlt történelmi eseményekre – mint például az első vagy máso-

36 Saját gyűjtés, 2001.

37 Magyarul: Már kolompoltak Rudnán?

38 Saját gyűjtés, 2001.

dik világháborúra – vonatkozik.³⁹ Akadnak köztük olyanok is, amelyek a földönkívüliek, az ufók látogatásáról szólnak. Ezzel szemben a bányászattal, pontosabban a bányaszellemelekkel, bányamanókkal, a helyiek által *permonyíknak* nevezett hiedelemalakokkal kapcsolatos történetek már szinte kikoptak, s valamennyi adatközlő úgy tekint már ezekre, mint a képzelet alkotta figurákra.⁴⁰

A boszorkányhit továbbélése véleményem szerint azzal magyarázható, hogy a faluban többen-kevesebben folyamatosan foglalkoztak állattartással, az 1989-es rendszerváltás óta ezek száma megnőtt. Különböző állatbetegségek mindig előfordultak, előfordulnak, s az embereknek haragosai is mindig akadnak, ami a boszorkányhit továbbélésének alapját szolgáltat. A furcsa és hirtelen rosszullétekre is jó magyarázat a rontás.⁴¹ Az újabb hiedelemalakok, mint az ufóval és a földön kívüli lények megjelenésével, valamint a különféle fényjelenségekkel kapcsolatos történetek megjelenését különféle médiumokban látható és hallható történetek, valamint az ebben a témakörben megjelent irodalom hatásával is magyarázhatjuk.⁴² Ugyancsak erre vezethető vissza a lélekvándorlással, a testen kívüli halálélményekkel kapcsolatos történetek egyre gyakoribb előfordulása is. Ez utóbbi jelenséggel kapcsolatos hiedelemtörténeteket minden esetben olyan adatközlők mondták el, akik érdeklődéssel olvassák az erről a témáról szóló újságcikkeket és könyveket.

A fenti adatok arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a néprajzkutatásban fölösleges az utolsó óráról, s a hiedelemtörténetek és hiedelmek kikopásáról beszélni, mert napjainkban még ugyanúgy gyűjthetőek. Természetesen időközben folyamatosan változnak és variálódnak, vagy fokozatosan elhalványulnak, kikopnak az emlékezetből. Emellett azonban folyamatosan újabbak keletkeznek, mint például a fentebb említett földönkívüliekkel, vagy a lélekvándorlással kapcsolatos történetek. Az információs csatornák kiszélesedésével, a globalizációból következően az újabb hiedelemalakok, hiedelemtörténetek terjedése ma sokkal gyorsabb, mint korábban.

39 Az egyik idősebb rudnai adatközlő a második világháború idején történt olyan jelenségről mesélt, amikor J. V. Sztálin képe jelent meg tűzcsóva formájában az égen, szerinte előre jelezve a kommunista veszélyt: *„Ecer meg vót az a Sztalin-gyertya, én látam. Azt monták, hogy ot a jólési hegyen engeték ki, valami repülők gyötek. Oszt az egy óriási alak vót, tisztára Sztalin alakja. Apa monta, hogy tisztára olyan vót, mind Sztalin, Sztalint láta bene ő is meg mindenki. Fényekből vót a képe kirakva. Sztalin-gyertyának is monták aztat. De az olyan is vót, mind Sztalin, az alakja, a szeme, mindenye úgy vót a fényből, olyan alakú vót, mind Sztalin! A válán is két gyertya éget, a fején egy éget. Olyan jó derékig lehetet ötet látni. Tisztára olyan vót, mind az életbe. Akor mindenki igen félt és be is teljesedet, mer gyötek az oroszok, oszt hát tугууk, mit csináltak, meg gyűt a komunizmus is. Hát montuk is, hogy ezt az a Sztalin-kép nem híjába jelent akor meg, előre jelezte, mi gyön majd. Előre jelezte a bajt meg a komunizmust.”*

40 Lásd: L. Juhász 2002a, 171–172; 2002b, 127–141, valamint jelen kötet következő tanulmányát.

41 A közelmúltban például a bodrogházi Nagytárkányban jegyeztem le több adatközlőtől is olyan rontással, valamint visszajáró halottal kapcsolatos történeteket, amelyek néhány hónappal ezelőtt „történtek”.

42 Egy középkori evangélikus adatközlő története szerint egy éjszaka a földönkívüliek őt is elrabolták, ennek bizonyítékeként elmondta, hogy másnap masszírozás közben a lánya fedezett fel a testén néhány furcsa sötét pontot, amelyek az előző napon még nem voltak rajta (Saját gyűjtés, 2002).

Az általam kutatott településen a hiedelmek továbbélnek, valamennyi korosztály képviselője ismer ilyeneket, függetlenül az adott személy felekezeti hovatartozástól, műveltségi szintjétől, iskolázottságától is.

Jancsó-Sípos Anna a zoboraljai boszorkányhiedelmeket bemutató dolgozatában megjegyzi: *„A kutatott területen máig is hisznek a boszorkányok létezésében, ez attól is függ, mennyire elzárt a falu.”* (Jancsó-Sípos 2004, 497) Ezt az állítást a Rudnán gyűjtött anyag teljes mértékben cáfolja, mivel Rudna esetében egyáltalán nem beszélhetünk elzárt településről. Egy korán polgárosult bányatelepülésről van szó, amely közvetlenül a járási székhely és egy főútvonal mentén fekszik. Tehát a hiedelmek, a hiedelemalakok továbbélése nem függ attól, hogy a település „archaikus” vagy sem. Alfred Métraux a haiti voduvával kapcsolatos kutatásait összegző munkájában ugyancsak ezt hangsúlyozta: *„Elhamarkodott az a vélekedés, hogy a legeldugottabb völgyekben találkozzunk a legtisztább és leggazdagabb hagyományokkal”* (Métraux 2003, 72). Walter Hartinger említi, hogy Németországban napjainkban is évente átlagosan 100 hivatalos boszorkányper zajlik. Ezek ugyan alapvetően rágalmozási perek, tehát a boszorkánynak tartott személyek a felperesek, de létük mindenképpen a hiedelmek szívósságára mutat (Hartinger 2001, 34).

Tomáš Hrustič a 20. század kilencvenes éveinek vége felé folytatott saját terepkutatásai alkalmával Kelet-Szlovákia ruszinok által lakott területén lejegyzett számos hiedelemtörténet alapján szintén bebizonyította, hogy más néprajzkutatók állításával ellentétben a halott visszajárásával, a vámpirizmussal kapcsolatos hiedelmek és a *nelapšoj*nak nevezett hiedelemalak ma is elevenen élnek a Szlovákiában élő ruszinok hiedelemvilágában (Hrustič 2005, 276–287). Danijela Djurišić a Szerbia északkeleti részében található Homolja településen végzett kutatásai ugyancsak azt támasztották alá, a vidék lakói körében a vámpirizmus képzete és az ehhez a jelenséghez kapcsolódó hiedelmek még ma is elevenen élnek (Djurišić 2005, 288–299).

Jelen írással egyrészt azt kívántam konkrét példák segítségével bizonyítani, hogy nem lehet néhány adat alapján elhamarkodott következtetések levonni, s az a néhány kutató által még ma is sokszor hangoztatott megállapítás sem helytálló, miszerint csupán az „öregek ismerik a hiedelmeket”.⁴³ A kutatásokat ugyanúgy ki kell terjeszteni a középkor és a fiatalabb korosztályra, esetleg a gyerekekre is.⁴⁴ Csak így kaphatunk komplex képet egy település hiedelemvilágáról, amely azonban nem tekinthető statikusnak, folyamatosan változik.

Dolgozatomat elsősorban egy témával kapcsolatos recens anyag összegzésének szántam. Célom – a korán polgárosult Rudnán gyűjtött hiedelemtörténetek közlésével – annak bizonyítása volt, hogy a boszorkányhit milyen elevenen él napjainkban is, s az ezzel kapcsolatos hiedelemtörténetek ma is ugyanúgy gyűjthetők, mint korábban, mert folyamatosan születnek újabbak. Fontos odafigyelnünk azonban az újabb keletű hiedelemalakokkal (például az űrlények vagy a denevérember) kapcsolatos mondákra is, ezek gyűjtése során viszont már mindenképpen ki kell (és általában lehet) kideríteni, milyen információs csatornán keresztül ismerte meg az adatközlő a történetet, hiszen a média

43 Virt István közelmúltban megjelent, boszorkánysággal kapcsolatos írása is csupán idős adatközlők által elmondott információk alapján született (Virt 2004, 482–491).

44 Jó példa erre P. Bodnár Enikő és Pusko Gábor publikációja, amelyben a gömöri Vály-völgyben, 11–16 éves gyerekektől gyűjtött hiedelmeket tettek közzé (Bodnár–Pusko 2002).

(nyomtatott sajtó, rádió, televízió és internet) közvetítő szerepe egyre erőteljesebb, s nem kis mértékben járul hozzá egyes hiedelemalakok vándorlásához az egyik földrészről a másikra.⁴⁵ A történetek gyűjtése során számolni kell továbbá a témában eddig megjelent néprajzi ismeretterjesztő írások vagy akár a szakirodalom hatásával is, előfordulhat ugyanis, hogy az adatközlő akár ezekből is szerezhette ismereteit.

Irodalom

Alapy Gyula

1914 *Bűbájosok és boszorkányok Komárom vármegyében*. Komárom.

Bodnár Enikő, P.–Pusko Gábor

2002 *Hiedelemmondák a Vály-völgyben 1. A gyerekek ismeretanyaga*. Tornalja.

Boross Marietta

1956 Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár EA-6176

Djurišič, Daniela

2005 *Obraz druhého sveta v predstavách obyvateľov Homolja (severovýchodné Srbsko)*. In Kováč, Milan–Kovács, Attila–Podolinská, Tatiana (eds.): *Cesty na druhý svet. Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta*. Bratislava, 288–299. p.

Hartinger, Walter

2001 *Hintern Spinnrad oder auf dem Besen? Frauen im deutschen Märchen und Hexenglauben*. Opladen.

Hrustič, Tomáš

2005 „Nelapsoj” – súčasné predstavy o revenatizme a vampirizme u Rusínov na Slovensku. In Kováč, Milan–Kovács, Attila–Podolinská, Tatiana (eds.): *Cesty na druhý svet. Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta*. Bratislava, 276–287. p.

Jancsó-Sípos Anna

2004 Boszorkányhiedelmek Zoboralján. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben*. Budapest, 492–499. p.

Juhász Ilona, L.

2002 *Rudna I. A temetkezés és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely/Lokális és regionális monográfiák 2./

2002b A permoníky. A bányaszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4/2, 127–141. p.

2005 Permoníky. Banský duch a banský škriatok v poverových predstavách gemerskej baníckej obce Rudná. *Acta Ethnologica Danubiana* 7, 77–93. p.

45 Pregnáns példája ennek a *mothman* (lepkeember) megjelenése, amely éppen az internet útján került az amerikai földrészről Európa, s tűnt fel a csehországi D1-es autópályán történt szokatlanul magas számú baleset egyfajta magyarázataként született történetekben, részben kötődve a D1-es autópályához közeli Kilenc kereszt nevű szakrális kisemlék-együtteshez kapcsolódó mondakörhöz. Vö. L. Juhász 2009, bővebben lásd a jelen kötetben szereplő tanulmányt: Kilenc kereszt (Devět křížů). Egy szakrális kisemlék-együttes nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban.

- 2006 A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások. In Viga Gyula (szerk.): *Nagytárhány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához*. Somorja–Komárom, 431–476. p. /Lokális és regionális monográfiák 5./
- 2009 Kilenec kereszt (Devět křížů). Egy szakrális kisemlék nyomában a világhálón. (Új perspektívák a néprajzkutatásban). *Tisicum* 18, 555–571. p.

Koncsol László

- 1992 *Kacsa, kacsa, boszorkány vagy! Régi csallóközi bűnügyek*. Pozsony.

Kovács Ágnes–Pócs Éva

- 1977 Boszorkány. In *Magyar néprajzi lexikon* 1., 346–348. p.

Métraux, Alfred

- 2003 *A haïti vodu*. Pozsony.

Nagy Ilona

- 1977 Boszorkánymondák. In *Magyar néprajzi lexikon* 1., 348–349. p.

Pócs Éva

- 1981 Szemverés. In *Magyar néprajzi lexikon* 4., 636–638. p.
- 1990 Néphit. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallássosság*. Budapest, 527–692. p.
- 2004 Igézet, szemverés: a nézéssel való rontás hiedelmei és rítusai. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok. Csoda és boszorkányság. Vallásethnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Budapest, 402–435. p.

Virt István

- 2004 Boszorkányság a Nyitra környéki magyaroknál. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásethnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Budapest, 482–491. p.

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva. Štatistický úrad Slovenskej republiky. 154–155. p.

Viera v bosorky a urieknutie v jednej gemerskej banskej usadlosti v 21. storočí

(Zhrnutie)

V gemerskej usadlosti Rudná zaznamenala autorka v prvých rokoch 21. storočia mnoho povier spojených s bosorkami a urieknutím. Väčšina z nich sa podľa informátorov (zastupujúcich rôzne vekové skupiny) „prihodila“ v súčasnosti alebo v nedávnej minulosti a s presvedčením tvrdili, že bosorky sú v dedine ešte aj dnes. Autorka pomocou poverových príbehov naznačuje, aký obraz o bosorkách a urieknutí existuje dnes, na prahu 21. storočia v kruhu obyvateľov tejto usadlosti. Podáva bohatú ukážku poverových príbehov, ktoré z hľadiska danej témy považuje za najdôležitejšie. Na ich základe možno usúdiť, že podľa názoru informátorov vždy, až dodnes žijú v obci bosorky, a to nielen jedna, ale niekoľko. Je pozoruhodné, že v niektorých príbehoch súvisiacich s urieknutím kráv aj samotný lekár verí poverám o urieknutí v prípade, keď sa sám cíti bezmocný pri liečení obvykle neidentifikovateľných chorôb.

Prežívanie viery v bosorky možno podľa autorky vysvetľovať tým, že v dedine sa priebežne viac či menej obyvateľov zaoberalo chovom zvierat a ich počet po prevrate v roku 1989 narástol. Vždy sa vyskytovali/vyskytnú rôzne nemoci zvierat a vždy sú aj ľudia, ktorí sa na niekoho hnevajú, čiže

potrebujú nejakého vinníka, obetného baránka. Na náhle a zvláštne nevoľnosti urieknutie je tiež dobrým vysvetlením.

Autorka v skúmanej lokalite zaznamenala viaceré poverové príbehy novšieho pôvodu, ktoré súvisia napr. s UFO, objavením sa mimozemšťanov, neobvyklými svetelnými javmi, ako aj s putovaním duší, so zážitkami mimo telesnej schránky po klinickej smrti. Tieto fakty poukazujú na to, že v národopisnej vede je zbytočné hovoriť o poslednej hodine či zanikaní povier a poverových príbehov, keď ich možno ešte stále nachádzať a skúmať, s tým rozdielom, že v priebehu času sa tieto príbehy menia, niektoré vyblednú, stratia sa z pamäti. Namiesto starých povier však vznikajú nové. V súvislosti s rozšírením informačných kanálov a globalizácie sa nové poverové postavy a s nimi spojené príbehy šíria oveľa rýchlejšie.

Autorka venovala svoju prácu predovšetkým zhrnutiu recentných dokladov spojených s touto témou. Publikovaním poverových príbehov z Rudnej, ktorá sa pomerne skoro pomeštila, okrem snahy dokázať, že povery o bosorkách sú živé aj dnes a s nimi spojené príbehy možno aj v súčasnosti práve tak skúmať, ako v minulom období, chcela vyvrátiť unáhlený názor niektorých bádateľov, podľa ktorého s najčistejšími a najbohatšími tradíciami sa stretávame v najskrytejších dolinách. Na základe vlastných výskumných skúseností upozorňuje na úlohu médií (tlač, rádio, televízia), predovšetkým internetu na migráciu poverových poviedok z jedného kontinentu na druhý, alebo ak chceme, na globálne šírenie poverových postáv.

Hexenglaube und Verhexung in einer Bergbausiedlung des 21. Jahrhunderts

(Zusammenfassung)

Die Autorin hat in einer Bergbausiedlung (Rudna) der Region Gömör um das Jahr 2000 zahlreiche Beispiele von Aberglauben und sagenhafte Geschichten, die von Hexen bzw. Verhexungen handeln, aufgezeichnet. Die überwiegende Mehrzahl dieser Fälle soll sich in der jüngsten Vergangenheit ereignet haben, und die Gewährspersonen (die aus verschiedenen Altersgruppen ausgewählt worden sind) waren der Überzeugung, dass es im Dorf bis heute noch Hexen gibt. Im Aufsatz wird – von lokalen Beispielen ausgehend – untersucht, wie die Vorstellung von Hexen bzw. von Verhexungen bei den Dorfbewohnern heute, am Anfang des 21. Jahrhunderts, weiterlebt. Die Autorin veröffentlicht eine umfangreiche Sammlung von gängigen Sagen und Aberglaubensgeschichten, die sich auf Hexen oder Verhexung beziehen. Diese Geschichten sowie die Schilderungen der Informanten berichten davon, dass es in Rudna schon seit jeher Hexen gegeben habe und dass diese Hexen bis heute noch weiterleben würden. Es ist durchaus bemerkenswert, dass sogar der dortige Tierarzt den kursierenden Verhexungsgeschichten Glauben schenkt, und zwar dann, wenn er selbst ganz ratlos den unbestimmbaren Krankheiten (sowohl bei Menschen als auch bei Tieren) gegenübersteht.

Das Fortleben des Hexenglaubens ist nach der Meinung der Autorin u.a. damit zu erklären, dass sich die Viehzucht, die in der Gemeinde seit langem eine starke Tradition hatte, nach 1989 noch mehr verbreitet hat. Tierkrankheiten gab es und gibt es immer wieder – außerdem stößt man in einer relativ kleinen Gemeinde stets auf feindselige Dorfbewohner. Dies alles liefert einen guten Nährboden für das Fortleben des Hexenglaubens. Die Verhexung kann außerdem auch für plötzliches oder ungewöhnliches Übelbefinden als einleuchtende Erklärung dienen.

Die Autorin hat zudem zahlreiche neuere Geschichten aufgezeichnet, in denen Ufos, außerirdische Wesen oder ungewöhnliche Lichterscheinungen vorkommen, sowie Erzählungen, die über Seelenwanderung oder außerkörperliche Erfahrungen nach dem Eintritt des klinischen Todes berichten. All diese Geschichten belegen, dass es heute nicht angebracht ist, im ethnographischen Diskurs über das allmähliche Verschwinden oder den Untergang von Aberglauben zu reden: er ist auch in unseren Tagen noch präsent, fassbar und erforschbar.

A PERMONYÍK

A bányaszellem és bányamanó alakja a szöveges folklórban – különös tekintettel egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágára

Egy bányásztelepülésen, a gömöri Rudnán végzett néprajzi kutatásaim során a harmadik évezred elején (2000–2002), más irányú vizsgálódásaim melléktermékeként aránylag sok, bányaszellemmel, bányamanóval kapcsolatos hiedelemmondát is sikerült lejegyeznem. A hiedelem szerint a bányákban és a környékükön megjelenő természetfeletti lényeket a helyiek *permonyíkoknak* vagy *perpónyíkoknak* nevezik, s általában ugyanezt az elnevezést használja a környékbeli falvak magyar és szlovák népe is. A bányákban megjelenő bányaszellemmel, bányarémmel kapcsolatos hiedelemmondák Európa-szerte jelentős részét képezik a bányászathoz kötődő szöveges folklórnak.

Tanulmányom első részében nagy vonalakban megkísérlem áttekinteni, mit tud ma az európai, s ennek keretében a magyar, részben a német, valamint a cseh és a szlovák folklorisztika a bányaszellemelekről. A következő fejezet a bányaszellemelekhez kapcsolódó mondák magyar definíciós és tipológiai besorolási kísérleteit veszi számba, majd végezetül, a harmadik részben a Rudnán (és közvetlen környékén) gyűjtött mondákat mutatom be.

I.

A bányaszellem, a kobold, manó alakja már az ókortól kezdve nyomon követhető a hiedelemmondákban. Bircher Erzsébet és Tóth Péter szerzőpáros tanulmányában a humanista és természettudományos irodalom aspektusából mutatták be a bányamanókkal kapcsolatos korabeli hiedelemvilágot (Bircher–Tóth 1990, 50–55). Témánk szempontjából valószínűleg a legkorábbiakhoz sorolható történeteket közölnek Georgius Agricola műveiből. Az 1530-ban megjelent s a korabeli bányászati technikákat bemutató *Bermannus* című műve három tudós platóni mintájú dialógusa. E tudósok gondolkodása visszatükrözi az adott kor bányászattal, bányákkal kapcsolatos hiedelemvilágát is. A műben beszélgetést folytató tudósoknak köszönhetően nagyon fontos és korai adalékokhoz jutunk a bányamanókkal kapcsolatos hiedelmeket illetően. Viszont más meglepetést is tartogat a szöveg! A beszélgető tudósok utalnak Psellus bizánci polihisztorra, aki szintén említi a bányaszellemet, ennek köszönhetően újabb adalékhoz jutunk 11. századi meglétére:

Bármennyire is tréfálkozunk rajta, nyilvánvalóan tudott dolog, hogy némely bányákban bizonyosan előfordulnak bányamanók: közülük egyesek semmiféle károkat nem okoznak a bányászoknak, hanem csak bolyonganak az aknában és bár semmi munkát nem végeznek, mégis úgy tűnik, mintha szüntelenül foglalatoskodnának valamivel: néha a telérek vágásával, néha annak, amit kibányásztak, a szállítóedényekbe való hordásával, néha az emelő-

gép forgatásával, néha pedig a munkások bosszantásával, s mindezt legfőképpen azokban a tárnákban cselekszik, amelyekből már sok ezüstöt bányásztak ki, vagy amelyek esetében nagy reménység van arra, hogy ezüstöt találjanak bennük. Más bányamanók azonban meglehetősen veszedelmesek, mint például az, amelyik ezelőtt néhány esztendővel az egyik annabergi bányát – azt, amelyiknek Rózsakorona a neve – annyira nyugtalanította, hogy tizenkét bányászt ölt meg, s ezért a bányát elhagyták az emberek, bármennyire is ezüstben gazdag volt az.

A bányamanóknak erről a fajtájáról Psellus is említést tett – egyebek között hat olyan fajtát sorol fel tudniillik, amely a bányákban szokott lenni –, s ha nem tévedek, azt is mondja, hogy ez a fajta rosszabb a többinél, mint ahogy sűrűbb anyaggal is van felruházva.

Némelyek közülük annyira gonoszak, hogy a bányászok éppen úgy kerülik őket és menekülnek előlük, mintha valamilyen, a közvetlen közelben levő ragályos betegségek lennének: ezzel szemben némelyiket nemcsak hogy nem vesznek rossz néven és nem nehezményeznek, hanem egyenesen kívánták és jó előjelként tartják számon őket.

(Bircher-Tóth 1990, 51)

Agricola egy másik, a Bázelen 1546-ban megjelent *De animantibus subterraneis* [A föld alatti állatokról] című műve is számos adalékot tartalmaz a témát kutatók nagy örömére! A föld alatti világ lakóiról, a bányákban lakozó démonokról a következőket írja:

Legvégül a föld alatti élőlényeknek, vagy ahogyan a teológusoknak tetszik, a szubsztanciáknak a sorába lehet számlálni a démonokat, amelyek némely bányákban tartózkodnak. Ezeknek pedig két fajtájuk van. Előfordulnak ugyanis fenyegető és borzasztó kinézetűek, amelyek többnyire ellenségesek és barátságtalanok a bányászokkal szemben. Ilyesfajta volt az a schneebergi bányarém is, amelyik fekete kámzsába volt öltözve: ez a Györgybányában az egyik munkást a talajról felemelvén, ama legnagyobb, valaha ezüsttermő üreg magasabb részére helyezte, testének nem minden megsebesülése nélkül. Egyes bölcselők ezeket a rémeket és a hozzájuk hasonlókat, amelyek veszedelmesek és a természetüket tekintve gonoszak, butáknak és okatlanoknak nevezik.

Vannak azután szelídek, amelyeket a németek közül némelyek, ahogyan a görögök is koboldoknak neveznek, mivel utánozzák az embereket. Mintegy kimutatván ugyanis az örömeiket, nevetgélnek, úgy tűnik, hogy sok mindent csinálnak, holott egyáltalán nem csinálnak semmit. Mások pedig bányamanóknak nevezik őket, ezzel is jelezvén, hogy legtöbbször milyen termetűek: tudniillik azt, hogy három dodrans (66 cm) magas törpék. Egyébként olyan kinézetűek, mintha aggastyánok lennének és a bányászok szokása szerint öltözködnének, vagyis mintha egy inget öltenének magukra, és egy bőrt, amely az ágyékuk körül lóg. Ezek nem szoktak kárt okozni a bányászoknak, hanem csak kóborolnak az aknában, s jöllehet semmit sem csinálnak, mégis úgy tűnik, hogy a munkálatoknak valamennyi fajtájával foglalatosságnak: néha mintegy bányásszák az érceket, néha az edényekbe öntik azt, amit kibányásztak, néha pedig az emelőgépet forgatják. Jöllehet, olykor kavicsokkal dobálózva ingerkednek a bányászokkal, mégis csak igen ritkán sebesítik meg őket. Senkit sem bántanak, csak akkor, ha a bányászok korábban kikacagták, vagy átkozódásukkal fenyegették őket. Így tehát nem különböznek túlságosan a démonoktól, egyrészt azoktól sem, amelyek ritkán jelennek meg az emberek előtt, jöllehet nap mint nap elvégzik otthon a munka egy részét és gondját viselik a jószágoknak, s akiknek, mivel jóindulatúan cselekednek az érdekükben és az emberi nemnek a barátai – vagy legalábbis azoknak látszanak lenni –, nevet is adnak a németek: Guttel-nek nevezik őket, másrészt pedig a trulloknak nevezett démonoktól sem, melyek – részint férfi, részint női neműeknek koholva őket – más nemzeteknél is, de legfőképpen a svédeknél voltak szolgátságban. Különben a bányamanók leginkább azokban a tárnákban dolgoznak, amelyekből már kibányászták az

érceket, vagy jó reménység van arra, hogy ércet lehet ott bányászni. Ezért tehát a bányászok nem rémülnek meg a munkáiktól, hanem azokat jó előjelként fogván fel, még eltökéltebbek lesznek a lelükben és még keményebben dolgoznak.

(Bircher-Tóth 1990, 51–52)

Luther Mártonnak köszönhetően más, 16. századi adalékhoz is hozzájuthatunk a bányaszellemekek kapcsolatban. Ő maga is azok közé tartozott, akik hittek a bányákban kísértő szellemekben. Az 1562-ben megjelent *Asztali beszélgetésekben* olvasható *Ördögi káprázatok a bányákban* című történetben Luther az ördöggel azonosítja a bányászoknak megjelenő lényeket:

A bányászokat az ördög nyomorgatja, becsapja, szemüket káprázatokkal és látomásokkal zavarja meg, azért ők úgy vélik, hogy nagy halom ércet, színezüstöt látnak ott, ahol pedig semmi sincs. Hiszen az ördög az embereket még a föld fölött, a szabad ég alatt, fényes napvilágnál is úgy elbolondíthatja, megvarázsolhatja, hogy egy dolgot valami másnak látnak és tartanak, mint ami valójában; hát még mennyivel inkább a bányában, ahol az emberek gyakorta megcsalódnak. Nem tagadom, hogy sok aknában és gödörben ércre lehet lelni, s ez Isten igen szép ajándéka, de nem adatik meg mindenkinek. Tudom, hogy nekem nem lenne szerencsém a bányában, és az összes többi bányász is pórul járna miattam, mert Istennek ezt az adományát nem hagyja nekem a Sátán, azért én is elállok tőle.

(Luther 1983, 74)

Korának kiemelkedő tudósa, Athanasius Kircher (1602–1680) jezsuita polihisztor *Mundus subterraneus* [Földalatti világ] című, földtannal foglalkozó, 1665-ben, Amszterdamban megjelent kétkötetes művében több figyelemre méltó adat található a bányamanókkal kapcsolatban (Kircher 1665). Ez a forrás témánk szempontjából rendkívül fontos, hiszen az ebben szereplő mondákat a 17. század közepén jegyezték fel a magyarországi ércbányák bányamesterei, s küldték vissza őket Kirchernek, válaszként az általa kiküldött kérdőívre. A szóban forgó kötet magyar vonatkozású adatait közlétező kiadványban (Bányai-Tóth-Zsámboki 1982, 223) *Földalatti törpék Magyarországon* [VIII. Könyv, IV. szakasz (2. kötet, 124)] IV. fejezetében az alábbi sorokat olvashatjuk Kirchertől:

Amikor éppen mostanában, nem sokkal ezelőtt megkérdeztem a magyarországi ércbányák bányamestereit és felügyelőit, hogy vajon megjelennek-e néha a bányákban földalatti törpék, amelyeket bányamanóknak – németül Bergmännlein – neveznek, hozzám írott leveleikben így válaszoltak: „A bányászok az elmúlt időkben láttak ilyen szellemeket, s ezek menekülésre készítették őket, néha nagy felfordulást és zűrzavart okoztak, akkor, amikor gazdag érc felé közeledtek a bányászok, többnyire hasonló jel előzte meg.” – Ennyit Schapelman úrvölgyi bánya felügyelő jelentéséből.

(Bányai-Tóth-Zsámboki 1982, 246)

Figyelmet érdemel, hogy Kircher és Bernard Brun, a magyarországi bányák felügyelője is úgy ír a bányaszellemekekről, mint ha azok valóban léteznének. A hiedelmet, miszerint ha valaki bányaszellemet lát, és azt másoknak elmondja, meghal, Brun ugyancsak elhiszi, s példákat hoz ennek bizonyítására:

Teljesen bizonyos, hogy észlelnek szellemeket vagy rémeket a bányákban, és nem csupán úgy, hogy azok különféle tevékenységet folytatnak – amelyeknek azonban semmi nyomát nem lehet felismerni –, hanem úgy is, hogy bántalmazták a bányászokat, köveket hajigálnak rájuk, többeket pedig olyan keményen meggyötörnek, hogy munkájukat is alig tudják elvégezni. Így például éppen nem sokkal ezelőtt történt ilyen dolog egy bizonyos – azóta már meghalt – selmeci bányásszal (...) aki bizonyította, hogy látott ilyesféle szellemeket, amikor egyedül volt a bányában – jóllehet gyakrabban csak hallják és nem látják azokat. Amikor valami hasonló történik, többnyire jó vagy rossz dolog következik be, a bányászok abban is babonásan hisznek, hogy ha valaki ilyen szellemet látott és látomásairól azonnal beszél, akkor az rövidesen meg fog halni, erre több példát is tudtak mondani. Egyebek között Selmecen is történt valami ilyesféle dolog: már húsz esztendeje múlt annak, hogy egy bizonyos Krausz Simon nevű bányász, aki hasonlókat mesélt társainak, hirtelen halállal meghalt.

(Bányai-Tóth-Zsámboki 1982, 246–247)

A fentieket több selmeci bányász is – „esküjüket és lelkiismeretüket adván” – megerősítette, számos új példát hozván. Az általuk elmondott történetek közül kettőt teljes terjedelmében közlök, mivel témánk szempontjából fontosnak vélem:

Az első, egy Lichy Márton nevű bányász elmondja, hogy tizenhat esztendővel ezelőtt, vasárnapon, éjszakának idején egy bizonyos Oberpierstollen nevű bányában, amikor hátra nézett, egy hat vagy nyolc éves gyermek nagyságú emberkét pillantott meg, aki bőrruhába volt öltözve, széles sípkája, nagy és villogó szemei voltak: ettől a látványtól – mivel egyedül volt – nem kevésbé megrémült, s ezért megragadván botját, az emberkéhez vágta, mire az eltűnt és soha többé nem volt látható.

(...)

A második, Wetzstein Pál bányamunkás az Oberpierstollen bányában elmondja, hogy huszonöt évvel ezelőtt egy bizonyos Mohrer Erbstollen nevű bányában egy szombati napon meghallotta, hogy valaki erősen dolgozik, azt híven, hogy társai azok, odamegy, de senkít nem talált, mire úgy gondolja, hogy társai elrejtőztek előle és meg akarják őt tréfálni, ezért a fényen túl is keresvén őket, valaki rákiáltott ezekkel a szavakkal: Ba Ba –, ettől erősen megrémülve rájön, hogy nincs rendben a dolog, azonnal felmegy a bányából és a fogadóba indulva megtalálja társait, mesélni kezdik nekik, mi történt vele, ám azok rögtön ráparancsoltak, hogy hallgasson. Majd ezután azonnal ágyra esett és három héten keresztül betegen feküdt arcán egy fajta kiütés tört ki és nem szabadult meg attól, csak miután eltelt a mondott három hét, s erejét is csak azután nyerte vissza, hogy az elmúlt.

(Bányai-Tóth-Zsámboki 1982, 247)

A harmadik történetben szereplő bányász ugyanígy járt, ő azonban nem három, hanem csak két hétig volt beteg. (Bányai-Tóth-Zsámboki 1982, 247–248) A Schultz György bányafelügyelő jelentésében leírtak szerint a bányamanó olyan kicsi, mint egy hároméves gyerek, s amennyiben korábban lép be lámpásával a bányába, mint a bányászok, akkor biztos, hogy értékes ércre vagy kincsre lelhetnek:

Hosszú idővel ezelőtt láttak egy manót, vagyis bányabeli emberkét, és azt nem minden ok nélkül nevezték emberkének, ugyanis rendkívül kicsike volt, amint a lábnyomaiból is kiderült: amikor tudniillik a sáros és agyagos földön áthalad, két vagy három éves gyermek nyomához hasonló lábnyomokat hagy maga után. A lámpa, amelyet a kezében hordoz, csillo-

gó és tiszta fényű, s ha ez az emberke a bányába való belépéssel megelőzi a bányászokat, az a kincs és az érc jó reményét jelenti.

(Bányai–Tóth–Zsámboki 1982, 248)

Kircher befejezésül még megemlíti: „Sok hasonló történetet küldött át nekem Schaffer András atya, aki amennyire kiváló ismeretekkel rendelkezik a magyar bányákkal kapcsolatban, annyira szorgalmasan kutatott a mondott szellemek dolgában is. De mivel jelentése az elmondottakkal mindenben megegyezik, úgy gondoltam, nem bocsátkozom ismétlésekbe.” (idézi: Bányai–Tóth–Zsámboki 1982, 248)

Viszonylag korai felvidéki adatnak tekinthető az 1714-ből, egy jezsuita szerző, Csiba István *Dissertatio historico – physica de montibus Hungariae* című művében olvasható történet. A bányamanókról szóló részben felhasználja Kircher fentebb idézett munkáját is:

Közönségesen hiszik az emberek, hogy ezek mellett a jelek mellett néha a bányamanók – ahogyan a németek nevezik: Bergmanlein, vagy Bergmandl – is jelzik a bányászoknak a gazdagabb arany-, ezüst- vagy rézércet, hitelre méltó tanúbizonyságok alapján rögtön be fogom bizonyítani, hogy ezek a bányamanók néha megjelennek, vagy ami még gyakrabban megtörténik, jelenlétükkel láthatatlanul is elárulják egy bizonyos hangzás révén, amely a „mi-fá” zenei hangjegyekből áll. Ez a hangzás annak a – hogy úgy mondjam – felhangnak a hangja, amellyel a munkásokat szokták éjszakának idején vagy napközben föld alatti munkahelyeikre szólítani. Maga a harang pedig, vagyis inkább a bányászok fatáblája egy jól kiszáritott bükkfadeszkából áll, amely két kötélén függ két gerenda között – e gerendákat egy harmadik köti össze keresztben –, ha ezt a deszkát egy erre a célra alkalmazott, ugyanolyan bükkfából készült kalapáccsal háromszor megütik, akkor igen tiszta hangot ad, amelyet az összes lakott helyen meghallanak, bármilyen messze is legyenek is azok. Amikor a megszokott időn kívül hallják a hangot, a bányászok elhitetik magukkal, hogy gazdag telérek rejtőznek azon a részen, amerre a bányamanó által keltett hang irányul. Közönségesen hiszik ugyanis – s talán tapasztalatból is tudják –, ez az emberke nem található máshol, csak a gazdagabb telér közelében. Ha azonban úgy tűnik, hogy a mondott hang a bányák aknájából vagy tárnáiból jön ki, akkor a bányászok valamiféle szerencsétlenségtől rettegnék, ami gyakran be is következik: vagy beomlik a hegy egyik része és agyonnyomja a munkásokat, vagy lezuhanak a magasból és úgy halnak meg, vagy pedig kezüket és lábukat törik. Kivétel nélkül valamennyi bányász így gondolkodik. Azt is mondják továbbá, hogy mindezt elődeiktől és őseiktől tudják, s hogy az egyik nemzedék a másiknak meséli el azt, ami valamikor régen történt. – A bányamanó úgy néz ki, mint egy hatesztendő gyermek, fehér színű bányászruhába öltözve, amelyhez fekete bőrből készült, úgynevezett farbőr is tartozik: egyik kezében botot, a másikban bányáslámpát tart, a szakálla hosszú és ősz, a fejét fehér színű kámza borítja. (...) Minden vitán felül áll, hogy ez a bányamanó, szellem: csak arról lehet vitatkozni, hogy vajon jóindulatú, vagy gonosz szellem-e? Az értelem arról győző meg bennünket, hogy gonosz szellem: hiszen néha megrémíti a munkásokat, mint ahogy az elmondottakon kívül is tette harminc esztendővel ezelőtt Selmechbányán, a Windschachtnak nevezett bányában. Meglátott ugyanis egy bányászembert, aki arra a helyre ment, ahol az érceket szokta fejteni, és egy másik helyre akarta vezetni, amikor pedig a bányász ellenkezett, a bányamanó kioltotta a lámpáját, ő maga pedig eltűnt. A sötétben maradt bányász visszafordult, de alig ért ki a bányából a napfényre, rögtön megromlott a hagymáz, és három nap múlva meg is halt. A jó szellem pedig egyáltalán nem szokta megrémíteni az embereket, és ilyesfajta károkat sem szokott okozni nekik. – Végül a bányamanó azt is akarja, hogy ajándékokat és ételeket ajánljanak fel neki, ahogy azt egy bizonyos, a mi rendünkben való atyának – akitől én mindazt hallottam – mesélték némely bányászok az Úrvölgyében (így nevezik a Besztercebánya melletti rézbányát).

Amikor tudniillik ez az atya megkérdezte tőlük, hogy láttak-e valaha is ilyen bányamanót, vagy hallották-e hangját a bányákban, azt válaszolták, hogy sohasem láttak, de a hangját hallották. Ő tovább kérdezett: mit cselekedtek akkor? Azt felelték neki: szüleiktől és ősöiktől hosszú hagyomány útján megtanulták, hogy ilyenkor abban a bányában vagy tárnában egy aranyozott bőrből készült cipőcskét helyeztek el – olyat, mint amelyet a jární kezdő gyermekekre szoktak adni –, továbbá ételt is hagynak ott egy szép kis tálacskában. S mivel mindebből kitetszik a pogányság, ez a szokás – tudniillik az ételnek az ezekben az üregekben való elhelyezése – azoktól a pogányoktól származik, akik először vették művelés alá ezeket a bányákat.

(Bircher-Tóth 1990, 54–55)

Az 1998-as Magyar Könyvszemle oldalain Nagy László András ismerteti Jean Baptiste Morin (1583–1656) francia utazó Magyarországon korábban ismeretlen művét (*Nova mundi sublunaris anatomia*). E munka függelékében Morin beszámol 1615-ben tett erdélyi és magyarországi utazásairól. Útja során megfordult Magyarország bányavárosaiiban, többek közt Besztercebányán, Selmecebányán és Körmöcbányán is, ahol közvetlenül tanulmányozta a bányászok életét, s a bányászat technikáját. Beszélgetést folytatott a bányászokkal, és Körmöcbányán maga is lement a bányába:

Morin megkérdi tőlük, szoktak-e bányadémonokat látni? Egyikük azt válaszolja: szoktak bizony: törpe, néger démonok például már ő is látott, de az ijedségen kívül más baja nem esett, hiszen a démonok ideleln csak tréfálkozni szoktak az emberekkel. Bár akadnak köztük, akik kioltják a lámpát és másképpen is gyötrik a népet. Arra a kérdésre, mégis mitől tartanak a legjobban, a bányász azt válaszolja: a földrengéstől, amit ugyan nem a bányászat okoz, ám ami errefelé mégis elég gyakori.¹

A Daniel Speer német muzsikusz írónak tulajdonított, 1683-ban megjelent *Magyar Simplicissimus*-ban a szerző ugyancsak személyes élményként írja le a bányamanóval történt találkozását, miután Selmecebányán a bányászokkal együtt ő maga is lement a föld mélyébe:

Egy darabig néztük a munkát, aztán tovább ballagtunk. Vezetőm annyit mesélt a kísértetekről, meg a hegyi vagy szerencsehozó manókról, hogy már szinte féltem. Egy óra múlva lejutottunk a legmélyebb részre, s itt két embert (mindig párosával szokás dolgozni) láttam térdre állva imádkozni. Megrettentem, mert a vezető nem üdvözölte őket, sőt ujjával és kezével hallgatásra intett engem is. Egy miatyánknyi idő múltán, mialatt megálltunk, épp mikor újból kézbe kapták a kalapácsot és vezetőm is köszöntötte őket a fentebb bemutatott módon, hát csak megpillantunk egy arasznyi magasságú emberkét, bányászlegény alakjában, kézben vitt lámpással, sulyokkal és vésővel! Egy másik, ölnyire fekvő sziklához ment, majd visszatért, s ily módon ötször egymás után mutatkozott. A vezetőm felkiáltott: „Szerencse fel, sulyokra vésőre!” A két ember ráfelelt: „Adjá Isten!”, s nagy erővel láttak neki a kapálásnak azon a helyen, ahol előbb az emberke megmutatkozott. És egy félőlnyi törés után szalmaszál vastagságú színezüstöt találtak a sziklában ismert módon benőve. Térdre estek, a vezetőm is, és imádkoztak. Követtem példájukat, s elmondtam egy miatyánkot. Azt mondták, szerencsés ember vagyok, és az egész külön rakott kőből adtak egy

1 Magyar László András nem szó szerint idézi Morin művének részletét, hanem csupán összefoglalja annak tartalmát. (Magyar 1998. Idézi Jung 1998, 81).

akkora darabkát, amekkorát felelősség mellett lehetett. Úgy becsülték, lehet egy negyed-tallér értéke. Én bizony kiadott talléromat nem sajnáltam, mivel hogy láthattam a hegyi-manót, amelyről már annak előtte oly sokat hallottam.

(Turóczi Trostler 1956, 233)

A Tompa Mihály 1846-ban megjelent *Népregék és népmondák*jában olvasható telkibányai monda szerint a Kányahegyben hajdanán gazdag arany- és ércbányák voltak. Bár a bányászok meggazdagodtak, mégis irigyen civódtak egymással. A bányaszellem megelégtelte a bányászok kincsszomját, s a kincssel együtt a föld alá temette őket. Az aknából véres patak folyik kifelé, s mindaddig így lesz, amíg a bányaszellem által kiszabott átok ideje lejár. Akkor ismét megnyílnak Kányahegy aranybányái (Tompai 1876, 114). A Tompa által feldolgozott népregével eljutottunk a tudatos néprajzi gyűjtések eredményeként rendelkezésünkre álló adatokig. A fentiek ugyanis, noha a folklorisztikának fontos forrásai, ám mégsem tudatos folklorisztikai érdeklődés nyomán születtek.

Elsőként a magyar folklorisztika egyik klasszikusát, Ipolyi Arnoldot kell idézni. *Magyar Mythológiájában* több, a bányaszellemekre vonatkozó adalékot találunk, elsősorban a selmeci bányavidékről (Ipolyi 1854, 108–110). Figyelemre méltó adatot közöl a bányaszellem mibenlétére vonatkozóan, mely szerint az lehet nőnemű is. Ebben az esetben jószágos, viszont ha férfi, akkor büntető, rémisztgető:

A felső magyarországi német-szláv bányásztelepek bányaszelleme: a bergmännlein, bergmandel, a szláv nép kiejtése szerinti bergmandlik. Ettől reményli a hevér szerencsésjét, tőle vár a bányászfi sok kincset, szép arát, a bányászleány szép völgyényt, aranyos kincsládát, gyémántos pártát: ő boszúlja meg az elnyomott bányászt, s nyaggatja a gonoszt. Alakja különböző a szerint minő ügyben jár, közönségesen nő, ha áld, férfiú, ha fenyeget, rémit, üldöz, s szinte csak ily alkalmakkor látható. A selmeci Pacherstollen aknáról a rege (gy.65): hogy szép tündér lányok feje ruhájába jártak egykor a bányába, s majd ez, majd más bányász pillantá meg őket, mikép meztelen lábbal, a nedves olykor jeges földön táncolának, de addig dús áldás is volt az aknában, a hevér nem szorult nyomorú bérére, s csupán az aranypor, melyet naponként ruhájából kivert, dússá tévé őt, az akna visszhangzott a szerencsések örömdala és vendégeskedéseitől. Egy nap ittasan azon gondolatra jöttek, hogy a táncoló tündéreknek cipőt vesznek, nehogy meztelen lábuk fázzék, de mióta a veres cipőt oda tették, nem jöttek többé a tündérek, s az óta nincs is áldás az aknán, azok más, a Mihály-aknába költöztek, de innét is hasonló tett úzte ki őket. Majd ismét a közönséges és határozottabb képzetben, mint kincsörök, nemtők, bányaszellemek dúsan szálongnak, és az utolsó bányászfiú is bőven tud felőlük.

(Ipolyi 1854, 110)

A magyar néprajzi szakirodalomban a 19–20. század fordulójáig ismert adatokat 1890-ben Versényi György összegezte az *Ethnographiában* (Versényi 1890, 335–345),² s az említett folyóirat 1895-ben megjelent számában is foglalkozott a témával (Versényi 1895, 123–132, 230–239). Egy ideig ő maga is tevékenykedett bányavidéken, konkrétan

2 Az *Ethnographiában* megjelent írás előzménye az az előadás volt, amelyet a Magyar Néprajzi Társaság ülésén tartott, bemutatva a bányaszellemekkel kapcsolatos gyűjtését, amelyet irodalmi példákkal ötvözött (Vö. Ujváry 2002, 23).

tan Körmöcbányán. Az ottani magyar egyesületben előadást is tartott a bányász hagyományok gyűjtésének fontosságáról, noha a bányamanókat konkrétan nem említi (Versényi 1880). A *Fővárosi Lapok* 1885/176-as számában megjelent írásában a bányaszellemet *bányarémnek* nevezi. Német eredetűnek, alakját a törpével ekvivalensnek tartja: hosszú fehér szakálla van, és piros nadrágot, valamint zöld sapkát visel. Általában segít, azonban gyakran büntet is. Az említett lapban Versényi által közölt egyik hiedelemtörténetben a gölnici bányászoknak a bányaszellelem mutatta meg, hol találhatnak aranyra. A szepességi Ferdinánd bányában kopogással jelezte a bányászoknak, hol találhatják meg az érclelőhelyet.³ Ujváry Zoltán, aki Versényi folklorisztikai munkásságát feltárta és elemezte, kiemeli Versényi azon érdemét, hogy a bányász hiedelmek neki köszönhetően kerültek be a folklórműfajok közé. Versényi gyűjtésében két olyan történetet találunk, amelyek konkrét bányaszerencsétlenséghez kapcsolódnak. Körmöcbányán 160 bányász veszítette életét a Csengőaknában, pedig a bányaszellelem figyelmeztetett a veszélyre, ők azonban nem hallgattak rá. Ujváry felhívja a figyelmet, hogy az egyik történet kapcsolódik a 300 özvegyasszony tánca néven ismert mondáchoz, amelyben a szerencsétlenül járt bányászok mit sem sejtő feleségét táncra hívja a bányatulajdonos (Ujváry 2002, 24).⁴

Eddig ismeretlen, ugyancsak Selmecbánya vidékéről származó mondákra bukkantam a Vörös Ferencz szerkesztésében és kiadásában 1919-ben megjelent *Selmeczbánya. Adalékok a selmeczbányi diákélet történetéhez* című kiadványban:

A bányarém. A bányamunkás szentül hiszi, hogy ha a járó padlót valaki megkopogtatja és pedig különösen éjjel, megjelenik neki a bányarém. Nagy elhatározás kell azonban a padló megkopogtatásához, mert ez veszélyt is hozhat a bányászra. Ha a kopogtató jó és igaz ember, akkor a bányarém nagy szerencsét hoz neki: megmutatja a gazdag érczeret, de ha rossz ember a kopogtató, akkor reá dönti a bányarém a bányát.

(Vörös 1901, 31)

Az igazságos csillés és a jó manók. Egyszer egy fiatal csillés, akit a bányamanók nagyon szerettek, mert igazságos volt, éjjeli munkaszakban a bányában elaludt. Észrevették ezt a bányamanók, akik az ő rendes útjukat tették meg a bányában, hamar gyűlést tartottak s csendes hangon, hogy kedveltjük álmát ne zavarják, megbeszélték tervüket, s rögtön munkához is láttak: kis talicskájukban az egész készletet, amit a csillésnek kellett volna elhordania, elhordták s így elvégezték fiatal barátjuk nehéz munkáját. Nehéz munka volt ez, ott is hagytak az érczből egy részt, mert a csillés egyik lába a járó padlón feküdt s ezért az egyik manónak mindig el kellett a csillés lábát a padlóról emelni, hogy a többi manó a talicskákkal elmelessen. Mikor a jó ember fölébredt, nagyon csodálkozott a változáson és sejtve azt, hogy a jó manók dolgoztak helyette, térdre borult és imára kulcsolt kezekkel hálát rebegett Istennek, amiért a jó szellemeket küldte hozzája s megfogadta, hogy ezentúl is igaz ember marad, a jóság útjáról el nem tér.

(Vörös 1919, 31–32)

Az *Ethnographia* 1924. évi számaiban Relkovič Neda Néphagyománygyűjtés címmel veszprémi és borsónyi adatokat közöl, ezek szerint a veszprémi bányaszellelem magas

3 Idézi: Ujváry 2002, 23–24.

4 A háromszáz özvegyasszony tánca mondatípus történeti, irodalomtörténeti és folklorisztikai vonatkozásáról lásd Hála József és Landgraf Ildikó átfogó tanulmányát (Hála–Landgraf 2001)

termetű és ellenségesen viszonyul az emberekhez, a bñrsñnyi viszont fejetlen törpe, s az emberekhez való viszonya szintén negatív (Relkovič 1924). Néhány évvel később Relkovič az *Ethnographia* 1927. évfolyamában Mondagyűjtéseimből című közlésében tornai (Abaúj-Torna vármegye) hiedelemmondát is találunk. Ebben a bányaszellem megígjolta a bányászoknak, hogy el fogja önteni a bányát a víz, de bányászoknak erről nem volt tudomásuk, mindnyájan odavesztek. Mivel a bányaszellem megátkozta őket, szellem képében időközönként ő is megjelentek, egyszer tetszetős, máskor rút alakban. A másik történet selmebányai vonatkozású, ebben a bányaszellem kincset osztogatott, mivel azonban egyszerre többen is felkeresték, megharagudott az emberekre kapzsiságuk miatt, rájuk ült, s a föld megnyílt, majd a bányából lángok csaptak ki (Relkovič 1927).

Relkovič Davorka ugyancsak az *Ethnographiában* közölt Adalékok Somlóvidék folklórjához című írásában a bányaszellem ruházatára vonatkozóan közöl figyelemre méltó adatokat, miszerint a „törpe bányaszellem” ruhája fehér színű, s fején turbán van:

A törpe bányaszellem a közeli Ajkáról honosodott meg. Ott jár a bányákban, földig érő hófehér szakállal, fehér ruhában, turbános fővel. Figyelmezteti a bányászokat a közelgő veszélyre. Ma is hálával gondol rá 7 munkás, kiket megsegített.

(Relkovič 1928, 97)

Szendrey Zsigmond szintén az *Ethnographia* hasábjain A nép élő hitvilága című tanulmányában féloldalnyi terjedelemben foglalkozik a bányaszellemekkel is. Ő a *bányaré m*, *bányapásztor*, *bányatörpe* és *birgej* elnevezéseket ismeri, s megjegyzi, „ismerik Erdélytől kezdve Szatmáron, Máramaroson, a felföldön és minden bányavidéken. Általában kistermetű emberke, Börzsönyben fejetlen törpe, de Veszprémben és Verespatakon óriás, a buccsumi pedig különböző állatalakban szokott megjelenni.” Szendrey a bányaszellemek jellemzése során leírja, hogy csoportosan, családosan is előfordulnak, sőt családi életet is élnek: feleségük és gyerekeik is vannak (Szendrey 1938).

A bányászcsaládból származó Mikulik József helytörténész több bányászattal kapcsolatos munkát írt, ezek fontos helytörténeti adatokat tartalmaznak szülővárosáról, Dobsináról, valamint Rozsnyóról és környékéről is. Dobsina Gömör legészakibb részén fekvő kis bányaváros, ahol zömében németek laktak, akiket *bulénerek*nek nevezeték. A *Képes Családi Lapok* 1879/7. számában megjelent Népmondák Dobsina vidékéről című közlésében egy hosszabb helyi monda is szerepel:

Véres verejtéktől ázott kenyér volt az, melyet Hepauf Dániel bányász két keze munkájával keresett! Elégedetlen volt ő a maga sorsával. Érezte azt felesége, érezték azt gyermekei, kikkel sokszor, hejh! Nagyon sokszor igen rosszul bánt. Az imádságban sem volt valami nagy köszönet, melyet ma (bányászokás szerint hétfőn délelőtt) a templomban végzett. Azon tűnődött, hogy lehetne valamit javítani anyagi helyzetén? Míg ajkai a rég megtanult ima szavait mormogták, és a kántor az orgona hangjai mellett 12 denárnyi díjáért az előírt dicsőretet elénekelte. Mondom, ez imában nem volt köszönet! De néha az Úr a méltatlan szolgáló panaszát is kegyesen veszi, ha mindjárt csak azért is, hogy próbára tegye. Emberünk nyakába akasztja a tarisznját és nyomorúságán tépelődve cammog a bánya felé, hol régóta állandóan dolgozik. A mint a kis Kaelbl nevű dombra ért, úgy tűnt fel neki, mintha lába alatt a föld belsejében kalapács-ütések neszét hallaná. Csóválta a fejét, csodálkozott és megállott. Igen, lába alatt dolgozott valaki, a sziklarobbanás és kőzetomlás zaja is tisztán kivehető volt. De hát ki legyen az? Nincs e dombon és környékén sem akna, sem tárna? Hepauf Dániel arcza kiderül. Megfordul és nem cammog, hanem sietve siet

hazafelé. Ünnepi mezt ölt. Alig hallgat felesége kíváncsi kérdéseire, úgy rohan a városházára. A bányamanó nagyot nevetett azon, hogy a Kaelbl dűlőben akar valaki kutatni és bányát nyitni.

„Csak rajta!” Szóltott gúnyolódva, „a karbunkulus ott az agyagban terem!”

De Hepauf Dániel tisztában van magával és céljaival. Nem fog rajta sem gúny, sem lebeszélés! Szépanyja öreg asszony volt, hiszen 98 tavaszt ért, és halálos ágyán így szólt számos gyermekeihez és számtalan unokáihoz:

„Ott keressétek az érczeket, hol a bányaszellemekek dolgoznak, mert csak ott terem a kincs!”

A kis dédunoka híven megőrizte emlékében a szavakat. És Hepauf Dániel csatlakozott. Alig telt bele két hét, már is nyomára akadt az ércznek! Könnyen akadt reá, a bányaszellemekek munkájától jövő zaj vezette, csak ez után indult. Egy-két hónap múlva jövedelmező volt az eddigelé üresnek hitt agyag-kőzet. A gúnyos nevetésből sárga irigység lett, mert Hepauf Dániel rövid idő alatt gazdag ember volt! Kár, hogy be nem érte az áldással, szinte sajnálom, hogy most sem volt sorsával elégedett, és hogy elbízta magát. Észrevette ugyanis, hogy a láthatatlan szellemekek is dolgoznak érette, a mennyiben reggelenként készen találta a múlt este megkezdett és félbeszakított munkát. „Ezt kizsákmányolom!” gondolta magában. Elbocsátotta bányamunkásait, és csak esténként ment néhány emberrel a tárnába, hol rövid percz alatt sokféle munkát kezdett meg, melyet aztán szándékosan befejezetlenül ott hagyott. A következő reggelen utána nézett és csodálkozva látta, hogy a szellemekek az éjjel pihenőt tartottak. Az eddigelé hallott zaj is elnémult. És midőn még a hatodik napon is úgy találta, hogy a szeszélyes szellemekek nem is nyúlnak a munkához, nem maradt egyéb hátra, mint fogadott bányászokkal ismét folytatni a munkát.

(Közli: Hála–Landgraf 2001, 78–79)

Nemcsik Pál borsodnádasi bányászéletről szóló kötetében a bányamanókat ártó, a bányászok munkáját akadályozó és sok bosszúságot okozó lényként mutatja be, akik általában akadályt gördítenek a bányászok munkája elé, „elolthatják a lámpájukat, megisszák a bányász ivóvizét, megeszik kenyérüket és ijesztgetik őket munka közben”. Megemlíti, hogy ezeket a lényeket más-más néven ismerik a különböző bányákban: valahol *bermakli*, másutt *bányatörpe*, illetve *bányaszellemként* ismert, másutt *bányarémmek* vagy *bányaléleknek* nevezik. Sajátos módon a kor kommunista ideológiai követelményeinek szellemében párhuzamot von a bányaszellem és a kizsákmányolást jelképező egykori bányakapitány személye között:

Nem véletlen jelenség az, hogy a régi bányászok azt tartották, hogy a bányaszellem éppen olyan rézsugárzós bányalámpával jár a bányában, mint a hajdani „bányakapitányok”. A tapasztalatlan, a megfélemlített, a szellemi és fizikai kizsákmányolásban részesített bányász nem véletlenül azonosította a természetfeletti hatalmak képviselőjét, a bányaszellemet a kizsákmányolást jelképező reális személlyel, a hajdani bányakapitánnyal. Mindkettőhöz való viszonyában a félelem volt a leghatalmasabb érzés. Ebből a félelemből fakadt kényszerű engedelmessége is mindaddig, míg eljuthatott a felvilágosultságnak magasabb fokára, és szinte egyidőben rázta le magáról a kettős ígát, a lelki függőséget a természetfeletti lényekkel szemben és a kizsákmányolásból fakadó függőséget az uralkodó osztály képviselőivel szemben.

(Nemcsik 1961, 42)

Az Adalékokban két bányamanóval kapcsolatos történetet közöl (ezeket mesének nevezi). A *Mese a szomjas bányatörpéről* című szövegben az adatközlő bányatörpének, illetve törpének nevezi a lényt, aki mindig megissza a bányászok ivóvizét. A bányászok a vízhor-

dót vonják felelősségre, mert nem akarják neki elhinni, hogy a víz csak úgy magától tűnik el. Hogy a dolog végére járjanak, meglesték, mi történik a vízzel, s ekkor látták, hogy egy szakadt ruhát viselő törpe itta meg a vizet. Nem merték bántani, mert féltek, hogy bajt hoz rájuk, ezért úgy döntöttek, hogy egy pár csizmát és egy öltöny ruhát helyeznek el a bányában a víz mellett. A törpe elvitte magával a ruhadarabokat, s ezután már soha többé nem tért vissza (Nemcsik 1961, 43–45). A *Mese a szegény bányászról* című történetben a bányászon segítő, bányászlámpával megjelenő lényt *ismeretlen embernek* nevezi az adatközlő. Egyértelmű, hogy a segítő bányaszellem mondatkategóriába tartozó történettel van dolgunk, mivel az *ismeretlen ember* kikötötte a szegény bányásznak, hogy a segítség fejében kéri a fizetés felét. Amikor osztozkodásra kerül sor, felmarad egy fillér, s amikor a bányász ketté akarta vágni, az ismeretlen ember így szólt: „Legyen a tied az egész kereset az utolsó fillérig. Nekem nincs rá szükségem, mert én a Föld méhének királya vagyok, aki millió éve uralkodik a föld mélyén” (Nemcsik 1961, 45–47).

Paládi-Kovács Attila a gömöri bányászattal és erdei iparúzéssel foglalkozó könyvében – amelyben számos rudnai vonatkozású adat is szerepel – szintén említi a *permonyíkot*. A kutatott területen „elhalt ember szellemének tartják, aki az adventlámpával rossz utakra, úttalan helyekre vezette a régi bányászokat...” Az adatközlők egy része még saját élményeit mesélte el a szerzőnek, közülük sokan maguk is hittek létezésükben. Számos történet szólt arról, hogyan vezette őket a *permonyík* a Sajóba. A Rudnához közeli Dernőn *pormonyík* volt a bányamanó neve, s a helyi hiedelem szerint ott is tévútra vezette a bányászokat. A Rudnával északról szomszédos szlovák Betlér községben *perchmánik*nek nevezik őket (Paládi-Kovács 1988, 41–42).

Jung Károly 1998-ban megjelent tanulmányában összefoglalta a bányaszellemekkel kapcsolatos ismereteket, s több eddig ismeretlen felvidéki és délvidéki adatot is közöl. Többek közt a Kovács Endre által 1990-ben lejegyzett bányaszellemmel kapcsolatos történetek egyikét, amelyet a nevezett a Fruska Gora hegység Vrdnik nevű fürdőhelyén Leszják Mihály nyolcvankét éves egykori bányásztól gyűjtött. Az adatközlő *bergmandl*nek nevezi a bányaszellemet, s ő maga is hisz létezésében. A történet szerint 12 éves korában találkozott először a bányaszellemmel, aki ugyanolyan ruhát viselt, mint a többi bányász, kezében bányászlámpát és bányászbótot tartott. Az egyik idősebb bányász ekkor mondta el neki részletesen, mik is azok a bányaszellemek. Ő pozitív alakként írta le, olyan kistermetű embernek, aki figyelmezteti a bányászokat a közelgő veszélyre. Elbeszélése szerint amikor 1931-ben elárasztotta a termálvíz a bányát, csak a *bergmandl* segítségével tudtak megmenekülni a bányászok. Jung Károly tanulmányában kiemeli Nagy Dezső szerepét a bányaszellemek könyvészeti feltárásában, mivel a nevezett szerző által publikált bibliográfiákban található a bányaszellemekkel kapcsolatos leggazdagabb irodalom (Jung 1998).

Magyar Zoltánnak a Csermosnya-völgyi Kiskovácsvágásban élő Bucsek Józseftől csupán egyetlen permonyíkkal kapcsolatos mondát sikerült lejegyeznie, ebben a permonyíkot nyomoréknak tartják, aki állat alakjában jelenik meg a bányákban:

Permonyík, azt meg a nyomorékokra szokták mondani. A permonyík. Például láthatott az ember is belőle. De nem mint embert, hanem valódi permonyíkot állatba. Állatba. Úgyhogy az nem lehetett ember, mert máshogy fejlődik. De itt a bányákba, különösen az elhanyagolt bányákba, akkor szokott, aranybányákba szokott az legtöbb helyen jelenni.

(Magyar 2004, 108)

Magyar Zoltán és Varga Norbert a 2000–2005-ben végzett kutatásaik során a Rozsnyó melletti Sajóházán élő Darmo István pásztortól három, permonyíkkal kapcsolatos történetet gyűjtött. Ezekben a permonyíkok apró emberek, de nem magányosak, hanem családot alkotnak, nő, férfi és gyerek egyaránt. Elgondolkodtató, hogy míg az első történetben az adatközlő azt állítja, hogy ő csak a meséből ismeri, soha nem látott permonyíkot, a másik kettőben már elmondja, hogy maga is látta őket.

Hát valami mesét hallottam valaha, hogy az is vót. Olyan picike emberek, hogy vótak. Azok este szoktak menni. Azt mondják, hogy akit a bánya megölt, embert, hogy azokból van valami permonyík, valami jel. Valami nyugtalan jel. Mer többnyire a bányászok az majdcsak mind kommunista vót. Ők Istent nem ismertek. Szerencse le, szerencse fel! – ez a bányász élete. Mer a szerencse ha megfordul, hogy a bánya rászakad, hát bizony... A bányáknál, ahol a bányák vannak, ott azt mondják, hogy lehet látni permonyíkot. Én még nem láttam. Azt mondják, hogy olyan picike csöpp emberek.

(Magyar–Varga 2006, 112–113)

Mesébe lehetett hallani, mink nem láttunk soha. Én gyerekkoromba tudom, itt a Hevesi-tanyán, hát mink kiültünk mind a gyerek oda, az egész család. Laktak ottan vagy tízen, azon a tanyán laktunk. Hát olyan vót, mint egy ember. Sötétbe már este kis piros lámpásval, de pirosba vót mind. Olyan hegyes sapkába, ott szaladgáltak a patak szélén. Bement az ember – eltűntek. Nem lehetett látni. Így setétbe lehetett látni, mikor szaladtak a lámpásval. Azt mondták, hogy permonyík. Permonyík. Vótak permonyíkok.

(Magyar–Varga 2006, 113)

Azt lehetett látni. Itt a Hevesi-tanyán, ott olyan filagória vót, attó a filagóriátó felfelé jártak fel egész a forrásig. A pacsai kútig. Olyan picike emberké, mind a törpék. Éjszaka. Este kiültünk ott az akoly mögé – gyerekek is, emberek is –, oszt néztük. Mindé mondták: no, már megy a pormonyík. Azok este szaladgáltak, azok a pici emberké. Emberek, asszonyok, jányok, gyerekek... Ott szaladgáltak együtt. Még olyan gyerekkoromba ezt én is láttam. Azt mondták, hogy a pormonyík olyan gyerekből van, amit az anyja nem hoz a világra, mer nem akarja a világra hozni. Szóval elvetélteti magát. Abból a hótakból keletkezik a pormonyík. Az nyugtalan lélek. Ők elvetették, neki nincs senkije, hát ők azé szaladgálnak, ahol valahol tanyát ütnek. Mer ők összegyönnek, többen egy helyre. Hát lehetett látni, olyan pici aprócskák vótak, oszt szaladtak. De nem meztelen, hát vót némelyiken víganó, vagy ruha. Szépen lehetett látni, hogy gyöttek felfele a patakcsának az árkan, oszt le-fel, le-fel, le-fel szaladgáltak. Ha elmúlt az idejük, akkor eltűntek.

(Magyar–Varga 2006, 113)

Figyelmet érdemel a fentebb közölt adat, mely szerint a permonyík nyugtalan lélek, és az elvetetett, meg nem született gyermekek szelleme. Hasonló motívum előfordul egy, a közeli Rudnán feljegyzett hiedelemtörténetben is, erről a későbbiekben még szólok.

A bányaszellemekre vonatkozó német szakirodalom rendkívül gazdag, ezért ennek részletes bemutatásától most eltekintek, csupán példaként idézek néhány irodalmi forrást. Rengeteg adattal és további irodalommal lásd például a német babonaszótár hegyi és bányaszellemekre vonatkozó fejezetét (Bächtold-Stäubli 1927, 1071–1083), valamint Gerhard Heilfurth és Ina-Maria Greverus összeállításában a bányászattal kapcsolatos többkötetes nagymonográfiát (Heilfurth–Greverus 1967).

A Grimm fivérek saját gyűjtésükből összeállított, első kiadásban 1816–1818-ban megjelent *Német mondákban* néhány, bányamanóval kapcsolatos történetet is találunk. A Manócskák címűben szinte minden, a permonyikkal, bányamanókkal kapcsolatos motívum szerepel.

A manócskák vagy helyi emberkék többnyire olyanok, mint a törpék, mindössze háromnegyed rőf nagyok. Hosszú szakállú öregember alakját viselik, bányásznak vannak öltözve, ingjükön fehér csuklya, hátul bőr, s lámpás, csákány és kalapács van náluk. A munkásokat nem bántják, mert bár olykor kis kövekkel dobálózna, kárt csak ritkán okoznak, ha csak nem dühítik s bosszantják fel őket csúfalkodással és szitkokkal. Jobbára olyan telérekben mutatkoznak, amelyek ércet adnak, vagy érczel kecsegtetnek. Emiatt a bányászok nem ijednek meg tőlük, hanem jó jelnek tartják, ha megjelennek, és annál vidámabbak és szorgosabbak. Ógyelegnek a bányákban és aknában, s úgy fest, mintha csudamód munkálkodnának, valójában azonban nem csinálnak semmit. Egyszer úgy tetszik, mintha végigfejténének egy telért vagy eret, másszor, mintha vödörbe töltenék, amit kifejtettek, másszor, mintha vödörbe töltenék, amit kifejtettek, másszor meg, mintha a csörlővel dolgoznának és fel akarnának húzni valamit, de ezzel csak ugratják a bányászokat és összezavarják őket. Olykor hívogatnak, s ha odamész, nincs ott senki.

Csehországban a Csuha-hegyen sokszor látták őket, amint seregestül vonultak ki-be a tárnákon. Ha nem volt bányászlegény odalenn, de különösen, ha nagy csapás vagy kár készülődött (a bányásznak háromszor kopogják ki a halált), hallani lehetett, hogy a manók lapátolnak, ásnak, kalapálnak, döngölnek és még másféle bányamunkákat mímelnek. Olykor, bizonyos mód szerint, ahogy a kovácsok teszik az üllőn, forgatták a vasat és kalapáccsal kovácsolták. Ugyanebben a bányában lehetett hallani azt is, hogy négyszer kopogtak, kalapáltak és éleztek, mintha három vagy négy kovács verne valamit: ezért hívják őket Csehországban úgy is, hogy házi kovácskák. Idriában a bányászok nap mint nap kitesznek nekik egy lábaska ételt egy különleges helyre. Évente pedig egy bizonyos időben piros kabátkát vesznek, hossza egy legénykének valót, és a manóknak ajándékozzák. Ha elmulasztják, az apróságok megorrolnak, és megvonják jóindulatukat.

(Grimm 2009, 43–44)

Figyelmet érdemel a bányászásokat gyógyító törpéről szóló monda is:

XVII. (20.) A jó törpe

A Bode-hegy lábánál, egy hársfával szemközt élt a monda szerint egy jó törpe, aki a sérült bányászoknak nyalábszámra adta a gyógyhatású virágokat és füveket, ha a szerencsétlenül járt ember bizalommal fordult hozzá segítségért. Ennek azonban tizenkét órával korábban kellett történnie, hogy a törpe, akit sem látni, sem hallani nem lehetett, éjszaka kellőképpen összekészíthesse orvosságait.

(Grimm 2009, 507)

A Manfred Blechschmidt által szerkesztett, európai bányászmondákat bemutató, 1974-ben Lipcsében megjelent kötetben több európai országból származó hiedelemtörténet mellett számos csehországi, valamint két szlovákiai, pontosabban felvidéki vonatkozású történet is szerepel, az egyik Selmezbányáról, a másik pedig Körmöcbányáról származik. A kötetben egyetlen Magyarországról, Sopronból származó bányászmonda is olvasható, ez azonban nem a bányaszellemmel kapcsolatos, a selmezbányai és körmöcbányai azonban igen. Ezeket a történeteket a szerkesztő egy 1934-ben Prágában megjelent német nyelvű mondakötetből válogatta.

A selmecbányai történetben 12 bányaszellem jelenik meg fehér ruhás, az aknában mezítláb táncoló lányok alakjában. Miután a bányászok meglátták őket, elhatározták, hogy 12 pár piros cipőt készíttetnek nekik. A cipőket a bánya bejáratához helyezték, azonban a bányaszellemek nem fogadták el a gazdag bányászok könyöradományát, hanem elköltöztek egy másik járatba. Azáltal, hogy máshová költöztek, velük együtt egyben az érc is eltűnt arról a helyről (Blehschmidt 1974). A körmöcbányai hiedelemtörténetben a bányaszellem rosszindulatú és áldozatot követel az emberektől. Egy bánya elhagyott bejáratánál dolgozó ember két játszadozó gyermekének állat alakjában, nyúlként jelent meg, ők utána iramodtak, azonban a bánya közelében egy lyukba zuhantak. Amikor édesapjuk észrevette, hogy a gyerekek eltűntek, keresésükre indult, s alig tett néhány lépést az aknában, füst ömlött rá, melytől összeesett. A kint dolgozók segélykiáltását hallva segítségére siettek, kiszabadították, s megtalálták a két gyermek holttestét is, akik a füsttől fulladtak meg. Amikor a környékbeliek tudomást szereztek az esetről, azt mondták, hogy a nyúl, amit a gyerekek üldözőbe vettek, nem igazi nyúl volt, hanem a bánya szelleme, aki így szedett áldozatokat, mivel neki mindig szüksége van áldozatokra (Blehschmidt 1974). A soproni bányászmonda az egyik bányalelőhely történetéről szól, hogyan tudatta a nap a juhással, hogy hol található az érc. Ebben a történetben azonban nem szerepel bányaszellem (Blehschmidt 1974, 30–31).

Körmöcbánya 18. századi történetét, korabeli források tükrében bemutató munkájában Daniel Kianička külön fejezetet szentel a bányaszellemek, törpék, permoníkok kérdésének. Ismert források felsorakoztatása mellett néhány helyi, levéltári adatot is közöl a témával kapcsolatban (Kianička 2008, 158–174).

A cseh néprajzi lexikonban a *horní duch* (bányaszellem), *permon*, *permoník* címszó alatt az alábbiakat találjuk:

Bányászmondákban és hiedelemtörténetekben szereplő lény, jó és rossz tulajdonságokkal rendelkezik, ettől függ, hogy a bányászt segíti, vagy pedig bünteti. A permon, permoník a német Bergmann, Bergmännchen elnevezésből ered. Ostrava és Karviná környékén pusťecký és a skarbník (a lengyel skarb – kincs szóból ered) ritkábban „fontána”, „kataroza”. Megjelenési módjáról annak alapján, hogyan élt a bányászok képzeletében, nem könnyű pontos részletes leírást adni. Alakját ugyanúgy írják le, mint a többi európai nép folklórában: hosszú szakálla és vörös sapkája van, s legtöbbször lámpást tart a kezében, általában bányász, ritkábban bányafelügyelő (stajgr) alakjában jelenik meg. A föld alatt tilos volt fűtyülni, káromkodni és átkozódni, mert ez a permonyíkot megharagítja és bosszút állhat. A bányaszellem különféle jelekkel figyelmezteti a bányászokat az omlásveszélyre (titokzatos hanggal, fénnel, amely elijesztí a bányászokat a veszélyes helytől), egér vagy béka képében jelenik meg, megjutalmazza őket és segít nekik. A legelterjedtebbek és művészi leg is a legszebbek azok a történetek, amelyekben a bányaszellem segít a bányásznak, aki különféle okokból nem tud pénzt keresni, sok szemet fejteni (az érclelőhelyeken megmutatja neki az arany és ezüst helyét). Legfontosabb a szűzsé második része, amikor a bányaszellem próbára teszi a bányász becsületességét. A megkeresett pénzt a bányásznak két egyforma részre kell felosztania, de felmarad egy pénzérme: a bányász vagy a permonyík részéhez teszi, vagy pedig kettévágja és mindketten kapnak egy felet. Mikor a bányaszellem meggyőződik a bányász becsületességéről, neki adja a saját keresetét is. Sok esetben a pénzosztás egy szakadék szélén történik, s a permonyík elárulja, hogy ha a bányász megtartotta volna magának az utolsó tallért, belelőtte volna a tárnába. Sokszor megtiltja neki, hogy nem szabad dolgozni mennie, mert ráomlik a tárna. Ezek a mondák a segítő és a bányász tisztességét próbára tevő bányaszellemről, szellemiségükben közel állnak a

mesékhez. Ismertek a lengyel, magyar és német (a cseh határhoz közel) bányászfolklórban. Az utolsó pénzérme megfelelése viszont cseh specifikum. A fiatalabb generációnál, mivel ezek a mondák már elveszítették démonikus jellegüket, a permonyík alakját csupán a bányászhumorból ismerik, mint a hiedelemmondák motívumait felhasználó paródiákat.

(Brouček–Jeřábek red. II. 2007, 363)

Oldřich Sirovátka a gyerekek számára átdolgozott változatban adott közre egy csokorra való bányászmondát, kizárólag cseh nyelvű gyűjteményekből válogatva, noha nyilvánvaló, hogy a történetek zöme német eredetű. Erre rövid utószavában maga a szerző is hivatkozik, amikor kifejti, hogy bizonyos bányalények cseh megnevezései (*permoník*, *perkmon*, *perkajst*) német előzményekre vezethetőek vissza: *Bergmännchen* és *Berggeist* (Sirovátka 1965).

A szlovák szöveges folklórnak is szerves részét képezik a különféle bányaszellemekről, bányamanókról szóló történetek. A továbbiakban a szlovák folklorisztika eredményeit tekintem át nagy vonalakban.

Pavol Dobšinský 1880-ban megjelent szokás- és hiedelemgyűjteményében a hiedelemalakok között már megtalálhatjuk a bányamanót, ő azonban *lútky* néven tünteti fel őket, de megjegyzi, hogy „a selmeci vājárok *permoníkok*nak is hívják őket, népünk azonban csak »*lútky*«-nak nevezi ezeket” (Dobšinský 1880, 114). A szlovák nyelv történeti szótára szerint a *lútká* cseh eredetű szó a szlovákban, és bábot, babát jelent (Majtán 1992, 241). Dobšinský e hiedelemalak leírásakor nem utal arra, hogy törpeszerű, alacsony lényről van-e szó, csupán az öltözetét jellemzi. Ez azonban eltér az általánostól: bányászruhát visel, de nadrágja fehér, kabátja pedig zöld, fején nem sapkát, hanem kucsmát hord, amely mellé zöld ág van beszúrva, papucsban jár, amelyet ezüstbojt díszít. Egyik kezében mécses, a másikkban aranygereblyét tart, a vállán pedig egy kalapácsot visz. Figyelemre méltó, hogy a Dobšinský által leírt alak nem egyedül jelenik meg a bányákban és az erdőkben, hanem mindig tizenkettő magával. A közölt hiedelemtörténetek Körmöcbányáról és környékéről, valamint a Gömör megyei Szirkről származnak, és a segítő, ártó és büntető kategóriába sorolhatjuk őket. A Dobšinský által közölt történetek egyikében szerepel egy olyan, amelyben nem tizenkét permonyík, hanem csupán egy jelenik meg az öreg bányásznak (Dobšinský 1880, 114–115).

A Ján Mjartan által szerkesztett, a szlovák Žakarovce bányásztelepülés népi kultúráját bemutató monográfia Mária Kosová által írott szöveges folklór fejezetben négy, bányaszellemmel – *permonyíkkal* (*permoník*) – kapcsolatos hiedelemmondát is találunk. Az adatközlők ezeket a *permonyíkokat* ugyanolyan lényként jellemzik, mint a magyar szakirodalom: a kötetben szereplő első történet apró, törpeszerű szakállas lényeknek írja le, akik mécsessel a kezükben szoktak megjelenni a bányászoknak mutatva, hogy merre található az érc. Csak rövid időre, néhány pillanatra jelennek meg. A második történet szerint a bányában tilos volt a fütyülés, mivel a *permoníkok* nagyon haragudtak emiatt. A bányászok figyelmeztetni szokták egymást, hogy ne fütyüljenek, mert akkor a *permoníkok* megharagszanak, és elviszik magukkal a kincset, eltűnik az érc. A harmadik történet leírja, hogyan néztek ki a *permoníkok*, s ebben is ők mutatták, hogy merre található az érc. A negyedikben a *permoník* vājároltözetben jelent meg a lovát legeltető személynek, s megmutatta, hol található az érc, de előtte figyelmeztette, hogy ne káromkodjon (Mjartan 1956, 516–517).

A Szlovákiát bemutató többkötetes monográfia *Nép* című II. kötetében, a népi kultúrát prezentáló fejezetben is találunk egy bányaszellemmel kapcsolatos hiedelemmondát,

mely szerint a bányavidékeken ismerik ezt a hiedelemalakot, s többek közt törpének és *piadimužik*nak is nevezik. Alacsony, 3–4 éves gyerekekhez hasonló termetű lényeknek írják le őket, fejük azonban az öregemberekéhez hasonlít, és hosszú szakállt viselnek. A föld alatt laktak, ásták és védték az értékes érceket. Ugyanúgy, mint a bányászok, ők is bőrkötényt, *surcot* viseltek, az egyik kezükben kalapácsot, a másikban pedig méceszt tartottak. A közelgő szerencsétlenséget azzal jelezték a bányászoknak, hogy megjelentek előttük (Filová–Mjartan 1975, 1029).

A Ján Michálek által szerkesztett szlovák hiedelemtörténet-gyűjteményben egyetlen mondát találunk, amely bányaszellemekkel kapcsolatos, azonban itt a *permoník* elnevezést nem használják. A történet szerint a helybeliek a már nem üzemelő régi bánya mellett elhaladva kora hajnalban mindig hallották a föld mélyéből az egykor ott halálukat lelt bányászok kiáltásait: az „*Ohó, ohó*” vagy pedig a „*Čakaj, čakaj!*” („Várj, várj!”) szavakat kiabálták egymásnak, ahogyan azt haláluk előtt szokták munka közben (Michálek 1991, 124).

A Szlovákia népi kultúrája enciklopédiájában *permoník* (*lútky*) címszó alatt Tatiana Cibulová megfogalmazásában az alábbiakat olvashatjuk:

Antropomorf démonikus lény, az ásványok és kincsek őrzője és védelmezője. A néphagyományban gyakran keveredik a törpe alakjával. Nagyobb közösségekben, föld alatti vajatokban és a bányák tárnáiban éltek. Vigyázták és bányászták az ércet és az értékes ásványokat. Tarka, főleg piros ruhát, valamint a bányászokhoz hasonlóan bőrkötényt is viseltek és bányászszerszámokat hordtak magukkal. Öltözkük a középkori bányászvislethez eredeztethető, s a szájhagyomány, valamint szobrok és rajzok útján hagyományozódott. Segítették a bányászok munkáját és figyelmeztették őket a veszélyre. A bányászok is kötelességüknek tartották, hogy minden robbantás előtt figyelmeztessék a permonyíkokat, nehogy megsebesüljenek. Igyekeztek elnyerni jóindulatukat különféle felajánlásokkal, illetve a bányászatra vonatkozó szabályok pontos betartásával. A permonyíkok hálából barátsággal viseltettek irántuk, s gyakran megmutatták, hol ássanak, hogy telérekre találjanak. A kincs egy részét a szegény bányászoknak ajándékozták. A Trnovec völgyéből származó monda szerint permonyík figyelmeztette a pásztort, hogy az eldobott kő gyémánt. Könyörtelenül megbüntették azokat, akik a bányában fűtyültek, hangoskodtak és nem tartották be utasításait és törvényeit. Jelenlétüket a vajatokban többnyire kopogással jelezték. Ha megjelentek a bányászoknak, az már veszélyt jelentett, vagy pedig a vajat beomlását. Ezekkel a képzetekkel analóg a „lútky” (emberkék) hiedelemalak. Lényegében a permonyíkok speciális szlovák megnevezésről van szó. Az „lútky”, emberkék a tárnákban, s a föld alatti vajatokban éltek és védték a föld kincseit a Túróc-völgyi Vashegy (Železník) alatt. A becsületes emberekhez barátságosak voltak, azonban a kapzsi és fukar emberek bosszút álltak, örökre fogva tartották őket a föld alatti folyosók labirintusában. A permonyíkok mindig résztvevői a bányászünnepségek allegorikus felvonulásainak.⁵

(Botík–Slavkovský red. 1995, 30–31)

A szóban forgó lexikon *bányászszokások* (*banické obyčaje*) címszavában további utalást találunk a *permonyíkokra*, mégpedig a Selmezbányán fennmaradt szokás, a „bányász-salamander” (*banický salamander*) kapcsán. Ez a szokást a bányászati akadémia hallgatói honosították meg Selmezbányán. Lényegében egy felvonulásról van szó, amelyet a temetéseken és a bányászünnepen rendeztek meg. Később a bányásznapi (szeptember

⁵ Saját fordításom.

9.) alkalmával gyakorolták. Tipikus selmecbányai jelenségről van szó, amely a diákok által létrehozott szokáson alapul, időközben azonban átalakult, új elemekkel bővült. Később már nem csupán a bányászatot mutatták be, hanem más, a városra jellemző mesterségeket is, valamint a város fontosabb eseményeit és személyiségeit is. A felvonulás élén a *bača* halad, aki egy fából készült gyíkot (szalamandrárt) tart (ebből ered a rendezvény elnevezése), amely a bányák keletkezéséről szóló mondát szimbolizálja. A kisebb-nagyobb kihagyásokkal máig fennmaradt bányászfelvonulás bemutatásával kapcsolatos szövegben a *permonyík* kifejezés csupán zárójelben szerepel. A leírás szerint a bányászmenet élén a kezében fából készült gyíkot tartó *bača* után „a *bergmanok* (*permonyíkok*) következnek...” (Botík–Slavkovský red. 1995, I. köt. 29–30).

A kutatott község, Rudna szomszédságában fekvő járási székhelyen, az egykori híres bányavárosban, Rozsnyón 2000-ben néhányan az egykori – az 1989-es rendszerváltást követően bezárt – bánya alkalmazottai közül Testvériség (*Bratstvo*) néven megalakították a Gömöri Bányásztársaságot (*Gemerský banícky spolok*). Egyik tagja 2000-ben *Banicka nátura* [Bányász természet] címmel megjelentette a saját maga gyűjtötte, bányászokkal kapcsolatos történeteket, amelyeket munkaviszonya idején vagy neki meséltek, vagy esetleg maga is részese volt egy-egy eseménynek. Meglepő, hogy a kötetben a bányamanó vagy a *permonyík* szó egyszer sem fordul elő, s vele kapcsolatos hiedelemtörténeteket sem találunk benne. Csupán egy olyan történet szerepel, amely sejteti, hogy a társai által megtréfált bányász azt hitte, hogy a bányaszellemek jelentek meg, amikor lámpája kialudt és sötétben maradt a mélyben egy kis időre. Megjegyzem, hogy a kötetben szereplő történetek az ún. tudományos világnézet, a hiedelmekben való abszolút kételkedés szellemében íródtak (Žúdel 2000).

Egy alaposabb kutatómunka során a szlovák forrásokban minden bizonnyal gazdag, a *permonyíkokkal* kapcsolatos anyagra bukkanhatnánk. Érdemes lenne áttekinteni a szlovák néprajzi adattárak anyagát is.

II.

A fentiek is bizonyítják, hogy az európai folklórban a bányászathoz kötődő epikus műfajok között a különféle variánsok szempontjából is jelentős számban fordulnak elő a bányaszellemekről, bányamanókról szóló hiedelemmondák. E mondatípus besorolásával, katalógizálásával többen is megpróbálkoztak (Vö. Hála–Landgraf 2001, 8–10). A *Magyar néprajzi lexikon*ban Nagy Ilona e hiedelemmondák szövegtípusait hét csoportra osztja:

1. A bányaszellem segítőként lép fel, dolgozik a szegény bányász helyett, aki megosztja vele fizetését.
2. A bányaszellem előre jelzi a veszélyt.
3. Tabumondák – a bányaszellem megbünteti a bánya szabályai ellen vétkezőket.
4. A bányász karácsonyeste eltéved, a szellem arannyal ajándékozza meg, amely viszont azonnal eltűnik, amikor a bányász hazaér.
5. A bányában tűz keletkezik, s a bányaszellemek nem engedik elvinni a bányászok ruháját. Ha mégis elviszik, akkor ismét új tüzek keletkeznek.
6. E mondatípusokban mindig eltűnik a víz, azonban ha új ruhát készítenek a bányaszellemeknek, azok többé nem jönnek elő, s a víz is megmarad.

7. A bányaszellemelek felkéredzkednek a kocsira. Ha a bányászok szívesen látják őket, akkor repül a kocsi.

(Nagy 1977, 214)

A Bihari Anna által összeállított *Magyar Hiedelemmonda Katalógus*ban a *bányaszellem*, *bányatörpe* címszó alatt három csoportot különböztetnek meg:

1. Segítő és figyelmeztető bányaszellem;
2. Bányászokat büntető és megréfaló bányatörpék;
3. Rosszindulatú bányaszellem, bányarémm.

A katalógusban közölnek négy, Barabás Jenő által 1955-ben Rudnán gyűjtött hiedelemmondát is (Bihari 1980).

A *Magyar néprajz* VII. kötetének *Bányaszellem* alfejezetében Pócs Éva összegezte a permonyíkokra vonatkozó ismereteket. E hiedelemalakok az egykor Magyarországra telepített német bányászok révén terjedtek el a magyarok körében, de terjedésükben a szlovák bányászok közvetítő szerepe is jelentős lehetett. A bányaszellem hétféle elnevezését sorolja fel: *bányarémm*, *bányapásztor*, *bányatörpe*, *bergmanli*, *pörtmandli*, *birgej* és *permonyíkok*. Törpeszerű, szakállas lénynek írja le őket, de néhány helyen óriás alakjában is megjelenik. Legtöbbször pozitív lényként tűnik fel, ha azonban vét valaki a bánya törvényei ellen, akkor azt valamilyen módon kisebb vagy nagyobb büntetéssel sújtja. Ha megjelenik, az általában a veszély közeledtét jelzi. A bányaszellem – elszigeteltsége ellenére – néhány vonatkozásban kapcsolatot és hasonlóságot mutat az ördögösökről és a tudósokról szóló mondákkal (Pócs 1990, 560).

A *Magyar néprajzi lexikon* I. kötetében szereplő *Bányaszellem* címszó szerzője, Nagy Ilona szerint a német bányászok révén terjedtek el a *permonyíkok*ról szóló hiedelemmondák, kiemeli azonban a szlovák és délszláv bányászok szerepét is ezek terjesztésében. Mivel több nemzetiség hiedelemvilágában is jelen volt ez a hiedelemalak, ennek tudhatóak be a különböző megnevezések, a *bányaszellem* és *permonyíkok* mellett a *bányapásztor*, *bányatörpe*, *bergmándli*, *bergmanli*, *berkanik*, *birgej*, *permantli*, *pertymanik* és a *pörtmandli*. A fenti elnevezések zöme is a német eredetre utal. A történeti Magyarország különböző bányavidékein a bányaszellem külső alakját eltérően írják le, a leggyakoribb a kistermetű szakállas törpe, aki piros sapkát és ruhát visel, kezében pedig bányaszerszámokat tart. Veszprém megyében azonban óriásként szerepel a hiedelemmondákban, a Börzsönyben fejetlen, de állat alakban is megjelenik.

Dömötör Tekla A *magyar nép hiedelemvilága* című kötetében az *Óriások, törpék* cím alatt tárgyalja a bányaszellemeleket is. Leírja, hogy 1950-ben Tatabánya és Salgótarján környéki kutatása során feljegyezte, a helyi bányászok *pörtmandlinak* nevezték a bányaszellemeleket, s ugyanilyen névvel jelölték őket a Pécs környéki bányászok is. A jóságos bányaszellem segíti a tisztességes bányászokat, s gazdag lelőhelyet mutat nekik, illetve figyelmezteti a közeledő veszélyre, azonban negatív szereplőként is megjelenik, ilyenkor ijesztgeti és megbünteti őket (Dömötör 1981, 96).

Hála József és Landgraf Ildikó szerzőpáros *Magyarországi bányászmondák* című hiánypótló kötetükben összegzik és elemzik a magyarországi bányászmondákkal kapcsolatos eddigi kutatások eredményeit, és ami a legfontosabb: egy új, pontosabb rendszerezést állítanak fel (Hála–Landgraf 2001). A magyarországi bányászmondákat három nagyobb csoportra osztják, s az egyes csoportokat is külön alcsoportokra tagolva, részletesen jellemzik. A bányaszellemelek alábbi 6 csoportját különböztetik meg:

1. Segítő bányaszellem;
2. Ártó, büntető bányaszellem;
3. Segítő és ártó, büntető bányaszellem;
4. Bányaszellemnek hitt állatok;
5. Ijesztgetés bányaszellemmel;
6. Egyéb történetek a bányaszellemről.

Egy-egy mondatípus illusztrációjaként gazdag válogatást tesznek közzé a magyarországi bányászmondák valamennyi típusából; több, bányaszellemmel kapcsolatos is szerepel köztük. A segítő, ártó, büntető bányaszellem (3.6.2.2.) kategóriában a 19. szám alatti hiedelemtörténet Rudnáról származik, Manga János gyűjtötte (a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található az EA-6530 szám alatt). A kiadvány külön erőssége a témával kapcsolatos terjedelmes és alapos irodalomjegyzék.

III.

Az 1950-es években Barabás Jenő, Manga János, valamint Boross Marietta is lejegyezték a bányaszellemeikkel, *permonyíkokkal* kapcsolatos történeteket, amikor a Szlovák és Magyar Tudományos Akadémia által szervezett közös kutatás keretében Rudnán gyűjtöttek. Tanulmányomban az általam 2000–2002-ben gyűjtött anyaggal együtt közlöm ezeket is.

A rudnai hiedelem szerint a permonyíkok elsősorban a bányában szoktak megjelenni a bányászoknak, de az „öregektől” úgy hallották adatközlőim, hogy látták őket az erdőben és a mezőn is, ahogyan kis lámpásaikkal világítottak. Az adatközlők kistermetű, törpeszerű alakként írták le őket, akik egyik kezükben kis lámpást, a másikban pedig kalapácsot tartanak. Ruhájuk a bányászokéhoz hasonló, fejükön gyakran piros sapkát viselnek. A legidősebbek még úgy tudják, hogy ezek a permonyíkok a bányában szerencsétlenség következtében elhunyt bányászok szellemei. Boross Marietta 1956-os rudnai gyűjtésében is szerepel olyan, permonyíkokra vonatkozó adat, mely szerint „a permonyíkok bányászok lelkei, akiket a bánya megölt”.⁶

Egyik Krasznahorkaváraljáról származó adatközlőm elmondása szerint szülőfalujában is van egy olyan hely, ahol egykor több bányász lelte halálát, s ott bizonyos időszakonként ősszel fények jelennek meg. A helyi hagyomány szerint az ott hajdan szerencsétlenség következtében életüket vesztett bányászok jönnek elő:

Bányák ajának is hívják azokat a mezőket, ahol még régen dolgoztak az emberek a bányában, de a bánya ott beszakát. Hát én nem tudom, hogy hogy s mint vót ot ez az eset. De otan, amikor októberi litániákra mentünk a templomba, mindig fél hétkor, vagy hét óra fele gyötünk ki. Ép odalátunk, ot már csak úgy szálltak azok a permonyíkok, már a nép se mert ara járni, mer a nép ara szokot Rozsnyóra járni. Ara közeleb vót, nem keletet legyöni az útra. Rövideb is vót, meg hűvöseb vót nyárba. Megáltunk, oszt ahogy kigyötünk a templomból, úgy néztük, hogy repülnek azok a lámpák. 5-6 lámpa mindig ot keringet. Oszt mindig azt monták, hogy szegények nem gyóntak, nem áldoztak, nem tudnak nyugotan piheni, azér járnak mindig ki. Mindig olyan 5-6 lámpát látunk.

(özv. Burdiga Józsefné; saját gyűjtés, 2000)

Rudnai gyűjtésem idején – 2000–2002-ben – már csak a legidősebb adatközlők egy része hallott arról, hogy, hogy a *permonyíkok* a szerencsétlenül járt bányászok szellemei. Legtöbb adatközlőm ezt a hiedelmet már nem ismerte, viszont úgy tudják, hogy a *permonyíkok* kis termetű manók, törpék voltak, akik a bányában éltek, és néha megjelentek a bányászoknak, figyelmeztetni szokták őket a bekövetkező veszélyre. Mások szerint este az erdőn is lehetett őket látni. Kezükben kis lámpást tartottak, ezzel szoktak világítani, gyakran ennek a lámpásnak a fényével vezették a bányászokat az úton. Leggyakrabban a téli hónapokban, karácsony táján, az adventi időszakban jelentek meg. Az adatközlők – köztük az idősebbek is – már nem hisznek létezésükben, ők úgy tartják, hogy ezek csak kitalált alakok, a bányászok csak képzelődtek, amikor látni vélték őket. Idősebb adatközlőim nagy része úgy emlékszik, hogy gyerekkorukban a permonyíkokkal ijesztgették őket, azt mondták, ha nem viselkednek jól, elviszik őket.

Amikor gyerekek vótunk, aval ijeszgettek, hogy ne menyünk be a bányába, mer hogy megfog a permonyík, vigyázatok, mer elvisz a permonyík. A permonyík jelezte a bajt a bányába, így monták. Ahol megjelentek, az már azt jelentete, hogy veszély van.

(Kerekes Árpád; saját gyűjtés, 2000)

Egy másik idős adatközlő is csak gyermekijesztőként hallott róla: „*Ha fényt lehetet látni a Kőrösi dombon, akkor azt monták, hogy ott jár a perponyík a lámpával, majd elvisz tégedet*” (id. Juhász Ferencné Kiss Mária; saját gyűjtés, 2001).

A középkorú adatközlők is csupán erre emlékeznek, történeteket már nem tudnak mesélni. Egyetlen adatközlőm hallotta úgy, hogy a *perponyíkok* elátkozott gyerekek voltak, azaz valós személyek, akiket valamilyen okból elűztek a faluból (adatközlőm szlovák származású, szülei pedig a 20. század első felében költöztek be a 10 kilométernyire fekvő Csetnek községből). „*Azt is monták, hogy a perponyíkok elátkozot gyerekek vótak, oszt elmenekültek, öszeáltak, oszt együtt éltek az erdőn a bányába* (Kotrčka Margit; saját gyűjtés, 2002).

Rekenyeújfalui származású adatközlőm nagymamájától hallotta, hogy a rudnai bányában dolgozó újfalusiakat is sokszor vezették este a *permonyíkok*:

Mindég nagyanyám is monta, hogy ezek az emberek télen is ahogy mentek gyalog, permonyíkokat emlegetek, azok vezették az embereket. Mer akkor se autó, se semi nem vót, meg oszt ahogy jártak a bányába is gyalog, a permonyíkok vezették őket.

(özv. Gotthardt Lászlóné; saját gyűjtés, 2000)

A hiedelem szerint ezek a *permonyíkok* segítettek megtalálni a bányászoknak az aranyat, az ércet, és vezették őket a bányában, nehogy eltévedjenek, valamint figyelmeztették őket a közelgő veszedelemre is. Idősebb adatközlőim szerint gyerekkorukban az idősebb bányászok még nagyon sok saját élményen alapuló történetet meséltek a *permonyíkok*-kal kapcsolatban, amelyek zöme arról szól, hogy miképpen jelentek meg nekik a bányában, hogyan jelezték a veszélyt. Ezek zömmel már feledésbe merültek, s amint már fentebb is említettem – nagyon ritka kivételtől eltekintve –, létezésükben nem hisznek.

Azelőt beszéltek, hogy a bányákba a permonyíkok mutaták, hogy az érc mere van. Hogy a bányászok mindig ara mentek bányászni, ahol ilyeneket látak. Én csak így halotam, mind gyerek azelőt.

(Vanyo Ferencné; saját gyűjtés, 2000)

Egy másik adatközlő szerint a *pertymoník*, a bányaszellem láthatatlan:

Régebben beszéltek, hogy törpék szoktak a bányába járni. Ezeket pertymoníkoknak hívták. A bányászok érezték, hogy hol lehettek, de senki sem mondta, hogy látták őket. A pertymoníkok tudták, hogy hol van a szakadás és figyelmeztették a bányászokat.

(id. Gonosz András, EA-6195)

Manga Jánosnak a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található gyűjtésében egy olyan hosszabb történetet találhatunk, amelyben egy idős bányász saját élményét meséli el, amikor is egy elhunyt bányász szelleme kísértett a bányában azon a helyen, ahol ő dolgozott. Furcsa szuszogásra lett figyelmes pihenés közben, ettől megijedt, és elfutott, mert azt hitte, hogy egy korábban szerencsétlenül járt bányász szelleme lehetett, akire egykor az ő munkahelyétől néhány méterrel szakadt rá a vaskő.

Hát amikor én pirgелtem, akkor magam maratam ot, cimborám elment és e csepet pihentem lapátal, aztán nekem a vagonok melet szuszogot valami, mintha nagy kabátba dörzsölte a vagonokhoz. Akor én megijetem és keztem szaladni a cimborám után az aknához. Ot lefekütem a fára, mert igen voltam megijedve. Hát aztán cimborá gyöt, mégis az mit vetem észre, hát gyerünk cimborá, megnézük. De hát nem látunk semit. Nem vetünk mink otan észre semit má. Csak engemet mint elzavarta a munkahelyről. Na de hát én tutam, hogy ot vagy 500 métere tovább egy román munkást agyonverte kő. Hát lehetséges, hogy ő gyöt engemet megriasztani. Hát valamikor, mikor én dolgoztam a bányán, hát mikor egy csepet pihentünk, szóba került, azok a idősebek keztek úgy mesélni, hogy permonyíkok is egzisztálnak a bányán. Hát én nem is akartam elhíni, mer nem látam, de voltak olyanok, akik iszrevetek, hogy van permonyík. Hogy van neki hatása bányán mászkálni. Meg is magyaráztak, hogy olyan piros ruhágba azok szoktak járni. De igen kicsi, például mind ahogy mongyák ilyen permonyík. Kicsi növésű voltak azok az emberké, hát lehetséges, hogy az igaz vót. Én nem látam, csak halotam idősebeiktől, meg hogy vót az hatása nekik akkoriba. De most már aztán, mikor in bányába dolgoztam, nem vetem iszre, csak ecer, mikor muszáj volt elszaladni nekem munkahelyről. Mer az éjféltájba volt és hatása volt, hogy engemet elzavarta. Ijedség rám jöt, muszáj volt elszaladni a cimborám után. De aztán, mikor már vizzakerültünk a munkahelyünkre, hát mit csináljunk most, cimborá? Gép meleg, nem fúhatunk tovább, hát a cimborám azt monta: lefekszünk egy csöpet, pihenjünk mink is, még a gép e csepet, egy szóval hidegebb lesz, mert ilyen forón nem lehet fújni tovább. Hát én lefekütem a cimborá mögü, kőhöz, deszkára, ő is meletem. De én bizony nem tutam elaludni semit, csak halgatam, vártam, nem e még fog győni az a pasi hozánk másocor. De nem vetem iszre már ezután semit, mer már neki az óra letelt, hát biztosan ment, ahova való vót. No, azután meg azt is halotam az idősebb bányászoktól, mer még én akkor fiatal bányász voltam, de mégis hozzá, egy szóval szóba kerültünk aval, hogy minek azok a patkányok a bányán vannak. Mondták, hogy nem szabad agyonütni, mer az védi minket, a bányászokat, akár az ércbányákba, akár a szénbányákba van sok patkány. Sokszor így történt, hogyha nem jó helyre van akasztva a tarisznya, földmászik is megeszi a bányásznak az ebide. No de semi, ha megete, megete, nem agyonütöttek őtet, mert ha történik valami szakadás, szerencsétlenség, ezek a patkányok iszrevesznek, mintha csak eszibe volna az úgy, mint min-

den embernek, hogy má iten kel inen szaladni, mer it szakadni fog a bánya, hát őket úgyis agyonüti, hát úgy a bányász is szerencsétlenül járna, hogy ha nem vene iszre a patkányt, hogy má fűtyül, szalad, akkor a bányásznak is el kel onan menekülni olyan helyről.

(Longauer József, EA-6530)⁷

A következő, Manga János által gyűjtött történetben a permonyíkok megjelenésének idejét (karácsony előtt, az adventi időszakban) különösen kihangsúlyozza az adatközlő, valamint azt is, hogy valamilyen szerencsétlenség bekövetkeztét jelzik előre:

Hát a permonyíkokat úgy tartották azelőtt az emberek, hogy ijesztgeti a bányászokat és lámpásokkal járnak, csep emberek és megjelennek a bányákba, megjelentek a mezőkön és akkor az emberek azt mondják, hogy most már nagy veszedelem lesz, mert látták a permonyíkokat. És a bányákban is vigyáznak, mert nagy szerencsétlenségek lesznek, mert hogy permonyíkok arra jártak, arra lesz a vaskőbe, hogy nagy szerencsétlenséget lesznek. Karácsony előtt jártak így ádvntbe, mert karácsony előtt van ádvnt és akkor úgy tartják, hogy ádvntba nagy veszedelmek vannak, mindenfele a munkások közt a bányákba is, meg a favágóknál, mindenfele. És ha látták a permonyíkokat, akkor mingyá mondták, hogy már veszedelmek lesznek, mert a permonyíkok már mutatkoznak. Ezek voltak a permonyíkok hiedelmek. És etől félték is az emberek és hitték is az öregek.

(Tencs Györgyné szül. Barczy Julianna, EA-6530)

A permonyíkok alakját a következőképpen írta le az adatközlő:

A permonyíkok kis emberek vótak és lámpással jártak. Hogy olyanok, mint a törpék, hogy olyanok vótak. Hát hogy olyan törpe ruha, olyan kis piros sapka és hogy csep férfi ruhákba vótak, olyan cseppek. Így monták.

(Tencs Györgyné szül. Barczy Julianna, EA-6530)

A szegény bányász helyett dolgozó jóságos permonyíkok alakja is előfordul egy történetben, aki később megharagszik a bányászra, mivel egy idő után, amikor már meggazdagodott, már nem vitt neki élelmet. Ezért nem dolgozott tovább helyette, de az életét is elvitte. A következő hiedelemmondát Manga János jegyezte le egy helybeli bányásztól:

A bányákban volt sok szegény ember, aki nagycsaládos volt és találkozott permonyíkkal az üzembe és azt monta a permonyíkok néki, hogy nem leszel több szegény, csak egy zsemlét hozzá nekem minden nap és ezel teneked nem muszáj lesz dolgozni és fel fog emelkedni a gazdagságod. Ment a szegény ember, meg is tete a permonyíkoknak a kívánságát, úgy, hogy ő elvite néki minden nap azt a zsemlét és dolgoztak a permonyíkok magok, a zembernek nem keletet. Közbe, mikor a szegény ember meggazdagodott, már megunta hordani a zsemlét a permonyíkoknak a részére, iten a permonyíkok aztán eltűntek, de közbe eltűnt a bányász embernek az élete is.

(Kerekes József, EA-6530)

⁷ A tört magyarsággal beszélő adatközlő Besztercebánya környékén született német eredetű bányászcsaládban. Amikor Rudnára települt, nem tudott magyarul, a nyelvet a helyiektől sajátította el.

Az alábbi történet szerint a *permonyíkok* vezetni szokták az embereket a bányán kívül is lámpásaikkal, azonban nem mindig jó szándékkal. Egy ilyen tévútra vezetett személy esetét mesélte el Manga Jánosnak egy ötvenéves bányász:

Franciska Mária Thán báróéknál szolgált és lakodalomba készült haza s közbe egy világosság jutot elibe, kis pislancsal, amit nevezünk mink permonyíkoknak és ő parkodot utána mindenüt, hogy ő haza tugyon jöni azal a világoságal és ő ment mindég a világosság után, de közel volt hozzája és ő anyira elvezte az a világosság ötet, hogy hát elkerült regel hajnalig, amit ő mindig állandóan rendes egyenes úton jöt, ment, mintha hogy ő csak haza ért volna. De közbe regel, kivilágosításnál ő mit vet észre, mikor ő előle eltűnt a világosság, anyit, hogy ő a szomszéd köségbe, köség határába, ot találta fel magát.

(Kerekes József, EA-6530)

Ehhez hasonló történetet mondott el a közeli Jólésről származó Rudnára férjezett bányászfeleség Barabás Jenőnek 1955-ben:

Permonyíkok járnak, így adventben este, olyan kis emberkék, lámpácskával járnak, 5-6 éve is láttunk ilyeneket. Egy ember mesélte, hogy a permonyíkok ötet meghurcolták, reggel hatkor került haza, addig csak járni kellett neki mindig sárga vízbe. A bátyám a gyárba járt régebben. Egyszer késő éjszaka jött haza s kiabál a bátyám messziről (én jóléshi születésű vagyok) hogy a Csermosnyába vagyok. A patak mellett volt egy gödör, amit mosáshoz ástak. Ott látott egy libát, de az eltűnt. A bátyám mondta hogy neki csak menni kellett, mindig a víz után. A permonyík vezette. Ha a kakasok megszólalnak, akkor már nincs hatalmuk. Ezek olyan kísértetek, de csak ilyenkor, decemberben járnak.

(Géczi Györgyné, EA-6195)

Krasznahorkaváraljai származású adatközlőm szintén 2000-ben elmondott másik története szerint a *permonyíkok* az ő szülőfaluja határában is megjelentek, kísértették este az embereket. Bár az adatközlő a *permonyíkok*ról beszél, ebben az esetben nem bányászlelméről lehet szó, valószínűsíthető, hogy a lidérc és a permonyík alakját összemosták:

A Nyírjestől jártak gyalog Hoszúrétre, ot van az a kis erdő. Az a kis erdő rengeteg titkot rejt, ot rengeteg embert megölték. Mer ezek olyan vándorok vótak, valami gombokat árult ecer valami szegény ember, megölték a pénzéért ot. A hoszúrétiek meg ot iörtöztak meni, mindenki félt. Nekünk vót ot rétünk, de én magamban mindég féltem odameni takarni, még napal is, mer ot mindig mutatkozot valami. A nép, a hoszúrėti így beszélte. És ezek a permonyíkok már előveték őket, ahogy mentek a Nyírjesen, már még az erdőbe se értek, már ment utánok ez a lámpa, és ezt az én mamám emlegete, mer úgye ő is hoszúrėti vót. Emlegete, hogy ecer Rozsnyón marat későig, úgyhogy besetétedet ahogy ment haza. Hát hogy hozá is hozá csatlakozot a permonyík a nyírjesi háztól már ment melete, oszt igen meg vót ijedve, de nem tuta, mit csinajon, visszafordujon, vagy mit, mer hát a gyerekek meg othon várták már ötet, mi lesz othon gyerekekel, mer hát ők is hatan vótak. Hát csak nem fog engem megölni? Mást is elkísért oszt nem bántot, majd elhagy engem is a keresztnél. És hogy elhagyta a keresztnél. Mikor a kereszthez értek már, akor elhagyta. Nem mesze vót a Nyírjesnél, olyan kis partocska vót, ot ált a kereszt, de most már nincs ot, mer a jáéred ledőtöte. Azelőt minden útnál vót kereszt, a faluból kivezető utak melet vót.

(Burdiga Józsefné szül. Manko Márta; saját gyűjtés, 2000)

Rudnán és a szomszédos községben, Rekenyeújfaluban az idősebbek többen is felidéztek annak a Rekenyeújfalusi és Rudna szomszédságában fekvő Kőrösből származó embernek a történetét, aki részegen indult hazafelé Rekenyeújfaluból, s mivel eltévedt, csak reggelre került haza. Az illető nem ismerte el, hogy azért tévedt el, mert részeg volt, hanem azzal magyarázta, hogy a permonyíkok vezették őt tévútra:

Vót egy kőműves Kőrösből, oszt igen szerete ini. No oszt amikor végeztek a munkával, elment a kocsmába, oszt teljesen leita magát, oszt elvitte magát haza szekervel. No oszt valamin öszevesztek, mer oszt a kolléga othata őt, hát oszt gyalog ment haza. No oszt igen sokára ért haza, azt monta, hogy a permonyík vite őt ide oda, azért nem tudot hazatanálni. De milyen permonyík? Hát a pájinka! No oszt ezt sokáig emlegeték, ez még akkor vót, amikor mink is gyerekek vótunk, de később is igen sokat emlegeték, ha valaki ment át a dombon, monták, hogy ne meny ara, mer elvisz a permonyík, mind Parditka Józsit. Ez még a háború után vót.

(Pásztor Martinné, szül. Simon Erzsébet 1930-ban Kőrösből; saját gyűjtés, 2002)

A 20. század első felében a permonyíkok alakja még elevenebben élt a köztudatban, a Manga János, valamint Barabás Jenő és Boross Marietta által lejegyzett történetek is erről tanúskodnak, valamint egy 2000-ben, egy fiatalabb adatközlőtől gyűjtött narratíva is ezt támasztja alá. Ebben az 1940-es évek második feléből származó történetben egy alacsony növésű, bottal bicegő rokkant gyerektől ijedt meg a bányamester a bányabejáratban, mivel távolról azt hitte, hogy permonyíkokkal van dolga:

Elemér vót ecer permonyík. Amikor még suhancok vótak, apu is járt velek kecskét legeltetni, oszt petróleumból csináltak olyan lámpát, oszt bementek a bányába. Oszt épen gyöt ki a bányamester, oszt látta, hogy valami ott szembe világít. Mer a többiek elbújtak, csak Elemér maradt ott, ő meg rátámaszkodott a botjára, a lámpáska a kezébe vót, meg olyan bojtos sapka is vót rajta, úgyhogy a bányamester megjött. Oszt nem mert gyöni, mer azt hite, hogy permonyíkot lát. No oszt, gondolta, hogy úgyis ki kel gyöni, mer hát vissza hova menyen, hát elindult. Oszt amikor közeleb ért, akkor látta, hogy Elemér az. No, oszt akkor káromkodott mérgebe, hogy a kutyaszentségít, te vagy az Elemér, a szívbjait hozod rám!

(Pardon Miklós; saját gyűjtés, 2000)

A közölt történetekben szereplő valamennyi *permonyík* kistermetű: óriás bányaszellem vagy állat képébe bújó bányaszellemekekkel kapcsolatos történetek nem fordulnak elő. Egyikben sincs szó arról, hogy elárasztották volna a bányát vízzel, vagy pedig tüzet okoztak volna. A tulajdonságait illetően a bányákban előforduló *permonyíkok* inkább pozitív, jóságos alakként vannak jelen. Csupán Barabás Jenő 1955-ös gyűjtésében szerepel egy olyan történet, amelyben a bányaszellem rosszindulatú:

A törpék nem engedik, hogy a bányászok feltörjék a bejáratot, mert ez az ő birodalmuk. Kis lapátjaikkal, talicskákkal dolgoznak, ha közbeavatkoznak az emberek, beomlás lesz.

(Barabás 1995)

Azok a *permonyíkok* is jót tesznek a bányászokkal, akik az úton vezetnek vagy kísérik őket lámpásaikkal, kivéve az azokban a történetekben szereplő láthatatlan *permonyíkokat*, akik jelenlétét csupán világító lámpásaik jelzik; ezek szándékosan máshová vezetnek az

embereket, mint ahová elindultak. Ezek a történetek a lidércfényekkel kapcsolatos hiedelemmondákkal mutatnak hasonlóságot.

A 2002-ben egy Csetnekről Rudnára betelepült szlovák nemzetiségű szülőktől származó idősebb adatközlőtől gyűjtött történet motívumai szinte teljesen megegyeznek a *Hófehérke* és a *hét törpe* című meséével. A különbség csupán annyi, hogy míg a mesében hét törpe szerepel, az adatközlő által elmondott történetben 12 *perpónyik*. Megjegyzendő, hogy a Dobšinský által gyűjtött anyagban szintén mindig tizenketten jelennek meg (Dobšinský 1880). A mesében királylány szerepel, ebben a történetben „szegény jánkáról”, s a lány meggyilkolására tett kísérletek is más sorrendben és más módon követik egymást, és nem a mostoha próbálja meggyilkolni a lányt, hanem egy boszorkányt küld maga helyett:

Valamikor vót egy nagyon szegény jánka. A mostohája üldözte őt mindig. Hát elment othonról egy erdőbe, oszt ot megtanálták őtet a perpónyikok, ahogy mentek a bányából haza. Ezek a perpónyikok tizenketen vótak olyan kis emberkék vótak, lámpásokal jártak a bányába mindig dolgozni. Mer olyan kis házba laktak az erdőbe. Oszt a jánka ahogy bolyongot, megtanálta ezt a házat, oszt bement. A perpónyikok maguknak mindegyik elkészítete az enivalót, ahogy mentek a bányába. Oszt amikor hazagyötek, azt mongyák, hogy ki evet az én tányéromból, ki ivot az én poharamból, ki fogta meg az én kanalamat? Oszt akkor a jánka megszólalt, hogy én. Örültek a perpónyikok, mer mosot rájok, meg minden. Amikor elmentek munkába, oszt hazagyötek, mindég vót enivaló. De a mostohája azon vót, hogy elpusztítsa őt, mer valahonad megtuta, hogy ot él az erdőbe a perpónyikoknál. Oszt elküte a boszorkányt az erdőbe, hogy mérgeze meg őtet. Oszt adot a boszorkány mérgezet almát a jánkának, de az alma kiugrot a torkából, amikor a perpónyikok hazamentek, oszt feléleszték. Utána meg mérgezet fésűt küldüt a mostoha a boszorkával, azal fésülte meg a jánkát, oszt elájult, de a perpónyikok megint segítetek rajta, magához tért. Oszt harmacor meg övet vit a boszorka, azal szorította el őtet, úgyhogy oszt akkor már meghalt rendesen, nem tért magához, hiába csináltak a perpónyikok akarmit vele, nem tutak rajta segíteni. A királylegény igen szerelmes vót ebe a jánkába, oszt amikor ment az erdőbe, megtanálta őt a koporsóba. Mer a perpónyikok üvegkuposót csináltak neki, hogy mindég láthasák, mindég ot vót valamelyik közülük a koporsója melet, ot vigyáztak rá, mer igen sajnálták, oszt nem akarták eltemetni a földbe, hogy mindig láthasák. Úgyhogy a királyfi ezt megtuta, oszt elment az erdőbe lovon, oszt megtanálta. Oszt elvite magával szekeren, hogy majd bebalzsamoza magának, oszt mindég fog bene gyönyörködni. De oszt a szeker ahogy rázta a koporsót, a jánka felébredt, oszt megeskütek. De hogy a mostoha még akkor is üldözte egy ideig, de oszt utána már nyugotan éltek.

(Kotrčka Margit; saját gyűjtés, 2002)

Gyűjtőmunkám idején a helyi vasércbánya már nem működött, 1979-ben zárták be, s az 1989-es rendszerváltás óta hasonló sorsra jutott a környékbeli lakosság nagy részének munkát adó rozsnýói vasércbánya is, itt többen dolgoztak Rudnáról is. A helybeliek tehát már évek óta nem jártak a bánya mélyén, s az egykor kenyerüket ott keresők száma a természetes elhalálózás következtében jelentősen lecsökkent. Így tehát egyre kevesebb az olyan adatközlő, aki esetleg saját maga által „tapasztalt”, a *permonyíkkal* kapcsolatos történetet mondhatna el. Megjegyzem azonban, hogy az idős egykori bányász adatközlőim sem hisznek már a bányaszellem létezésében, s nagyon kevés információval szolgálnak e lényeket illetően. A középkorosztály ha hallott is róluk, csupán annyit tud mondani, hogy a *permonyíkokkal* ijesztgették őket szülei és az idősebbek gyerekkorukban, ha

rosszalkodtak vagy pedig az erdőbe akartak menni, különösen ha az erdőben található régi bányajaratokba szándékoztak bemenni. Ennek ellenére, ha elvétele is, sikerült néhány hiedelemmondát gyűjteni, tehát feltételezhető, hogy a környékbeli településeken is emlékeznek még hasonló történetekre. Ezt támasztják alá a krasznahorkaváraljai, valamint a szomszédos szlovák községből, Rekenyeújfaluból férjezett adatközlőm történetei is. A bányaszellem elnevezése – *permonyík* – megegyezik a szlovákoknál és a magyaroknál is, hangzása alapján azonban arra következtethetünk, hogy a magyar lakosság a szlovák bányászoktól, azok pedig az egykor idetelepült német bányászoktól vehették át. Rudnán csupán a 2000–2002-ben végzett gyűjtésem idején találkoztam a *permonyíkon* kívül a *perpönyik* kifejezéssel, és a Manga János által feljegyzett egyik történetben a *pertymoník* alak is szerepel.

Egy rudnai amatőr szlovák helytörténész 2008-ban összeállított egy kiadványt a faluról.⁸ A *Legendy* (magyarul: legendák) című fejezetben „Permonik” alcímen közöl egy történetet, azonban a forrást nem jelöli meg, csupán megjegyzi, hogy szájhagyomány útján ránk maradt történetről van szó:

Nem tévednek, ha a permonyík szó hallatán a bányamanót képzelik el. Ez a kis emberke megtalálható volt minden arany- és ezüstabányában. A bányászoknak azonban csak útjukban volt. Beszédével igyekezett szórakoztatni lenni, és egyáltalán nem tudatosította, hogy a bányászokat csak feltartja fejtés közben. Nem is beszélve arról, hogy mindig éppen a legrosszabb helyen állt. Pontosán az aranyércet tartalmazó éren. Ha a bányász munkája során nem akart neki ártani, mindig át kellett tennie egy másik helyre. Minden ember türelmének megvannak a határai. A bányászt kimerítette, hogy mindig át kellett raknia a permonyíkot, hogy ne akadályozza munkájában. Erélyesen megkérte, hogy tűnjön el a bányájából. A permonyík azt felelte a bányásznak: Csak nézzél meg figyelmesen! Látod, milyen tönkrement ruhában járok ebben a bányában? Az ingecském már teljesen elszakadt. Senki sem akarja megjavítani. Hajlandó vagyok elmenni a bányádból, de csak akkor, ha hozol nekem egy új ingecskét.”

A bányász nyugalma végett meghagyta a feleségének, hogy varrjon egy kis ingecskét, amit aztán átadott a manónak. Az ing úgy állt rajta, mint a ráöntötték volna. Nagyon megörült neki. Illedelmesen megköszönte. Hogy ne maradjon adós ígéretével, azonnal eltűnt a bányász szeme elől. A bányász csak ekkor tudatosította, kit kergetett el maga mellől. Eltűnt a permonyík, eltűnt az értékes érc is.

(Czirbusz 2008, 4)⁹

A szerző történelmi tényként kezeli a bányamanóról szóló történet:

A szájhagyomány útján megmaradt történetnek pontosan 1598-ban kellett lejátszódnia. Semmilyen kutatás és keresés során nem sikerült ezt követően megerősíteni az arany- és ezüstabányázat meglétét. A mi nagy szerencsénk a permonyík a föld alatt csupán a színesfémekkel manipulál. Állításomat tehát a föld alatt maradt vasérc bizonyítja.

(Czirbusz 2008, 6)¹⁰

8 A kiadványt ő maga terjeszti. A vásárló jelzi igényét, s ő kinyomtatja és bekötte a munkát egy bizonyos összegért.

9 Saját fordításom.

10 A kiadványban közölt többi monda kapcsán is ezt az álláspontot képviseli, ti. hogy mindegyiknek valós alapja van.

A Rudnán lejegyzett, permonyíkkal kapcsolatos mondák a Hála József és Landgraf Ildikó által pontosított mondaklasszifikáció (Hála–Landgraf 2001, 8–10) alapján a hiedelemmondák kategóriájába sorolhatóak, s ezen belül a természetfeletti lények egyik alcsoportját képezik. Az ebben a csoportban meghatározott 6 mondatípus közül csupán a negyedik, a bányaszellemnek hitt állatok alcsoportba tartozó mondat nem sikerült gyűjtenem. Ennek kivételével tehát valamennyi típus előfordult: a segítő bányaszellem (1.); ártó és büntető bányaszellem (2.); segítő, ártó, büntető bányaszellem (3.); ijesztgetés a bányaszellemekkel (5.); valamint az egyéb történetek a bányaszellemről (6).

A gyűjtött mondák közül külön figyelmet érdemel szlovák nemzetiségű adatközlőm által elmondott *Hófehérlke* és *a hét törpe* címen ismert mese mondavariánsa, amellyel a szakirodalomban eddig nem találkoztam.

A bányaszellemek, a *permonyíkok* Rudnán egyaránt ismertek voltak mind a szlovák, mind a magyar és cigány származású lakosság körében, s felekezeti szempontból sem oszlott meg ismeretük. Az 1950-as és 1960-as években Barabás Jenő, Boros Marietta és Manga János által gyűjtött történetek egy részében a bányászok még saját élményként mesélték el a permonyíkkal való találkozásukat, s a településen ekkor még élénkebben éltek a permonyíkokkal kapcsolatos hiedelmek. A lakosság egy része még a bánya mélyén dolgozott, tehát az ott tapasztalt, számukra megmagyarázhatatlan jelenségek magyarázataként zömük elhitte a permonyíkok létezését. Mint említettem, gyűjtésem idején a bánya már majdnem két évtizede nem üzemelt, s a rozsnói bányát is bezárták 1993-ban: részben ezzel magyarázható, hogy a helyiek emlékezetében elhalványultak a bányaszellemmel kapcsolatos ismeretek, a legfiatalabbak közül pedig sokan már nem is tudták, mik voltak a *permonyíkok*, ritka esetben gyermekijesztőként hallották ezt a nevet.

Izgalmas feladat lenne egy alapos gyűjtést végezni a környező egykori bányásztelepüléseken és más környékbeli falvakban is, vajon mennyire élnek még napjainkban a bányaszellemekkel kapcsolatos történetek. Feltételezhetően még gyűjthető volna a téma, s megtudhatnánk, milyen kép él a mai modern társadalomban a *permonyíkról*. Nagyon fontos azonban, hogy megkérdézzük az adatközlőt, honnan származnak ismeretei: szájhagyomány útján jutott el hozzájuk, vagy pedig valamilyen irodalmi forrásból szerzett róluk tudomást. Hogy még aránylag ismert a permonyík alakja a környékbeliek hiedelemvilágában, bizonyítja, hogy a Rudna szomszédságában fekvő járási székhely, Rozsnyó egyik sütőipari vállalatának, a Granum nevű cégnek kétféle termékén, a mézeskalácsok csomagolásán egy permonyík szerepelt, s a termékeknek is a permonyík nevet adták.¹¹ A színes csomagoláson egy törpeszerű nevető bányamanó alakja látható, aki kezében egy kalapácsot tart, a másikon pedig a szóban forgó édességet. Ami a ruhája színét illeti, egyik darabja sem piros, a sapkája, mellénye és papucsja kék, inge, valamint nadrágja pedig sárga. A névválasztással minden bizonnyal kapcsolatba hozható az a szőhasonlóság, ami a mézeskalács szlovák nevéből (*perník*) és a jellegzetes helyi bányamanó (*permonyík*) nevéből fakad. A mézeskalács csomagolása és az azt reklámozó óriásplakát valószínűleg felkeltette a fogyasztók érdeklődését e hiedelemalak s a vele kapcsolatos történetek iránt. Tanulsággal szolgálna annak kiderítése is, vajon valóban ezért kapta-e ezt a nevet a szóban forgó termék, s egyáltalán kitől származik az ötlet, ő maga mit tud a *permonyíkról* stb. Sajnos, ez ideig nem sikerült fényt derítenem erre.

11 A Granum a cég anyagi gondjai miatt 2002-ben megszüntette a „Permonik” nevű mézeskalács gyártását.

1. A bányamanó alakja a Granum sütőipari vállalat óriásplakátján, 2001-ből Rozsnyón¹²

2. A bányamanó alakja a Granum sütőipari vállalat által gyártott mézeskalács csomagolásán

¹² A kötetben szereplő felvételek (ahol arra más utalás nem történik) a szerző, L. Juhász Ilona munkái.

3. A bányamanó alakja a Granum sütőipari vállalat által gyártott mézeskalács csomagolásán

4. A bányamanó alakja a Granum sütőipari vállalat által gyártott mézeskalács csomagolásán

Utószó

Az általam gyűjtött, bányaszellemmel/permonyíékkel kapcsolatos mondák közül néhányat első alkalommal a rudnai temetkezési szokásokat és temetőkultúrát bemutató kötetemben 2002-ben publikáltam a halállal kapcsolatos hiedelmekkel összefüggésben (L. Juhász 2002a, 171–172). A permonyíékrol szóló tanulmányom ugyancsak ebben az évben jelent meg a *Fórum Társadalomtudományi Szemlében* (L. Juhász 2002b), majd nem sokkal rá, némi módosításokkal a rudabányai Érc- és Ásványbányászati Múzeum Közleményeiben is (L. Juhász 2004).

A mondák gyűjtése során több olyan adatközlővel is megosztottam permonyíékekkel kapcsolatos ismereteimet, akik korábban nem tudtam erről a hiedelemalacról, s megkértem rá, hogy mondjam el neki, miről is van szó. A falubeliek egy része tehát így szerzett tudomást erről a hiedelemalacról, akik pedig gyermekijesztőként hallottak róla, általam több hiedelemtörténetet megismerhettek. A fent említett monográfia több háztartásba eljutott, a permonyíékkel kapcsolatban 2002-ben megjelent tanulmányomat pedig fénymásolatban valamennyi adatközlőmhöz eljuttattam. Könyvemből és a tanulmányt tartalmazó folyóiratból a helyi könyvtár részére is ajándékoztam egy-egy példányt. Az említett kiadványok a világhálón, a Fórum Kisebbségkutató Intézet honlapján elektronikus formában is megtalálhatóak (www.foruminst.sk). Ezekből a forrásokból tehát a helyiek több, permonyíékkel kapcsolatos történetet megismerhettek, s nem csupán a Rudnán gyűjtötteket, hanem a tanulmányomban példaként említett, más vidékekről, országokból származókat is. Gyűjtőútjaim során az adatközlőknek elmondottak, illetve a felsorolt források révén a permonyíékekkel kapcsolatos történetek végső soron tehát mesterséges úton ismét bekerül(het)tek a köztudatba. A mondatakutatók ezek után napjainkban sokkal több permonyíékkel kapcsolatos történetet gyűjthetnek, mint annak idején én a harmadik évezred fordulóján s legelső éveiben. Egy falu lakói – korra való tekintet nélkül – napjainkban már több forrásból (újságok, televízió, rádió, internet stb.) is merítik ismereteiket, így a mondagyűjtők és más témák kutatói nem hagyhatják ezt figyelmen kívül. A néprajzi munkák – mind az ismeretterjesztő, mind pedig a szakirodalom – hatására mindenképpen oda kell figyelnünk. Könnyen megeshet ugyanis, hogy a kutatás során saját magunk vagy kollégáink által publikált adatokat gyűjtünk fel ismét, akár egy másik, sokszor távol eső helyen is, mivel az adatközlő abból merítette ismereteit.¹³

13 Nem ismeretlen ez a jelenség a néprajzi kutatások történetében. Csete Balázs írja le például, hogy amikor az *Ethnographia* 1942/2. számából felolvasta házigazdájának Nagy Jenő Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón c. tanulmányát, az arra kérte őt, ajándékozza neki azt a számot, mert a benne lévő 'nagyon szép' halotti köszöntőkből alkalomadtán felhasznál majd egyet-mást (Csete 1942, 207). Liszka József egyik zoborvidéki gyűjtőútja során viszont a Luca-napi szokásokkal kapcsolatban a néhány évvel korábban publikált írásában leírtakat hallotta vissza az egyik adatközlőtől (Liszka 2006, 37–38)

Irodalom és források

Agricola, Georgius

1530 *Bermannus, sive de re metallica dialogus*. Basileae.

1549 *De animantibus subterraeis*. Basileae.

Andree-Ensn, Marie

1910 *Volkskundliches. Aus dem bayrisch-österreichischen Alpengebiet*. Braunschweig.

Barabás Jenő

1955 Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár EA-6195.

Bächtold-Stäubli, Hanns (Hg.)

1927 *Berggeister*. In *Handvörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berggeister*. Berlin–New York, Band 1, 1071–1083. p.

Bircher Erzsébet–Tóth Péter

1990 A démonokról, amelyek némely bányákban tartózkodnak. *Palócföld* 26/6, 50–55. p.

Bihari Anna

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkáltak a Magyarság Néprajzához* 6. Budapest.

Blechtschmidt, Manfred

1974 *Die silberne Rose. Europäische Bergmannssagen*. Greifenverlag Rudolstadt. Leipzig.

Boross Marietta

1956 Kézirat. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár 6176.

Botík, Ján–Slavkovský, Peter

1995 *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. I. köt. Bratislava.

Brouček, Stanislav–Jeřábek, Richard red.

2007 *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. svazek. Praha.

Csete Balázs

1942 Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia* 53, 200–215. p.

Csiba István

1665 *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*. Tirnaviae

Czirbusz, Alexander

2008 *Rudná z mŕjho pohľadu*. H. n. [magánkiadás, sokszorosított]

Dömötör Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest.

Dobšinský, Pavol

1880 *Obyčaje, poverý a hry slovenské*. Turč. Sv. Martin.

Grimm, Jacob és Wilhelm

2009 *Német mondák*. Pozsony.

Hála József–Landgraf Ildikó

2001 *Magyarországi bányászmondák*. Rudabánya.

Hála József–Landgraf Ildikó

2001 A háromszáz özvegyasszony tánca. Egy bányászmondánk néhány történeti, irodalomtörténeti és folklorisztikai vonatkozása. In *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, 485–509. p.

Heilfurth, Gerhard unter Mitarbeit von Ina-Maria Greverus

1967 *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas. Band I – Quellen*. Marburg.

Ipolyi Arnold

1854 *Magyar Mythológia*. Pest.

Juhász Ilona, L.

2002a *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely /Lokális és regionális monográfiák 2./

2022b A permonyíkok. A bányászszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4/2, 127–142. p.

2004 A permonyíkok. A bányászszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában. In *Az Érc- és Ásványbányászati Múzeum Közleményei I*. Rudabánya, 36–58. p.

Jung Károly

1998 Bányadémon és Bergmandl. Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányászszellemek kérdéséhez. *Néprajzi Látóhatár* 7/3–4, 80–83. p.

Kianička, Daniel

2008 *Kremnica mesto príbehov. Kapitoly z dejín mesta v 18. storočí*. Kremnica: Mesto Kremnica.

Kircher, Athanasius

1665 *Mundus subterraneus, Tom. I-II*. Amstelodamii.

Liszka József

2006 *Bevezetés a néprajzba. A magyar néprajz/európai etnológia alapjai*. Dunaszerdahely.

Luther, Martin

1983 *Asztali beszélgetések*. Válogatta, összeállította, jegyzetekkel ellátta és fordította Márton László. Budapest.

Magyar László András

1998 Jean Baptiste Morin és Magyarország. Egy ismeretlen Hungaricum. *Magyar Könyvszemle* 114, 48–53. p.

Magyar Zoltán

2004 *Bucsek József mesél. Kiskovácsvágási mesék és mondák*. Debrecen /Gömör Néprajza LIX./

Magyar Zoltán–Varga Norbert

2006 *Három szem klockocská. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és története*. Budapest.

Majláth János

1825 *Ungarische Sagen und Märchen*. Brünn.

Majtán, Ján red.

1992 *Historický slovník slovenského jazyka*. II. köt. K–N. Bratislava.

Manga János

1956 Szokásgyűjtés. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár, EA-6530.

Michálek, Ján zost.

1991 *Na križných cestách. Poverové rozprávania ľudu*. Bratislava.

Mjartan, Ján red.

1956 *Banická dedina Žakarovce*. Bratislava.

Nagy Ilona

1977 Bányaszellem. In *Magyar néprajzi lexikon* I. köt., 214. p.

Nemcsik Pál összeáll.

1961 *Bányászélet Borsodnádson*. Borsodnádson.

Paládi Kovács Attila

1988 *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben*. Debrecen /Gömör Néprajza XV./

Pócs Éva

1990 Néphit. In Dömötör Tekla főszerk.: *Magyar néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallássság*. Budapest.

Relkovič Davorka

1928 Adalékok a Somlóvidék folklorejához. *Ethnographia* 39, 94–107. p

Relkovič Neda

1923–24 Néphagyománygyűjtés. *Ethnographia*, 34–35, 106–109. p.

1927 Mondagyűjtéséből. *Ethnographia* 38, 126. p.

Sirovátko, Oldřich

1965 *Poslední permoník. České hornické pověsti*. Praha: Státní nakladatelství detské knihy.

Szendrey Zsigmond

1938 *A nép élő hitvilága*. *Ethnographia* 49, 257–273. p.

Tompa Mihály

1876 *Népregék és népmondák*. Pest.

Turóczi-Trostler József szerk.

1956 *Magyar Simplicissimus*. Budapest.

Ujváry Zoltán

2002. *Kis folklórtörténet V*. Debrecen /Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 26./

Versényi György

1880 A bányavidéki néphagyományok gyűjtéséről. Elmondattott a körmöcbányai magyar egyesület 1880. március 28-án tartott estélyén. In *Beszédek*. Losonc 43–76. p.

1890 A bányarémről. *Ethnographia* 1, 335–345. p.

1895 Felvidéki népmondák. *Ethnographia* 6, 123–132, 230–239. p.

Vörös Ferencz szerk. és kiadja:

1909 *Selmeczbánya. Adalékok a selmeczbányi diákélet történetéhez*. 1. évf. 1. sz.

Zsámboki László szerk.

1984 *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből II*. Miskolc.

Žúdel, Ondrej

2000 *Banická nátura. Zbierka poviedok z banického prostredia*. Rožňava.

Permoník

Banský duch a banský škriatok v poverách baníckej usadlosti Rudná
(Zhrnutie)

V banských oblastiach po celej Európe je známa postava banského škriatka a banského ducha. Jednotlivé národy ich nazývajú rôzne a zaznamenali v súvislosti s nimi množstvo poverových príbehov. Obvykle ich opisujú ako postavy trpasličieho vzhľadu, ale na niektorých miestach sa objavujú v podobe obra. V ruke držia banícky kahanec alebo banícke náradie a podľa povery sú to duchovia baníkov, ktorých kedysi postihlo v hĺbinách zeme nešťastie. Na základe ich skutkov a charakteru národopisná veda rozlišuje niekoľko typov. Môžu sa objaviť napríklad ako pomáhajúci alebo škodiaci duch, čiže pomáhajú baníkom pri nachádzaní rudy, môžu upozorniť na blížiac sa nebezpečenstvo, dokonca môžu miesto nich aj pracovať. Ak banského ducha nahnevajú, môže spôsobiť nešťastie, zasypať bane a môže nechať zmiznúť aj rudu.

Vo svojej štúdií autorka sumarizuje doterajšie výsledky národopisných výskumov v súvislosti s banským duchom a uvádza niekoľko menej známych povestí. Publikuje aj príbeh zaznamenaný počas rozhovorov s Martinom Lutherom, z ktorého vyplýva, že aj sám Luther veril v existenciu banských duchov. Doterajšie výskumy potvrdzujú, že na skúmané územie i do historického Uhorska sa do poverových predstáv tunajšieho obyvateľstva tieto postavy dostali prostredníctvom nemeckých baníkov, na čo poukazuje aj nemecký názov (*Bergmandl*).

Štúdia predstavuje túto poverovú postavu v zrkadle materiálov z výskumov v obci Rudná so zmišaným obyvateľstvom, ležiacej v blízkosti okresného sídla Rožňava, na území niekdajšej Gemerskej župy. Spomenutá obec a slovenské i maďarské obyvateľstvo okolitých dedín nazýva banského ducha, banského škriatka *permoníkom*, *permonikom*, *perpónikom*. Autorka na základe materiálov z výskumov v rokoch 2000–2002 predstavuje, aké poverové príbehy poznajú v obci a vôbec, nakoľko je medzi obyvateľmi známa táto poverová postava. Konštatuje, že zatvorenie miestnej bane (1979) prispelo k vyblednutiu poverových príbehov o permoníkoch v spomienkach obyvateľov. Kým v polovici 20. storočia sa jednému etnografovi podarilo zaznamenať aj taký príbeh, v ktorom informátor rozprával svoj vlastný zážitok s permoníkom, dnes už väčšina ľudí počula o nich len ako o postavách, ktorými strašili deti. Autorka zaznamenala aj poverovú poviedku, ktorá je takmer úplne zhodná s rozprávkou *Snehulienka a sedem trpaslíkov*.

Permonyík

Das Bergmandl. Die Sagenwelt über den Berggeist in einer Bergbausiedlung (Zusammenfassung)

In den Bergbaugebieten Europas ist die Gestalt der Bergmandl, Wichtel und der Berggeister weit verbreitet. Diese Figuren werden von den einzelnen Völkern unterschiedlich genannt. Der Permonyík wird meist als ein Zwerg beschrieben, mancherorts erhält er jedoch die Erscheinung eines Riesen. Diese Wesen, die gewöhnlich eine Laterne sowie andere Bergmannswerkzeuge tragen, stellen nach der Vorstellung der Dorfbewohner die Geister der im Bergwerk tödlich verunglückten Bergmänner dar. Je nach Taten und Charakterzügen dieser Wesen werden in der volkskundlichen Fachliteratur mehrere Typen unterschieden. Der Permonyík kann zum Beispiel als helfender Geist erscheinen, der den Bergmännern zeigt, wo das Erz liegt, wo eine Gefahr droht oder er kann sogar selber für die Bergmänner arbeiten. Wenn er jedoch erzürnt wird, kann er durchaus Unglück verursachen: einen Einsturz des Schachtes erzeugen oder das gesuchte Erzgestein vor den Arbeitern einfach verschwinden lassen.

In der Studie fasst die Autorin die wichtigsten Forschungsergebnisse bezüglich der Berggeister zusammen, veröffentlicht zudem einige weniger bekannten Sagen, die sich um den Motivkreis des Bergbaus ranken. So wird etwa ein Text ausgeführt, der anhand eines Tischgesprächs mit Martin Luther aufgezeichnet wurde, und aus welchem klar hervorgeht, dass Luther selbst an der Existenz der Berggeister glaubte. Die bisherigen Untersuchungen zeigen, dass dieses Wesen erst durch Vermittlung deutscher Bergmänner im untersuchten Gebiet (sowie im gesamten damaligen Ungarischen Königreich) auftauchen konnte – selbst seine hiesige Benennung (Permonyík) weist auf seinen deutschen Ursprung hin.

Der Aufsatz untersucht den Kult der Berggeister in einem engeren, ortsbezogenen Kontext: die Autorin stützt sich auf Erkenntnisse ihrer eigenen Feldforschungen, die sie in Rudna, einer Bergbausiedlung nahe der slowakischen Bezirksstadt Rosenau (ung. Rozsnyó; slow. Rožňava) unternommen hat. Die Einwohnerschaft des Dorfes ist bis heute ethnisch gemischt (slowakisch-ungarisch), in der Gemeinde sowie ihrer Umgebung gibt es daher mehrere Namensvarianten für das Bergmandl, so etwa *Permonyík*, *Permoník* oder *Perpónyík*. Anhand ihrer zwischen 2000 und 2002 gesammelten Forschungsergebnisse skizziert die Autorin, welche Geschichten bzw. Varianten heute in der Gemeinde noch existieren, und wie bekannt heute dieses Wesen in der hiesigen Bevölkerung noch ist. Sie stellt zum Schluss fest, dass vor allem die Schließung der örtlichen Zeche 1979 dazu beigetragen hat, dass in der Erinnerung der Einwohner die Geschichten über das Bergmandl deutlich nachgelassen haben.

Während es um die Mitte des letzten Jahrhunderts einem Ethnographen noch gelungen ist, eine Geschichte festzuhalten, in der ein Rudnaer Bergmann seine „eigenen“ Erlebnisse über einen vermeintlichen Permonyík geschildert hatte, ist die Gestalt des Bergmandls heute meist nur noch als Kinderschreck bekannt. Die Autorin hat unter anderen eine Sage aufgezeichnet, die beinahe gänzlich mit dem Märchen Schneewittchen und den sieben Zwergen identisch ist.

KILENC KERESZT (DEVĚT KŘÍŽŮ)

Egy szakrális kisemlék-együttes nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban

A tragédiák (balesetek, gyilkosságok stb.) helyszínének megjelölése, különféle kegyeleti jelek állítása általánosan elterjedt szokás, s nagyon távoli múltra vezethető vissza. A szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia számára végzett adatgyűjtésem során az *Új Szó* című csehszlovákiai magyar napilap vasárnapi mellékletének (*Vasárnapi Új Szó*) 1972-ben megjelent számában akadtam rá egy újságcikkre, amely a Pozsonyt Prágával összekötő egykori 602-es számú főútvonal mentén, annak Brunn utáni szakaszán található *Kilenc kereszt* nevű helyvel kapcsolatos. Ezen – a közeli Lesní Hluboké település kataszterébe tartozó helyen – a műút mentén ma is kilenc hatalmas fakereszt sorakozik, középen egy nagy, két oldalán pedig 4-4 valamivel kisebb méretű. Az említett újságcikk megjelenésének idején a keresztetekhez közel állt az ezekről elnevezett, közkedvelt Kilenc kereszt nevű autósvendéglő (az akkori Csehszlovákiában honos megnevezéssel: *motorest*).

Az újságcikk szerzője többek közt leírja a keresztetekhez kötődő mondát is, amelyben a főszereplő egy magyar vándorkereskedő.¹

Brnától Jihlava–Prága irányában kb. 28 km-re aránylag új motel épült. Kellemes itt megállni, teleszívni tudónket friss erdei levegővel, s a motornak sem árt, ha a hosszú túra után kissé lehűl. A szállodának érdekes elnevezése van: Kilenc fakereszt.² Ezt a nevet az út szélén felállított ácsolt kereszttek után kapta. Bennünket az érdekel, mit keresnek itt e vallásos jelképek ily nagy számban?

A kilenc néma fakereszt önmagában mit sem mond. Ott állnak őrt a fenyves erdő szélén, a zöld háttér szinte feloldja komorságukat. Semmi felirat, semmi utalás, csupán a kilenc kereszt közt, az egyiken, a legnagyobbikon feszület, amely kissé zavarja is a képet. Eszünkbe jut: hátha tömegsír, s nem is vagyunk nagyon messze a valóságtól. Ámde nem háborús emlék, mint megtudjuk, a történelemben messzire visszanyúló eseményre emlékeztet a keresztetekből álló furcsa oszlopsor.

...1640-et írtak, amikor egy magyarországi kereskedő Jihlava felé tartott. Hluboké község közelében elesett, megsérült, és egy helybeli földműves otthonában kapott új erőre. Az egész család igen vendégszerető volt, ápolták is az idegent tehetségükhöz mérten, amiért ő igen hálás volt. A leghálásabb a ház hajadon leányának volt, mert annak megható gon-

- 1 A cseh szövegben a kereskedő származását illetően az „uherský” kifejezés szerepel, a többi variánsban „z Uher”. A magyar fordításokban rendszeren ez „magyarországi”-ként szerepel, viszont a Kilenc keresztől északnyugatra, nagyjából 150 kilométerre található Pardubice közelében van egy Uhersko nevű település. Mivel a főszereplő néhány variánsban ráadásul cseh nevet visel, az sem zárható ki, hogy nem Magyarországról, hanem erről, az Uhersko nevű településről származik. A magyarországi kereskedő mellett szól esetleg az az érv, hogy a szóban forgó helyszín egy fontos és régi, a Kárpát-medencét Nyugattal összekötő kereskedelmi út mentén található. A kérdést nyitva hagyva, a fordításokban meghagyom a cseh formákat (Uher, Uhersko).
- 2 A fordítás helytelen, nem fakereszt, hanem kereszt. A fakereszt cseh megfelelője *dřevěný kříž* lenne.

doszkodása és kedvessége minden gyógyírnál hatásosabbnak bizonyult. Vándorke-
reskedőnk megkérte hát a szép lány kezét, nagyobb pénzüsszeget is hagyott zálogba a csa-
ládnál és azt kérte, várják vissza, amíg hazájában el nem intézi üzleti dolgait.

Ki tudja, mi volt valójában a dolgok háttérében?... A gazdag vőlegény messze volt, a leány-
nak hosszúnak tűnt a várakozás ideje, viszont az egyik helybeli parasztleány, aki amúgy
sem volt közömbös a fiatal leányszívnek, újra csapni kezdte neki a szelet. Száz szónak is
egy a vége, a lányos apa úgy döntött, hogy a kereskedőre nem várnak tovább, és kitűzik a
fiatalok esküvőjének napját. Meg is tartották volna a lakodalmat, ha éppen aznap a sze-
rencsétlen véletlen vissza nem hozza a magyarországi vándorke-
reskedőt, aki teljesíteni
szerette volna ígérteit.

Az esküvői menet Hluboké községből a szomszéd faluba tartott, amelynek Velká Bíteš a
neve, hogy az ottani templomban a pap is megáldja az új párt. A visszatért vőlegény
Domašovban tudta meg hogy kedvese éppen most esküszik hűséget – másvalakinek. A
kocsmában társat keresett, s rá is beszélt az egyik legényt, legyen segítségére a hűtlen
menyasszony megbüntetésében. A bosszút úgy hajtotta végre, hogy előbb a menyasszonyt
és a vőlegényt lőtték le lesből, majd a leány apjával és a tanúval végeztek, s lelőttek három
nőt is az esküvői menetből. A kereskedő azonban nyilván megjedtt bűncselekménye követ-
kezményeitől, mert bűntársát sem hagyta életben, hogy ne tanúskodhasson ellene, és
végül önmagának sem kegyelmezett, s öngyilkos lett...

Minderről csak az Otrovačice-i plébánián sárguló régi feljegyzések és a helyi hagyomá-
nyok tanúskodnak, mert a kilenc fakereszt az út szélén némán mered az égnek.

Domašovnál a kilenc fakereszt bizonyos idő elmúltával elkorhad, olyankor újra ácsolják
őket és felállítják, mert a gyönyörű táj, a helybeli lakosság és a fenyvesek ölen épített motel
is megérdemli, hogy a modern vándor megálljon, és ne csak lélegzetet vegyen, hanem kissé
körüli is nézzen itt.³

A történet felkeltette az érdeklődésemet, s a világhálón keresni kezdtem további, a Kilenc
kereszthez kapcsolódó információkat. Keresgélésem eredményes volt, nagyon sok ada-
tot találtam mind a hellyel, mind pedig a Kilenc kereszthez fűződő mondával kapcsolat-
ban. Az alábbiakban ezeket az ismereteket összegzem, amelyek a néprajzi kutatás újabb
lehetséges módszereit, forrásait illetően további szempontokat vetnek fel.⁴ Egyrészt
bemutatom, milyen hatással volt az elmúlt bő egy évtized során a világháló használata az
újabb történetek, mondák, magyarázatok keletkezésére és variálódására egy helynévvel,
illetve egy szakrális kisemléktípussal kapcsolatban. Másrészt rá szeretnék mutatni, hogy
bizonyos néprajzi jelenségek kutatása során – jelen esetben elsősorban a szöveges folk-
lór és hiedelmeket illetően – a világhálót és az írott sajtót mint forrást nem hagyhatjuk
figyelmen kívül. Mivel 2008 augusztusában sikerült eljutnom mindkét helyszínre,⁵ az ott
szerzett tapasztalataimat, megfigyeléseimet is felhasználom.

Az idézett újságcikkben említett, a 602-es számú egykori főút melletti autópihenőn
működő motorest a Pozsonyt Prágával összekötő D1-es autópálya megépülése után
(1982) elvesztette jelentőségét. A motorest eléggé elhanyagolt épületét 1999-ben épí-
tették át háromcsillagos szállodává, s Rozálka néven üzemelt tovább. A világhálón „Hotel
u Devití křížů – Hotel Rozálka”⁶ néven szerepelt. Később „Hotel Annahof”-ra változtatták,

3 Szántó György: Kilenc néma fakereszt. Egy régi dráma színhelyén. *Vasárnapi Új Szó* 1972/14, 4.

4 A cseh nyelvű szövegek magyarra fordítását én végeztem.

5 A Szántó György által bemutatott egykori motorestnél, illetve a tragédia színhelyét jelző kilenc
keresztnél.

6 „Hotel a Kilenc kereszténél – hotel Rozálka”

az „u Devití křížů” (Kilenc keresztnél)” kifejezés ezúttal már elmaradt.⁷ A szálloda emblémáját viszont nem változtatták meg, az ugyanolyan maradt, mint amikor a „Rozálka” nevet viselte: fehér mezőben nagy U betűre emlékeztető kék vonal belsejében 9 kereszt jele látható, ebből nyolc kék színű, a középső pedig piros, ami valószínűleg egyrészt a Kilenc keresztnél hajdanán lejártszódó véres eseményt szimbolizálja és a középen álló legnagyobb méretű fafeszületre utal, amelyen egy fémkorpusz is található.⁸

A Kilenc keresztől nagyjából 2 kilométeres távolságra vezet a D1-es autópálya, s mindkét oldalán (Brünn után Prága irányában nagyjából 28 kilométerre) egy-egy, a modern kor követelményeinek megfelelő egyforma autós pihenőhelyet építettek vendéglővel és benzinkúttal együtt. Mindkét hely a „Motorest Devět křížů” (Kilenc kereszt motorest) nevet viseli.⁹

Amikor 2008 augusztusában a helyszínen jártam, mind a kilenc nagy méretű ácsolt fakereszt az egykori *motorest* (ma Annahof Szálló) közelében az eredeti helyén állt. Baloldalt egy fémoszlopon álló üvegszekrényben három nyelven (csehül, németül és angolul) olvasható a keresztetekhez fűződő monda. A keresztekkel átellenben, a műút másik oldalán egy buszmegálló bódéján elhelyezett táblán a következő felirat található: „Lesní Hluboké – Devět křížů”. A bódé mellett álló információk táblafelirata: „Lesní Hluboké, motel Devět křížů”.¹⁰ Ez utóbbi elnevezés figyelemre méltó, mivel az ezt a nevet viselő egykori *motorest* már megszűnt, ennek ellenére a buszmegálló régi neve megmaradt.

A Kilenc keresztől nevezték el a közeli Domašovban 1996-ban alapított, részvénytársaságként működő mezőgazdasági szövetkezetet is.¹¹

A Kilenc keresztől szóló monda Lesní Hluboké¹² település honlapján

A ma 170 lakosú község hivatalos honlapjának nyitóoldalán az alábbi rövid bekezdést találjuk:

A település határában áll a közismert Kilenc kereszt, amelyhez a „Kilenc keresztől” szóló monda kötődik 1540-ből, s egy esküvői gyilkosságról szól, amelyet egy hlubokéi lány boldogtalan szeretője hajtott végre egy társával. A lány a szülői kényszer miatt akkor ment férjhez egy másik férfihoz. Ennek az emlékét őrzi a 9 fakereszt. Hosszú éveken keresztül egy kis vendéglő állt itt, majd körülbelül 1968-tól az ismert Kilenc kereszt nevű motel.¹³

Lesní Hluboké honlapján „A község legrégebbi történelme – a kilenc kereszt mondája”¹⁴ menüpontra kattintva több oldalt kitevő, különféle forrásmunkákból származó anyagot

7 www.discount4u.cz/?hotely=ceska-republika-hotely/hotely-vysocina/hotel-annahof (letöltve: 2009. 1. 19.)

8 Saját gyűjtés, 2008 augusztusában jártam a Kilenc keresztnél.

9 www.devetkruzku.cz

10 A megállót jelző táblán olvasható teljes szöveg: *Zastávka, zóna 430, Lesní Hluboké, motel Devět křížů – na znamení, 401, (Lesní Hluboké) . Domašov – Říčky – Říčany – Ostrovačice – Brno – Starý Lískovec.*

11 Zemědělská společnost Devět křížů, a.s.

12 Eredetileg Hluboké volt a település neve, a Lesní Hluboké elnevezést az 1950-es években kapta.

13 www.lesnihluboke.cz

14 Nejstarší historie obce, pověst o 9 křížích.

találunk a Kilenc kereszt történetére vonatkozólag.¹⁵ Elsőként egy 1900-ból származó forrásmunkából¹⁶ idéznek, amelyben már pontos információk szerepelnek a kereszték állításának, illetve felszentelésének időpontjára vonatkozólag, de magáról a szertartásról is:

A település határában az országút mellett található a híres „9 kereszt”. Ez a hely a hlubokéi sűrű erdőben található, ahol az út hirtelen elkanyarodik, egy kicsit magasabb helyen, közvetlen az út mellett áll 9 különböző méretű kereszt (a középsőn szobor van). Annak emlékére állították őket, hogy a Bítešbe tartó esküvői menetet itt támadták meg, s 7 embert megöltek. Úgy beszélnek, hogy egy, az erdőn át vándorló utas megbetegedett, egy helyi parasztlány talált rá, s otthon, náluk ápolták. Amikor gyógyultan útnak indult, megígérte, hogy visszatér és feleségül veszi ápolóját. Amikor néhány év múlva valóban visszatért érte, megtudta, hogy egy bíteši család egyetlen fiával éppen akkor tartja lakodalmát. Megvárta az esküvői menetet, és egy helyi vadász segítségével meggyilkolt 7 személyt, majd végzett magával és a vadással is.

A keresztkeket mindig a rajhradi kolostor¹⁷ állította, legutoljára 1887-ben, hetedik alkalommal, ezt megelőzően 1824-ben. Amikor legutoljára 1887. szeptember 19-én a Benedekrendi Korčian nevű prelátus felszentelte, több ezer ember vett részt a szertartáson az egész környékről, még Brünnből is jöttek (Ezt az eseményt J. L. Sichan festőművész meg is örökítette fényképen, Jan Tiray pedig írásban jegyezte le az eseményeket)¹⁸

A keresztkekről szóló monda egy másik variációját szintén egy 1929-es irodalmi forrás¹⁹ alapján idézik a honlapon:

Morvaországban eléggé közismert a Kilenc kereszt eredetéről szóló monda, amelyek Domašov fölött állnak magányosan az erdőben. Máiig őrzik egy szörnyűséges esküvő emlékét, amely körülbelül 300 évvel ezelőtt történt ezen a helyen.²⁰

(...) A Domašovról Bíteš irányába vezető úton haladva körülbelül egy óra múlva jutunk el célunkhoz. Az út jobb oldalán áll a nevezetes kilenc kereszt, háttérben a sejtelmesen susogó erdővel. 1640-ben²¹ itt gyilkolták le az esküvői menetet, ennek tagjai vannak itt eltemetve.

A domašovi erdőkhoz mindig is kötődtek valamilyen mondák. A sűrű erdőben rablóbandák tanyáztak. Ezek mindig megtámadták az erre haladó fuvarosokat és védtelen vándorokat, kirabolták, majd meggyilkolták őket.

(...) A község története erősen kötődik a boldogtalan szerelmesekről szóló történethez, amely éppen azon a helyen ért tragikus véget, ahol jelenleg a 9 kereszt áll. Ha nem rendelkezünk is az eseményt alátámasztó történelmi dokumentumokkal, különféle információk léteznek arról, hogy amikor a 20. század 60-as és 70-es éveiben ezen a helyen föld-

15 www.lesnihluboke.cz/historie-obce/davna-historie-obce-povest-o-9-krizich.html (letöltve: 2008. 11. 30.)

16 Zavadił-Tiray: Vlastiveda moravská, okr. Bítešsky. 1900.

17 Rajhradský klášter, Morvaország legrégebbi kolostora, 1405-ben alapították. www.mojbrno.wz.cz/inka—morava-klaster-rajhrad.html (letöltve: 2008. 11. 30.)

18 www.lesnihluboke.cz/historie-obce/davna-historie-obce-povest-o-9-krizich.html (letöltve: 2008. 11. 30.), 2.

19 Kříž-Domašovský, A.: Děvět křížů u Domašova, Typos Brno 1929.

20 www.lesnihluboke.cz/historie-obce/davna-historie-obce-povest-o-9-krizich.html (letöltve: 2008. 11. 30.), 4.

21 Itt zárójelben egy megjegyzés olvasható: „téves dátum”, azaz 100 évet tévedett a történetet leíró szerző.

*munkákat végeztek, az egykori 9 kereszt nevű motel építési munkálatai során a munkások emberi csontokat találtak.*²²

(...) Térjünk tehát vissza 1539-be és 1540-be, s nézzük meg, hogy az anyakönyv feljegyzései szerint hogyan történtek meg ezek az események az akkori Hlubokén.

(...) 1539-ben az erdei úton, ahol ma a kilenc kereszt áll, egy lókereskedő gyalogolt Magyarországról Csehország felé. Útközben rosszul lett és a földre rogyott. Egy hlubokéi paraszt éppen arra haladt Velká Bítešből, amikor meglátta az úton fekvő embert. A szekere-re rakta és hazavitte. Ennek a parasztnak egy nagyon szép lánya volt, ő ápolta a kereskedőt, akibe beleszeretett. A paraszt észrevette, és igyekezett minél előbb megszabadulni a férfitől. Azonban elkésett, mert ezek ketten már hűséget ígértek egymásnak. A kereskedő azt mondta, hogy egy évre elmegy a nagyvilágba pénzt keresni, s aztán egy év múlva visszatér s feleségül veszi. A lány nagyon megörült az ajánlatnak, és megígérte neki, hogy várni fog rá.

Egy év múlva azonban szülei arra kényszerítették, hogy egy másik, gazdagabb fiatalemberhez menjen feleségül. A lány tudatta a kereskedővel, hogy mikor lesz az esküvője a másik férfival. A kereskedőt nagyon lesújtotta a hír, s bosszút forralt. Felfogadott egy segítő, fegyvert szerzett, s a legjobb helyet választotta ki terve végrehajtására. Ott támadták meg az esküvői menetet, ahol ma a kilenc kereszt áll. A kereskedő figyelmeztette társát, hogy a menyasszonyt ne bántsa, de az nem figyelt eléggé és őt is meggyilkolta. Mikor a kereskedő meglátta a halott menyasszonyt, agyonlőtte tettetársát és saját magát is. Mind a kilenc áldozatot ezen a helyen temették el. A menyasszonyt középre, két oldalán pedig a két vőlegényt. A keresztek nagyon hamar tönkremennek, így gyakran kell cserélni őket. A hiedelem szerint azért, mert gyilkos fekszik ezen a helyen. Minden száz évben új keresztek állítanak a régiek helyébe, és mindig felszentelik ezeket. Mivel a középső kereszt korábban meggyilkolt, a tövét megerősítik, így aztán 100 évig áll a helyén.

*Ezen az erdőn keresztül ma országút vezet, s amikor az itt áthaladó utasok a történetre gondolnak, megremegnek a félelemtől.*²³

A település honlapján olvasható adat szerint „1985-ben kilenc új kereszt készült”, azonban a szövegben sehol nem utalnak arra, hogy ezeket felszentelték volna. Azt viszont megjegyzik, hogy „a 16. századi Kilenc keresztől szóló monda cselekménye történetileg nincs alátámasztva”. A Kilenc kereszt a település címerében is helyet kapott, pontosan 9 kereszt szerepel rajta: 1 nagyobb és 8 kisebb, a község zászlóján viszont már csak 1 kereszt látható.²⁴

A hlubokéi Kilenc keresztől szóló történet további variánsai

A D1-es autópálya mellett épült Kilenc kereszt nevű pihenőhely honlapján²⁵ olvasható az oštrovačicei plébánia levéltárában található történet rövidített változata, ebben a leány az apjával egyetértésben döntött úgy, hogy nem vár a kereskedőre és feleségül megy egy helyi parasztleányhoz:

22 www.lesnihluboke.cz/historie-obce/davna-historie-obce-povest-o-9-krizich.html (letöltve: 2008. 11. 30.), 5–6.

23 www.lesnihluboke.cz/historie-obcedavna-historie-obce-povest-o-9-krizich.html (letöltve: 2008. 11. 30.)

24 www.lesnihluboke.cz/pamatky-obce/pamatky-v-obci.html (letöltve: 2008. 11. 30.)

25 www.devetskruz.cz/index.php?modul=clankz&tema=povest (letöltve: 2008. 12. 8.)

Az Úr 1640-ik²⁶ évében egy bizonyos magyarországi (uheri) kereskedő Jihlavába tartott. Hluboké község közelében betegen esett össze. Egy arra haladó paraszt találta meg, s Hlubokéi házába vitte az ismeretlent, ahol gondosan ápolták, hogy minél előbb meggyógyuljon. A kereskedő megkedvelte a családot, különösen a hajadon leányzót, akinek megható gondoskodása és ápolása járult hozzá legnagyobb mértékben a gyógyulásához. Mielőtt elbúcsúzott volna a családtól, kifejezte abbéli óhaját, hogy szeretné feleségül venni a lányt. A kedvese zsebkendőjébe egy nagyobb összeget tett, s megkérte őt, hogy várjon rá addig, amíg el nem intézi Magyarországon üzleti dolgait. Távozása után a lány iránt ismét érdeklődni kezdett egy helyi parasztleány, aki már korábban is gyengéd érzelmeket táplált iránta. Mivel a kereskedő bizonyos idő elteltével sem tért vissza és hírt sem adott magáról, az apa és lánya úgy döntött, hogy nem várnak tovább az idegenre, s az általa otthagytott pénzösszeg jól jön, hogy közös otthont teremtsenek a parasztleánnyel. Már ki is tűzték az esküvő napját, s a lakodalomra is minden elő volt készítve.

A szerencsétlen véletlennek köszönhetően éppen akkor tért vissza az uheri kereskedő, hogy teljesítse menyasszonyának tett ígéretét, amikor az esküvői menet éppen a Velká Bíteš-i templomba tartott. Milyen nagy csalódás volt számára, amikor Domašovban tudomására jutott, hogy a kedvese férjhez megy! A helyi kocsmában meggyőződött egy orvvadászt, hogy legyen segítségére a hűtlen menyasszony megbüntetésében.

A történet egy másik változatában a szereplőknek konkrét keresztnévük van, a kereskedő neve – Veleslav – már egyértelműen utal cseh származására, de már hiányzik az a motívum, amikor a paraszt betegen vagy pedig sebesülten talál rá, s házába viszi. A menyasszonyt Johankának, a másik nőlegényt pedig Jaromírnak hívják. Itt a kereskedőnek a török elleni háborúba kell mennie, ahonnan három év múlva tér vissza, tehát nem egy év múlva, mint a többi változatban, s nem is pénzkeresés céljából indul útnak. A szóban forgó történetben a D1-es autópálya keresztektől való távolsága is tévesen szerepel, nem néhány tíz méterre, hanem távolabbra esik a Kilenc keresztől, s utalnak a D1-es autópályán történt sok közlekedési balesetre is.

Kilenc kereszt – egy gyilkos szerelem vérfagyasztó története

A Magashegység és a Dél-Morva kerület határán, Velká Bíteštől néhány kilométerre az út mellett kilenc hatalmas kereszt sorakozik. Egy kilencszeres gyilkosság emlékét őrzik, amely 1540-ben játszódott le ezen a helyen. A régi történet azzal kezdődött, hogy egy Veleslav nevű kereskedő beleszeretett egy Lesní Hluboké faluban lakó parasztlányba, Johankába. Nagy szerelem dúlt köztük, s mindketten hűséget ígértek egymásnak. Egy napon azonban a katonaság a törökök elleni harca hívta Veleslavot. Johanka megígérte, hogy három évig várni fog rá. Amikor három év múlva napra pontosan Veleslav hazatért, útközben megállt a domašovi fogadóban. Ott tudta meg, hogy Johanka éppen akkor megy férjhez egy helybeli legényhez, Jaromírhoz. Veleslav beteges féltékenységekben a helyi vadással tervet készített, s amikor az esküvői menet visszafelé tartott Velká Bítešből, agyonlőtték őket. Ezután Veleslav magával is végzett. Ez a hely azonban ma sem nélküli árnyoldalát. Néhány tíz méterre innen fekszik a D1-es autópálya, s a Kilenc kereszt nevű motorest. Ennek közelében nagyon gyakoriak a tragikus kimenetelű közlekedési balesetek.²⁷

26 Az évszámot tévesen írták, a helyes dátum 1539. Valószínűleg Lesní Hluboké település honlapjáról vehették át a történetet, ott szerepel helytelenül az évszám.

27 www.vendy.estranky.cz/clanky/vite_ze/devet-krizu (letöltve: 2008. 11. 13.)

Egy Kilenc keresztet népszerűsítő cseh turisztikai honlapon szereplő rövid történet a fent idézett www.vendy.estranky.cz/clanky/vite_ze/devet-krizu változat rövidített és részben módosított variánsa. A szereplők neve is megegyezik, azonban ebben nem említik, hogy Veleslavnak a törökök ellen kell harcba indulnia:

A 9 kereszt az itt történt tragédiáról kapta a nevét. 1540-ben egy Veleslav nevű kereskedő beleszeretett egy Lesní Hluboké-i paraszt lányába, Johankába. A fiúnak be kellett vonulnia katonának, ezért hűséget ígértek egymásnak, Johanka megígérte, hogy három évig várni fog rá. Amikor a katona napra pontosan hazatért, megállt a domašovi fogadóban, ahol megtudta, hogy szerelme éppen ekkor megy férjhez egy helyi legényhez, Jaromírhoz. Nagyon feldühödött, ezért bosszúból egy ismerős erdősszel a Velká Býtešből hazafelé tartó násznépet a menyasszonnyal együtt legyilkolták. Végül Veleslav magát is megölte. Azóta áll itt a 9 kereszt, hogy emlékeztessen erre a régi tragédiára. Figyelemre méltó, hogy a 9 kereszt környékén és a D1-es autópálya mellett lévő motorestnél nagyon sok a halálos kimenetelű közúti baleset. Állítólag az átok máig is tart.²⁸

Marcel Bystron blogja²⁹

Témánk szempontjából nagyon fontos honlapról van szó, mivel a Kilenc kereszt mondájának egy másik hosszabb variánsát, illetve a D1-es autópályán történt halálos kimenetelű baleseteket, a Kilenc kereszthez kapcsoló közelmúltban keletkezett történeteket olvashatjuk itt. Az oldal összeállítója – Marcel Bystron – az alábbi sorokkal vezeti be a témát:

A D1-es autópálya meg van átkozva? A Kilenc kereszt átka.

Az egész „dégyes” naponta nyomaszt bennünket az autószerencsétlenségeivel. Miért halnak meg rajta évenként emberek tucatjai? Meg van átkozva ez az egész útszakasz, vagy a hely átkozott, ahol a Kilenc kereszt található? Mindenesetre az ezen az autópályán előforduló jelenségek valamennyi itt áthaladó járművezetőben borzalmat és félelmet keltenek.

A domašovi háromszög – Velká Býteš – Lesní Hluboké – Domašov.

A körülbelül harminc kilométeres útszakasz, amelyen a legtöbb baleset történik, Domašov közelében található. Az autópálya-rendőrség szerint erre nincs semmilyen ésszerű magyarázat. Ezen a szakaszon az autópálya jól belátható és az út műszaki állapota is kielégítő. Mi az oka tehát a gyakori baleseteknek? Vajon szerepet játszik ebben, hogy a közvetlen közelében található egy Kilenc kereszt nevű hely, amely már közel 470 éve egy rettenetes tragédia emlékét őrzi?³⁰

Ezután a kereszthez kötődő monda több fejezetre tagolt részletes leírása olvasható. Figyelemre méltó az ebben szereplő új motívum, mely szerint a kereskedőt az eredőből kirohanó rablóbanda támadja meg útja során, emiatt sebesül meg, s esik ájultan össze. A többi történetben rablókról nem esik szó. Ugyancsak újak a fegyverek számára és „típusára” vonatkozó adatok is.

28 <http://www.turistika.cz/mista/devet-krizu> (letöltve: 2011. 2. 21.)

29 www.bystron.blog.idnes.cz

30 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)

A síríg tartó szerelem ígérete.

Az úr 1539-ik évében járunk, a domašovi erdőben egy uheri lókereskedő³¹ vándorol. Amikor arra a helyre ér, ahol ma a Kilenc kereszt áll, egy pisztolylövés megsebesíti, s a kereskedő a földre esik lováról. Meglőtték a lábát. Az erdőből egy kegyetlen ábrázatú rablóbanda rohan ki. A kereskedő csak annak köszönheti életét, hogy nem áll ellen, s életéért könyörög. Miután a feje megsebesül, ájultan rogy a földre. Ebben az állapotban talál rá egy, a Velká Bíteš-i vásárból hazafelé tartó paraszt. A sebesült kereskedőt felteszi a szekérre, és magával viszi Lesní Hluboké-i portájára, ahol a lányával él. Itt ápolják néhány hétig, amíg az állapota nem javul. A paraszt rájön, hogy gyengéd érzelmek kezdenek kialakulni a kereskedő és a lány között. Mivel ő nem ilyen szegény vőlegényt szánt a lányának, igyekszik minél előbb megszabadulni a sebesült vendégtől. Az uheri kereskedő hajlandó elmenni, de megígéri, hogy pénzzel tér majd vissza, ami biztosan meglágyítja majd a jövődöbéli apósa szívét. Könnyekkel búcsúzik szerelmétől, és síríg tartó szerelmet ígérnek egymásnak.

Árulás és igazságtalanság.

Néhány hónap múlva a lókereskedő ismét visszatér Lesní Hlubokéra. Eladta uheri házát, és sikerült néhány jó üzletet kötnie, így most már elegendő pénze van, hogy megkérje szerelme kezét. Domašovon át utazik, ahol megáll egy kis pihenőre a kocsmában. Itt értesül a lesújtó hírről, hogy szerelme két nap múlva férjhez megy. Az apja egyezett meg az esküvőben egy gazdag Velká Bíteš-i legénnyel. Az uheri kereskedő elkeseredik és cselekvésre szánja el magát. Egy helyi vadásznak hatalmas összeget ígér egy véres terv kivitelezéséért. Azt tervezi, hogy amikor az esküvői menet a Velká Bíteš-i templomból a menyasszony portája felé, a lakodalmi multságba tart, s arra a helyre ér, ahol annak idején sebesülve rátaláltak, megtámadják őket. Mindenkit megölnek majd, csupán a menyasszonynak kegyelmeznek, akit majd aztán ő vesz feleségül.

Tömeggyilkosság.

Minden úgy történt, ahogyan megbeszélték. A mit sem sejtő, menyasszonyból, vőlegényből és az 5 rokonból álló esküvői menet lassan ballag a domašovi erdőn keresztül. A vadász és a kereskedő négy hosszú csövű löfegyverrel, hat pisztollyal várakoznak, hogy a fegyverek újratöltésével ne kelljen a drága időt pazarolni. Az esküvői menet már csak 30 méterre van tőlük. Az első két lövést a menyasszony apjának a fejére és a vőlegény anyjának mellkasára irányítják. Sikoltozás, a fegyverek füstje, és további lövések a megzavarodott tömegbe. Mindketten addig lövöldöznek, amíg a lakodalmasként hangja el nem némul. Mire elszáll a tüzelő fegyverek füstje, hét véres holttest képe tárul a két gyilkos elé. Szörnyű félelem lesz úrrá a kereskedőn, amikor meglátja fejen lótt halott kiválasztottját! Istent káromolja, majd a tettestársa felé fordul, aki eltalálta kedvesét. Célba veszi fegyverével és lő. A vadász is holtan rogy a földre, a gyilkos pedig a menyasszonyához térdel. Magához öleli, majd szíven lövi magát.³²

A Kilenc keresztet a Benedek-rendiek áldották meg.

A véres esküvő emlékét őrzi a tragédia helyszínén, Lesní Hlubokén. A szájhagyomány szerint a véres esküvőt követően egy évvel megjelent a környéken a menyasszony szelleme, mégpedig ifjú házasoknak, s olyan embereknek, akiknek esküvői szertartáshoz valami köztük volt. Az esemény színhelyén 9 keresztet állítottak, amelyeket a rajhadi kolostorban lakó Benedek-rendi szerzetesek szenteltek fel. Amikor a keresztek tönkrementek, a szerzetesek újakat állítottak helyükbe, és ezeket is felszentelték. A felszentelt kereszteknek 100

31 A monda más variánsaiban nem lókereskedő szerepel, csupán kereskedő.

32 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)

évet kellett kibírniuk, majd ismét újakat állítottak, amelyeket ugyancsak felszenteltek. „Amikor a legutóbb, 1887. szeptember 18-án felállított új keresztet a Benedek-rendi Korčian nevű prelátus felszentelte, több ezres tömeg vett részt a szertartáson, a környékbeli búcsújárók végeláthatatlan sora özönlött ide, még Brünnből is.” Ez az utolsó, a Kilenc kereszt felszentelésére vonatkozó adat, amelyet a Lesní Hluboké-i krónikába bejegyeztek. A határidő, amikor ismét fel kellett volna szentelni a keresztet, s elűzni a gonoszt, 1987-ben telt le. Tehát 21 évvel ezelőtt! A halott menyasszony szelleme tehát ismét köztünk jár?³³

A továbbiakban ezen a honlapon három olyan történet is szerepel, melyek szerint a meggyilkolt menyasszony visszajáró szelleme okozza a baleseteket, a gépkocsivezetők miatta veszítették el uralmukat a kormány fölött. Figyelmet érdemel, hogy ezekben a történetekben valamennyi áldozatnak köze van valamilyen módon az esküvőhöz. Az első történet halálos áldozata nászútra indult újdonsült feleségével, a másodikban egy szerencsétlenül járt katona állt nőül előtt, a harmadik történet halálos áldozatának autójában pedig lakodalmi kalácsok voltak.³⁴

1. A halott menyasszony szelleme

Fékcsikorgás, a jobboldali sárvédő beleakad a forgó kerekbe, s a Fabia szembefordul a menetiránnyal, a sárhányó ismét a kerékbe akad, ennek következtében az autó kétféle magasságig repül, majd a tetejére zuhanna landol a földön. A karosszéria pattog, az üveg-szilánkok az úttestre repülnek. Csönd van. Ez a baleset a D1-es autópályán, a 161-es kilométerkőnél történt Domašovnál a Brünn-vidéki járásban. A gépkocsi utasai ifjú házaspár, akik Brünnből a Ruziněi repülőtérre tartanak. Egy Karib-tengeri hajót várja őket nászút gyanánt. Egy kicsit távolabb egy Renault áll meg, amelyet a Fabia női vezetője éppen meg akar előzni, de közben megmagyarázhatatlan okból hirtelen balra rántja a kormányt. A Renault vezetője a mentőket hívja, majd a Fabia roncsaihoz siet, hogy megnézzé, s megpróbálja kitapintani a Fabia utasának pulzusát. Hiába. Később az orvosi látletéből kiderül, hogy megsérült a gerincvelő. A Fabia sofőrje azonban még lélegzik, reszket, a mentős próbálja megnyugtatni. Azt hajtogatja: „Ott volt!” és „Én láttam...” Megkérdezik tőle, hogy mit látott. „Egy menyasszonyt!” – válaszolja.³⁵

2. A katona megőrült félelmében.

A Brünn melletti Zbraslavban 1989-ben még volt egy katonai laktanya. Az egyik szolgálatot teljesítő katona decemberben táviratot kapott otthonról azzal a hírrel, hogy menyasszonya gyereket vár, s a szülők már szervezik az esküvőt. A katona, egy teherautó-sofőr, magánként volt az örömtől, és mindenképpen meg akarta ünnepelni a dolgot. Két barátjával hamis eltávozási engedélyt állítottak ki maguknak, s este már mindhárman terepszínű öltözetben ünnepeltek a Velká Bíteš-i kocsmában. A visszafelé vezető úton a katonai teherautó „letért” az útról, de mindhárman megúszták a dolgot egy könnyebb sérüléssel. Eddig a pontig mindhárman vallomása megegyezett. Az ezután bekövetkezett eseményekre azonban csak nagyon nehezen található bármilyen magyarázat.

A sofőr a baleset utáni sokk hatására megnémult, s csak remegett. Amikor a barátai igyekeztek megnyugtatni, azt kiáltozta, hogy szellemet látott. Hirtelen a semmiből megjelent előtte egy fehér ruhás nő, aki egyenesen a szemébe nézett és nagyon furcsán rámosolygott. Ő ezért későn reagált, így behajtott ebbe a fehér ruhás alakba, aki azonban átment a testén. Megszállottan hajtogatta, hogy a szellem még mindig a testében van, s amikor a barátai megérintették, a bőre jéghideg volt. A katona ezután befutott az erdőbe. Másnap egy közeli vasúti vágányon találták meg. Testét a vonat darabokra szaggatta, a maradványok ötvenméteres szakaszon szóródtak szét. A hivatalos jelentésben az állt, hogy a katona egy kimenő során ittas állapotban került a vágányra, ahol elaludt, s a vonat elgázolta. Vajon a halott menyasszony választott magának egy ilyen véres nászajándékot?³⁶

3. Halál egy kamionkarambolnál

Egy másik eset, amely a halott menyasszony kísértetével való találkozásra utal, egy Amszterdamból Isztambulba tartó török kamionossal történt. A pihenést illetően a sofőröknek szigorú szabályokat kell betartaniuk, azonban ez sem elég a többnapos hosszú út okozta fáradtság kipihenésére. Egy átlagos, késő ősze jellemző időjárás: szürkület és kicsit ködös nap volt. A sofőrnek még van néhány óra ideje arra, hogy kényszerszünetet tartson, ezért igyekszik legalább a brünni parkolójáig eljutni, ahol alhat egyet. A CD-lejátszóból török popzene hallatszik, amikor a sofőr füstszagot érez. Ennek ellenére nem áll meg, tovább hajt. Néhány kilométer után azonban az autó belsejébe nagyobb szürkület ereszkedik, mint amilyen kint, a kamionon kívül van, s az ismeretlen eredetű füst már a sofőr szemét csípi. A sofőr könnyezik, majd látja, hogy a pedálok közül láng csap fel. Mialatt lábával igyekszik eloltani a tüzet, nem figyel az utat. Mire ismét felnéz, néhány tíz méterre maga előtt egy gyermeket pillant meg. Fékezni akar, de a nehéz kamion tovább száguld, egyenesen az előtte álló alakkal szembe, amely továbbra is állva marad. A sofőr próbál manőverezni, de mégis elgázolja az ötven kilométeres sebességgel haladó gépkocsijával.

A kamion felfordul, majd néhány pillanat múlva egy személyautó hajt belé. A személyautó sofőrjének már nem volt ideje fékezni, így a kamion hátuljába rohan. A szerencsétlen török sofőr a mentők megérkezésekor a fejét fogva a maga gyenge angoltudásával csak azt hajtogatja, hogy megölt egy gyereket. A rendőrök azonban egyetlen nyomot sem találnak, ami arra utalna, hogy az úton egy másik személy is lett volna.³⁷ Feltételezhetjük, hogy az állítólagos gyermek, amelyet a sofőr látni vélt, a halott menyasszony szelleme lehetett, mégpedig két okból is. Először is, a magas kamionból nézve egy alacsonyabb nő olyan kicsinek látszik, hogy akár gyereknek is tűnhet. Másodszor, a sofőr leírása szerint az elgázolt gyermek tiszta fehér ruhában volt. És hát milyen kapcsolatot feltételezhetünk a török sofőr egy lakodalmi menet közt? Valószínűleg semmilyen, azonban a személyautónak a hátsó ülésén, amelynek vezetője nem élte túl a karambolt, néhány doboz lakodalmi kalács volt...³⁸

A fentebb közölt balesettel kapcsolatos három történet lerövidített, átdolgozott változatát később közzétették a D1-es autópályán történt gyakori balesetekről szóló íráshoz kapcsolódóan az Aha című lap internetes változatában is.³⁹

-
- 33 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)
 - 34 Mindhárom balesettel kapcsolatos történet variánsai a Mellékletben olvashatók.
 - 35 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)
 - 36 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)
 - 37 Hasonló történetek keringenek ugyanezen a D1-es autópályán, a 88. kilométerénél, Humpolecnél történt gyakori balesetekkel kapcsolatban. A 80-as kilométerkönnél egy autóstoppos jelenik meg, de ha az autók megállnak, hogy felvegyék, már sehol sem látják, hiába keresik. www.kpufo.cz/wpe/psy2.htm (letöltve: 2008. 12. 28.)
 - 38 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)
 - 39 www.ahaonline.cz/clanek/zahady-a-tajemno/49884/desive-tajemstvi-deviti-krizu-na-dalnici-d1-vyvrzidili-tady-celou-svatbu.html (letöltve: 2011. 1. 2.) A történeteket és a cikk szövegét lásd a Mellékletben!

Marcel Bystron az alábbi kommentárt fűzte a fenti történetekhez:

Ez az anyag szándékosan misztikus történetként lett megírva. Meggyőződésem, hogy a D1-es autópályán történt karambolokról a figyelmetlen sofőrök tehetnek. De azért mindenképpen van rá egy kis esély, hogy a leírt események igazak. Ha esetleg tanúja volt a D1-es autópályán történt hasonló esetnek, feltétlenül küldje el nekem, s majd foglalkozom ezzel a jelenséggel is.⁴⁰

A fentebb leírtakkal kapcsolatos fórumon több bejegyzés is olvasható. A legtöbb hozzászóló elhiszi a Kilenc kereszthez kapcsolódó történeteket.

Tonica (2008. 12. 21.): *A szellemjárás ellen segít az átutazókon a kereszt, a keresztvetés. A keresztet korábbi felszentelése betöltötte célját. A szertartást újra meg kell ismételni, és meg kell kérni a szellemet, hogy térjen vissza egy másik dimenzióba.⁴¹*

Zcek (2008. 12. 19): *Jól rám ijesztettetek! Nagyon gyakran utazom azon a szakaszon, ezen túl már mindig félni fogok!⁴²*

A következő hozzászólásból kiderül, hogy az *Epocha* című újságban is megjelentek a Bystron által leírt történetek:

Kojak (2008. 11. 22.): *Ma olvastam az Epochában⁴³ megjelent cikket (...) Nagyon kedvelem az ilyen titkokat, és én hiszek abban, hogy van valami alapjuk. Nem kellene újra felszentelni a kilenc keresztet? Az ember sohasem tudhatja.⁴⁴*

Egy másik hozzászóló a D1-es autópályán vele megtörtént egyedi élményről számol be:

Jst1951 (2008. 11. 21.): *Nekem is van ezekhez a helyekhez kötődő élményem, de ez nem kapcsolódik a menyasszonyhoz. Egyszer, amikor ezen az útszakaszon hajtottam, úgy tűnt, mintha mindenki megbolondult volna. Kód volt, s szó szerint egy autólavinában haladtam, amely úgy száguldott előre, mintha mindenki esztét vesztette volna. Az is mindegy volt számomra, hogy összeütköznék-e vagy sem, sőt ráadásul még örültem is halálnak. Ez hirtelen történt, kevéssel az utolsó lejtő után, Brünn felé. A kód, az autók, minden hirtelen eltűnt és a közlekedés normálissá vált. Azóta a Kilenc kereszt nevű pihenőhely előtt mindig keresztet vetek. Előtte sohasem találkoztam ilyen jelenséggel.⁴⁵*

Egy paranormális és misztikus témával foglalkozó honlapon is megtalálható a Marcel Bystron blogjában⁴⁶ közzétett anyag, ezzel kapcsolatban új hozzászólások is olvashatók:

40 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-križu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)

41 www.blog2.idnes.cz/diskuse.asp?iddiskuse=A081121_58690-blogidens (letöltve: 2009. 1. 21.)

42 www.blog2.idnes.cz/diskuse.asp?iddiskuse=A081121_58690-blogidens (letöltve: 2009. 1. 21.)

43 Csehországban havonként megjelenő színes magazin.

44 www.blog2.idnes.cz/diskuse.asp?iddiskuse=A081121_58690-blogidens (letöltve: 2009. 1. 21.)

45 www.blog2.idnes.cz/diskuse.asp?iddiskuse=A081121_58690-blogidens (letöltve: 2009. 1. 21.)

46 www.blog.idnes.cz

Black master (2009. 1. 18.): A D1-es úton az esküvőm előtt biztos, hogy nem fogok menni... Vagy egyáltalán nem is megyek már többet, hiszen az autópályák úgyis nagyon drágák és fölöslegesek. Egyébként nagyon érdekes olvasmány.⁴⁷

További variánsok

A „kérdések” nevű cseh honlapon ILIINES kérdésére: „Ismeritek a 9 kereszt titkát a D1-es autópályán?” „hahulka 11” a fentebb idézett honlapra hivatkozva az alábbiakat válaszolta:

Az ismert Kilenc kereszt motorest csak néhány méter távolságra fekszik a Lesní Hluboké közelében pontosan 470 évvel ezelőtt történt tömeggyilkosság helyszínétől. Amikor az esküvői menet erre haladt, összesen 9 embert gyilkoltak meg, beleszámítva a két gyilkost is. A véres lakodalom helyszínén később 9 fakesztet állítottak, amelyeket a Benedek-rendi szerzetesek százévenként megszenteltek. Legutoljára 1888 szeptemberében (ennek éppen tegnap volt 123 éve). Többek tanúsága szerint a tragédia helyszínén kísért a meggyilkolt menyasszony szelleme, s ő az okozója a sok balesetnek is ezen az egyébként jól belátható útszakaszon.⁴⁸

A Domašov és környéke nevezetességeit bemutató oldalon *Érdekes helyek Domašovban és környékén* címen közlik a történet rövidített változatát, ebben lókereskedőt említenek, aki a kimerültsége okán volt életveszélyben, s nem a rablók támadták meg, mint a többi történetben.

A Kilenc kereszt nevű hely Lesní Hluboké (korábban Hluboké) település közelében a Velká Bítešbe vezető út mellett található. Egy 1540-ben ezen a helyen történt gyilkosság emlékét őrzi.

1539-ben eltévedt itt egy lókereskedő, akit egy helyi parasztember mentett meg, amikor a hlubokéi sűrű erdőben már majdnem meghalt a kimerültségtől. A kereskedő beleszeretett a parasztember lányába és hűséget esküdött neki. Aztán elment, hogy a nagyvilágban pénzt keressen. Amikor egy év múlva visszatért, a kocsmában szerzett róla tudomást, hogy a szerelmének éppen azon a napon van az esküvője. A csalódott szerelmes kereskedő felfogadott egy cinkost, s az éppen hazafelé tartó esküvői menetre várakoztak. Mindenkit lelőttek, s végül a cinkos is meghalt, a kereskedő pedig önkézével vetett véget életének.

Ezen a helyen temették el mind a kilenc áldozatot. A menyasszony közepén fekszik, két oldalán pedig a vőlegények. A kereszteteket minden száz évben felújítják, és ismét felszentelik.⁴⁹

A Lesní Hlubokéhoz közeli Skřínářov település honlapján a turisztikai ajánlatban bemutatják a Fehér-patak (Bílí potok) völgyében található látványosságokat. Itt a Kilenc kereszt nevű motoresttel kapcsolatban megemlítik a Kilenc kereszt történetét is. Eszerint az elutasított udvarló 9 embert gyilkol meg, s mivel nem említenek tettestársat, úgy érthető, hogy ő maga ölte meg egykori menyasszonyát is. E rövid történetben nincs szó arról, hogy őt is ezen a helyen temették volna el:

Kilenc kereszt – közkedvelt motorest a D1-es autópálya mellett, elnevezését a nem mesze található, valóban létező kilenc keresztől kapta. Egy 1540-ben lejátsszódó tragédiára emlékeztetnek, amikor az elutasított udvarló meggyilkolta egy esküvő 9 résztvevőjét, köztük a menyasszonyt is. Az áldozatokat a gyilkosság helyszínén temették el, sírjukra kereszteteket állítottak.⁵⁰

47 www.krnac.cz/prokleta-d1-u-deviti-krizu-t2174.html (letöltve: 2009. 1. 19.)

48 <http://www.odpovedi.cz/otazky/znate-tajemstvi-9-krizu-na-dalnici-d1>

49 www.domasov.info/mista.html (letöltve: 2009. 1. 23.)

50 www.skrinarov.wbs.cz/Udolim-Bileho-potoka.html (letöltve: 2009. 1. 23.)

A denevérszárnyú lény és a lepkeember („Mothman”, „motýlí muž”), patogén zóna

A D1-es autópályán történt, az átlagosnál sokkal gyakoribb balesetek magyarázataként a fentebb már bemutatott halott menyasszonyhoz kötődő történeteken túl a közelmúltban néhány olyan is született, amelyek a baleseteket Földön túli lények megjelenésével hozták összefüggésbe. Az egyik ilyen hiedelemalakhoz – a denevérszárnyú lényhez – kapcsolódik a következő, több honlapon is olvasható történet:

A D1-es autópályán, Brünntől körülbelül 30 kilométerre található a Kilenc kereszt nevű hely. A négysávos út mindkét oldalán motorest és benzinkút épült. Éppen itt, ezen a körülbelül 2 kilométeres szakaszon egy sor halálos kimenetelű baleset történt. A balesetek okozói a figyelmetlen, felelőtlen s nagy sebességgel száguldó sofőrök voltak. Azonban néhány autós, aki ezen az útszakaszon karambolozott, furcsa jelenségről számolt be. Azt állították, hogy röviddel a baleset előtt az úttesten egy hatalmas, kitárt szárnyú, denevérszárnyas alakot láttak. A lény átrepült a járművön, amitől úgy megrémültek, hogy karamboloztak. Hogy nem csupán a fáradt vezetők képzelgéseiről van szó, több utastárs is megerősítette. Ők is nagyon sok esetben láttak titokzatos alakokat. Többen is tapasztalták, hogy amikor a lény átrepült a járművön, abban a levegő hirtelen nagyon lehűlt.⁵¹

Egy másik honlaphoz tartozó, *Rejtélyek* című fórumon⁵² a D1-es autópályán történt baleseteket egy Amerikában, a Virginia állambeli Point Pleasant nevű településen megjelent természetfeletti lénnel, a katasztrófákat előrejelző ún. lepkeemberrel (Mothman) hozták összefüggésbe. Az említett fórumon Vlastimil Vávra 2007. január 5-én a következő bejegyzést írta:

...nemrég hallottam egy Virginiában található település, Point Pleasant rejtélyeiről, valamilyen lepkeemberről, aki az embereknek előrejelzi a különféle katasztrófákat. Például nagyon ismert egy 1967-ben, november 15-én történt katasztrófa, amikor beszakadt a híd ezen a településen, és 46 ember meghalt...

A *lepkeember a Cseh Köztársaságban* címmel J. Martin 2007. 2. 10-én a következőket írta:

...Hallottam, hogy a lepkeember néhányszor megjelent már Csehországban is, nem messze a Kilenc kereszt nevű motoresttől, Brünn mellett, a D1-es autópályán. Megjelent nem is egyszer néhány méterrel az úton haladó jármű előtt, s mintha keresztülment volna rajta. Nem tudom, hogy vajon ez akkor valamilyen közelgő katasztrófát jelzett-e előre, mint ahogyan az Point Pleasantban (Nyugat-Virginia, USA) történt.⁵³

A fentiekre V. Vávra 2007. február 10-én „*Motorest Devět křížů*” címmel a következőképpen reagált:

51 www.horory.cz.estranky.cz/clanky/zahady/devet-krizu (letöltve: 2008. 11. 13.); valamint www.gua.unas.cz/zacatek.html (letöltve: 2008. 11. 12); www.nicishek.xicht.net/zahady-212/devet-krizu-843 (letöltve: 2008. 11. 13)

52 www.zahady.cz/index.php?strw=dd&id=144 (letöltve: 2009. 1. 23.)

53 www.zahady.cz/index.php?strw=dd&id=144 (letöltve: 2009. 1. 23.)

Egy csekély információ a Brünn közelében történt jelenéshez... Ítélték meg ti magatok, hogy vajon van-e valamilyen összefüggés... A baleset mindenesetre eléggé tragikus volt...⁵⁴

2008-ban egy másik weboldalon is közzétettek egy hasonló, az autópályán megjelenő hatalmas denevérszárnyú lényről szóló hiedelemtörténetet:

A D1-es autópályán, Brünnből nagyjából 30 kilométerre található a Kilenc kereszt nevű hely. A négysávos autópálya mindkét oldalán frissítőállomásokat építettek benzinkúttal és motorresttel. Éppen itt, ezen a körülbelül 2 kilométer hosszú szakaszon egy sor halálos kimenetiű baleset történt.

A balesetek okozói nem minden esetben fegyelmezetlen, nagy sebességgel száguldoó gépkocsivezetők voltak. Azok a motorosok, akik ezen a helyen karamboloztak és túléltek, nagyon furcsa jelenségről számoltak be. Azt állították, hogy röviddel a baleset előtt az országúton egy hatalmas, szétárt szárnyú denevérlényt pillantottak meg. A lény áthatolt gépkocsijukon, úgy megrémítve őket, hogy ennek következtében karamboloztak.

Hogy nem csupán egy, a fáradt sofőrök által észlelt délibábrol van szó, több utastárs is megerősítette. Ők maguk is sok esetben észlelték a titokzatos alakot. Sőt, néhányan érezték, hogy a lény átrepülésekor a gépkocsi belseje hirtelen lehűlt.⁵⁵

Geopatogén zóna

A gyakori balesetek s azok helyszíne általában nagyon foglalkoztatja az embereket, különféle elméletek születnek magyarázatként. Egy népi gyógyászathoz kapcsolódó honlapon található bejegyzés szerint a D1-es autópályán történt sok balesetet az okozza, hogy egy geopatogén zónán halad át.

Nagy problémát okoznak azok az utak, amelyeket a GPZ zónában építettek meg. Ezeken a helyeken nagyon gyakoriak a komoly balesetek. Jó példa erre a D1-es autópálya – a Kilenc kereszt környéke.⁵⁶

A Kilenc kereszt más műfajokban

Azon túl, hogy a Kilenc kereszt mondájának számos variációját megtaláljuk a világhálón, más, modern műfajokban is megjelenik. A tragikus történetet feldolgozta a folkzenét játszó Mězitím nevű brünni együttes is.⁵⁷ *Kilenc kereszt* című szerzeményük az internetről is

54 A D1-es autópálya ezen a szakaszán 2006. október 11-én történt tömeges balesetről közöl egy hírt – www.zahady.cz/index.php?strw=dd&id=144 (letöltve: 2009. 1. 23.)

55 www.vlnka.net/zahady/view.php?cislocianku=2009050009

56 www.lecitelstvi.eu/druhe_menu/geopatogenni_zony.aspx. Hasonló magyarázatok és különféle történetek terjedtek el a Brünn és Prága közti 88-as kilométerhez kapcsolódva is, ahol szintén gyakoriak a balesetek, itt szenvedett halálos autóbalesetet Alexander Dubček (1921–1992) politikus, a prágai tavasz vezéralakja is. www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=722 Az okokat különféleképpen magyarázzák: 100 méteres körzetben nagyon sok ember halt erőszakos halált a középkorban, vesztőhely működött ezen a területen, az 1940-es években hét embert öltek itt meg, az ő szellemük okozza tehát a gyakori baleseteket. (lásd még: *Vasárnap* 1995. július 9., 13.)

57 www.mezitim.cz. Az együttes 1992-ben alakult, jelenleg 6 tagú, s általában brünni klubban szoktak fellépni.

letölthető.⁵⁸ A dal szövege a helyszínen, a Kilenc keresztnél olvasható történettől néhány mozzanatban különbözik, s bizonyos motívumok nem szerepelnek, azonban újabbal is kiegészült. A történet a kolostornál térdelő és imádkozó menyasszony képével kezdődik:⁵⁹

*A templom falán megnyúlnak az árnyak,
csak az oltár előtt térdel egy nő.
Testén az Úr menyasszonyának palástja.
Imádkozik, s kéri az Urat.
Egy év s tizennyolc nap elmúlt,
megígérte neki, hogy visszatér.
Egy éve s tizennyolc napja szenved.*

*Ref.: Tudja, az Isten, tudja, csak az Isten tudja, összeköti-e kezüket.
Tudja az Isten, tudja, a kilenc kereszt halálos szerelemről regél.*

*A templom falán megnyúlnak az árnyak,
ő tudja, hogy aligha tér vissza hozzá.
Az Úr menyasszonyának palástját
fehér fátyolra, fehér ruhára cseréli.*

*Egy év s tizennyolc nap elmúlt,
tudja, hogy megtörténhet.
Egy év s tizennyolc nap,
s másik férfinak adja magát.*

Ref.: Tudja, az Isten, tudja...

*Templom és rózsza, a gyűrű valódi,
a házasulók körül ezer virág.
Egy férfival lépkedsz, ki számodra idegen,
s a nap végéig ki kell mondanod egy szót, egy mondatot,
az esküdet, az ígéretedet, a nap végéig
feladva ezzel hűségedet.
Esküt a nap végéig –
Szomorú, ki ma férjhez megy.*

*Lakodalmas kocsi, a harangok neked szólnak.
Menyasszony, aki fél az estétől.
Lövés a csöndbe, a lovak megborzongnak,
az úton egy álarcos férfi áll.
Az arcát jól ismered, az ő arca az.
Miért sápadtál el ilyen hirtelen?
A fájdalom elvette a reményt is tőle,
és újra emeli a puskát.*

58 www.freemusic.cz/mezitim/kapela_info.htm (letöltve: 2008. november 12.), http://jan-kom1.webovastranka.cz/file/2769/5750_Devet_krizu.mp3 (letöltve: 2011. 2. 10.)

59 A dal eredeti cseh szövegét magam írtam le az internetről letölthető verzió alapján, s a nyersfordítást is én végeztem el. Az eredeti szövegben előforduló néhány kifejezés pontosításánál és a szöveg fordításánál nyújtott segítségért Kusy Ferenc kollégámnak tartozom köszönettel.

Ref.: Tudja, az Isten tudja...

*Imádkozz az Úrhoz, suttoíj egy áment,
ha este a nap a vér színét mossa.
A kolostor rég hamuvá s porrá lett,
csak a romok közt énekel a szél.*

*Ő, ő és ő, árnyként már együtt vannak, már egymáséi lettek.
Tudom, hogy hallani a harangot, hol a kilenc kereszt áll.⁶⁰*

A Pilsenben (Plzeň) *Finale* címmel rendezett filmfesztivállal foglalkozó oldal Új Filmek rovatában, a 16. filmfesztiválon (2003-ban) bemutatott filmekkel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Ezen a fesztiválon a dokumentumfilmek voltak többségben, és az első versenyfelvétel, amit láttam, egy dokumentumfilm volt a Kilenc keresztől, ahol a tulajdonosok ugyanolyan szépen emlékeznek Zápotocký elnökre,⁶¹ mint Havelra.⁶² Az autópálya körforgása hasonlít az élet körforgására. A Kilenc kereszt is kicserélődik minden 100 évben.”⁶³ Sajnos, a filmfesztivál honlapján⁶⁴ nem találtam több információt a film tartalmával kapcsolatban.

Az egyik honlapon található információk szerint Karel Odstrčil cseh zeneszerző 1989-ben *Devět křížů* címmel opera-balettet írt, amely librettójának Jaroslav Somes a szerzője. Pontosabb adatokat sajnos nem találtam a mű tartalmára vonatkozóan.⁶⁵

A világhálón több, a témával kapcsolatos irodalmi alkotás is fellelhető. Egy ismeretlen szerző *Nedoplazím* se című versének első sora így hangzik: *Kilenc kereszt az útelágazásnál*, azonban a vers többi sora nem kötődik ehhez a helyhez, nincs egyetlen, a Kilenc keresztet kötődő történetre utaló sor sem.⁶⁶ A *Liter.cz* „Amatőr irodalmi szerver”-en olvasható *Kilenc kereszt* című vers „Arra jártam” megjegyzéssel 2008. július 24-én került fel az internetre, szerzője „v. hercik”.⁶⁷ Egy másik irodalmi portálra 2010. szeptember 15-én került fel a Kai nevű szerző *Kilenc kereszt* című verse.⁶⁸ A „Cseh nyelv. Irodalom, avagy diák underground – olvasónapló, életrajzok, olvasókönyv, iskolai fogalmazványok” címen létrehozott honlapon az *Iskolai fogalmazványok – történetek* rovatban is olvasható egy *Kilenc kereszt* című többoldalas történet. Ennek a szerzője egy bűnügyi történet formá-

60 www.freemusic.cz/mezitim/kapela_info.htm (letöltve: 2008. 11. 12.)

61 Antonín Zápotocký (1884–1957) volt Klement Gottwaldot követően a második kommunista elnök Csehszlovákiában.

62 Václav Havel (1936) író, ellenzéki politikus, az 1989-es rendszerváltás jelentős alakja. Ő lett az 1989 utáni Csehszlovákia első szabadon választott köztársasági elnöke, valamint a Cseh Köztársaság elnöke 2003-ig.

63 www.spravy.org/1/2003/08a09/Finale.html (letöltve: 2009. 1. 8.)

64 www.filmfestfinale.cz/cz/rocnik-16/ (letöltve: 2008. 12. 28.)

65 Odstrčil Karel Valašské Měziříčben született (1930–1989), ez a település aránylag közel található ahhoz a helyhez, ahol a Kilenc kereszt áll, tehát feltételezhetjük, hogy jól ismerhette a mondát. www.musicbase.cz/index.php?page=detail_skladby&mod=zobraz&rozsah=&ID=19362

66 www.web.quick.cz/satyr/Slzy_stinu.htm (letöltve: 2009. 1. 23.)

67 <http://liter.cz/Basne/184057-view.aspx> (letöltve: 2008. 2. 10.) A vers szabad fordításban a Mellékletben olvasható.

68 www.humanart.cz/literatura-61803-devet-krizu.html?language=sk&skinap=1 (letöltve: 2010. 12. 26.) A vers a Mellékletben olvasható.

jában dolgozta fel a keresztekhez kapcsolódó mondát. A cselekmény Londonban játszódik, és a két híres nyomozó: Sherlock Holmes és Poirot közösen próbálja kibogozni a szálakat.⁶⁹

A Cseh Rádió honlapján, a *Csehország, az ismeretlen föld* című rovatban egy fénykép kíséretében a pilseni rádió Kilenc keresztről szóló műsorára hívják fel a figyelmet. Az adás 2006 szeptemberében hangzott el. A rádiónak köszönhetően olyanok is megismerhették a történetet, akik nem interneteznek, de azok is, akik bár használják a világhálót, de nem jártak a keresztek történetével foglalkozó oldalakon. A szóban forgó műsort az alábbi sorokkal ajánlották a hallgatók figyelmébe:

*Kilenc véres gyilkosság – ezt a bélyeget viseli már fél évezrede az a hely, amely a Vysočina és Dél-Morvaország határán fekszik. A legrégebbi cseh autópályán Brünnből Prágába tartó gépkocsivezetők jól ismerik ezt a helyet. Kilenc keresztnek nevezik, s amikor Petr Zettner riporter a felvételt készítette, a lábai is reszkettek. Hallgassák meg velünk együtt a Kilenc kereszt történetét.*⁷⁰

Képanyag, reklám és rövid tájékoztatók a Kilenc keresztről a világhálón

A különféle aukciós oldalakon gyakran kínálnak Kilenc keresztről készült képeslapokat. Az ezeken látható keresztek méretben és formában is megegyeznek a maiakkal.⁷¹ Egy műalkotásokkal foglalkozó oldalon Jindřich Štreit⁷² cseh fotóművész 1989-ben készült felvételén öt apáca látható a Kilenc kereszt előtt, pontosabban amint a középső, legnagyobb kereszttel szemben térdelnek és imádkoznak.⁷³ Jan Kovarik 27 éves fiatalember honlapján 9 színes felvételt tett közzé a Kilenc keresztről „Kdesi u D1” címmel,⁷⁴ s egy másik honlapon is látható 10 felvétel ezekről.⁷⁵ Még tovább folytathatnám a sort, hiszen számtalan ilyen oldal található a világhálón, s számuk egyre növekszik.

A valamikori, Kilenc keresztnél üzemelő autósvendéglőről is készült annak idején – a többi fontosabb vendéglátó-ipari egységhez hasonlóan – reklámcélokra egy matricaszerrű kis méretű kép. Ez szinte mindig szerepel valamelyik aukciós oldalon. Egy ilyen oldalról szerezhetünk tudomást róla, hogy a D1-es autópálya mentén üzemelő Kilenc kereszt motorestben egykor ennek az *intézménynek az emblémájával díszített poharakban szolgálták fel a frissítőket, s ezt a félliteres űrtartalmú poharat ma 900 cseh koronáért kínálják.*⁷⁶ Az egykor a Kilenc kereszt szomszédságában üzemelő motorestről készült képeslapra egy német aukciós oldalon bukkantam rá.⁷⁷ Ezen azonban nem szerepel a kilenc fakeszt, csupán egy apró négyzetbe rendezve 3x3 keresztjel látható rajta.

69 www.cesky-jazyk.cz/slohovky/povidky/devet-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)

70 www.rozhlas.cz/plzen/publicistika/_zprava/273388 (letöltve: 2011. 2. 5.)

71 Lásd például: www.odklepnuto.cz/aukce661511-devet-krizu-hluboke-velka-bites-brno-r1950-bs55 (2009. 1. 19.)

72 Jindřich Štreit (1946) www.talent.cz/dilo/82/ (letöltve: 2008. 12. 29.)

73 www.talent.cz/dilo/82/ (letöltve: 2008. 12. 29.)

74 www.signaly.cz/jankovar (letöltve: 2008. 12. 29.)

75 www.signaly.cz/fotkyAlbum.php?albumId=15931 (letöltve: 2009. 1. 7.)

76 www.aukro.cz/item523311878_devet_krizu_0_5l.html (letöltve: 2009. 1. 19.) A pohár kikiáltási ára 900 cseh korona, ami nagyjából 30 eurónyi összegnek felel meg.

77 www.hood.de/auction/37582024/maehren-ak-hluboky-1979-motel-devet-krizu-domasov-u-brna.htm

Köböl készült objektumokat bemutató honlapon (Pohoda Web) látható egy fénykép a Kilenc keresztéről, valamint a mellettük található információs szekrényben elhelyezett, a Kilenc kereszt történetét leíró szövegről.⁷⁸ Egy angol nyelvű weboldalon szerepel egy felvétel a Kilenc keresztéről, s ezen az oldalon a keresztetekhez kapcsolódó történet cseh és angolra fordított változata is megtalálható.⁷⁹

A Velká Bíteš környékének turisztikai látványosságait bemutató oldalon *A Kilenc kereszthez kötődő elveszett legenda nyomában (21 km)* című bekezdésnél az alábbi néhány sort találjuk:

Egy forgalmas úton figyelmesen áthajtottunk egy hídon, s elénk tárul mind a 9 kereszt. Ezen a helyen 1540-ben egy felbőszült vőlegény kiírtott egy lakodalmi menetet. Az egész romantikus történetet elolvashatják a helyszínen található táblán.⁸⁰

Szlovák nyelvű variánsok

Szlovák nyelven csupán négy történetet találtam. Két olyan változatra is bukkantam, amelyekben a Kilenc kereszt történetét a D1-es autópálya mellett épült új, Kilenc kereszt nevű pihenőhelyhez kötik. Az egyik variáns főszereplője már nem a vándorkereskedő, hanem egy gépkocsi felelőtlen vezetője, aki 8 ember halálát okozta. A másik variáns szerint a motorost lövöldözött egy csalódott szerelmes. Mindkét változat a szlovákiai *Sme* című hetilap honlapján a D1-es autópályán történt balesetekkel foglalkozó fórumon olvasható:

fotoba, 2004.12.13.:

Tudjátok, miért nevezik azt a motelt „Kilenc keresztnek”? Mert egy személyautó vezetője itt részegedett le és körülbelül 1 kilométerre innen felfordult 8 utasával együtt, amit senki sem élt túl. Ezért lett „Kilenc keresztnél” a neve.

@, 2004.12.13.:

Autóban? Én úgy hallottam, hogy ott lakodalomnak kellett volna lennie. Egy reménytelen szerelmes srác lövöldözött ezen a lakodalmon.⁸¹

A másik két szlovák történetet invariánsnak tekinthetjük, mivel ezek cselekménye nagyon eltér a többi, világhálón talált változattól. Az egyik a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár honlapján Simonides János⁸² útinaplójában olvasható. Simonides művét Jozef Minárik törté-

78 www.kameny.euweb.cz/okresOstatni.php?okres=Brno%20-%20venkov (letöltve: 2008. 11. 13.)

79 www.geocaching.com/seek/cache_details.aspx?guid=a0fabel8-36ea-46d0-8b85-28c... (letöltve: 2008. 12. 29.)

80 www.velkabites.cz/index2.php?option=com_content&task=view&id=157&Itemid=2...

81 www.Auto.sme.sk/diskusie/307357/1615150/obete-nehody-na-ceskej-dialnici-sa-zo-Slovenska-html#1615150 (letöltve: 2008. 11. 20.)

82 Simonides János (Szepesolaszi, 1650 – Besztercebánya, 1708) tanár, evangélikus lelkész. Az ellenreformáció idején üldözték, 1674-ben a pozsonyi rendkívüli bíróság döntése értelmében kilenc hónapot a lipótvári börtönben töltött, majd gályarabságra hurcolták Nápolyba. Kiszabadulása után Wittenbergbe ment, ahol több tudományos munkát jelentetett meg. 1681-ben tért haza, több helyen volt lelkész, 1704-ben Besztercebánya szlovák nyelvű evangélikus egyháza választotta lelkészévé. – M. Exul praedicamentalis (Wittenberg, 1679); Gotteskraft und Gnade, die sich an ihnen reichlich und beständig erwiesen (Wittenberg 1681). <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC13280/13870.htm>

nész fordította le szlovák nyelvre és látta el jegyzetekkel.⁸³ Simonides említett művének Morava (Morvaország) című fejezetében írta le ezt az invariánst. Ebben a történetben – a bizonyos vidékeken még ma is gyakorolt, lakodalomhoz kötődő szokáshoz – a menyasszonyozkoltatásához kötődik a tragédia. Ebben mindkét vőlegény áldozatul esik, a menyasszony viszont életben maradt, sőt: a korábbi vőlegény testvéréhez ment férjhez.

...áthaladtunk három hosszú erdőn, amelyeket „Šípy”-nek neveznek. A három erdő közül a Bíteš utániban kilenc kereszt áll, ugyanennyi meggyilkolt emlékére. Az esztelen falusi szokás szerint ugyanis sok évvel ezelőtt történt, hogy egy falubeli elrabolta másvalaki kedvesét, aki ráadásul már annak felesége volt. Az lakodalom vendégei, „Široká”, a vőfély és mások is az ő oldalán álltak. Azt, akié a fiatalasszony volt, megtámadták. És amikor az első vőlegény már elvitte őt, a másik saját embereivel üldözni kezdte. Csetepaté alakult ki közöttük, amely során mindkét nemből, mindkét oldalon 9 ember esett áldozatul a lövöldözésnek és verekedésnek. Mindkét vőlegény meghalt, azonban a menyasszony életben maradt. Ezt követően korábbi jegyesének fivéréhez ment feleségül, a megölt testvér végső akarata szerint.⁸⁴

A másik rövid variánst egy katolikus havilap honlapján találtam, a *Nézetek és tanúságok. Három fekete kereszt* [Názory a svedectvá. Tri čierne kríže] című írás részeként jelent meg 2009-ben:

A Cseh-morva-felföldön (Českomoravská vysočina), áthaladó gépkocsivezetőik találkozhatnak „A Kilenc kereszt” elnevezéssel. Ma már egy új útszakaszon haladnak át, s az én jó barátom, aki még a régi útvonalon járt, mondta nekem, hogy egy legenda kötődik a helyhez. Mesélte, hogy azon a helyen kilenc embert lőttek le. Hogyan történhetett ez? Egy bizonyos újdonsült házaspár ott ünnepelte az esküvőjét. A lakodalomra eljött egy legény, akinek a fiatal menyasszony valamikor a szeretője volt. Bosszúból őt, a vőlegényt, a tanúkat és szüleit, majd végül magát is lelőtte. Ezt mondja a legenda.⁸⁵

A Kilenc kereszt mondája német nyelven

A wikipédia német nyelvű, Lesní Hluboké települést bemutató oldalán a nevezetességek között a Kilenc kereszt monda rövid összefoglalója olvasható. Ebben nem csupán egy, hanem több cinkost is említene:

Kilenc fakeszt azon a helyen található, ahol 1540-ben a menyasszonya által becsapott kereskedő megtámadta hűtlen szeretőjének lakodalmi menetét. Amikor cinkosai a menyasszonyt is meggyilkolták, a kereskedő agyonlőtte saját embereit, majd magával is végzett. A két vőlegényt a menyasszony két oldalára temették, valamint a rablógyilkosság további 6 áldozatát is itt földelték el. A Kilenc keresztet legutóbb 1985-ben újították fel.⁸⁶

83 Váznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka. Prel., prólóg a pozn. nap. Jozef Minárik. Bratislava: Tatran, 1981, 221.

84 www.ulib.sk/sk/stredisko-unesco/pamat-sveta/pamat-slovenska/zlata-nit-slovenskej-literatury/starsia-slovenska-literatura-800-1780/vaznenie-vyslobodenie.html Váznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka

85 http://vitaz.rimkat.sk/temp/download/spektrum/Spektrum_2009-3.pdf

86 http://de.wikipedia.org/wiki/Lesn%C3%AD_Hlubok%C3%A9 (letöltve: 2011. 4. 3.)

Egy másik Kilenc kereszt

A világhálón folytatott kutatásaim során Csehország egy másik pontján található Kilenc kereszt nevű objektumra is rábukkantam, amelyet szintén kilenc áldozat emlékére állítottak. A kereszt a Červený Kostelec-hez tartozó Lhota za Červeným Kostelcem határában áll.⁸⁷ Így nevezik az itt működő vendéglőt is (Pohostinství Devět křížů), amely a Kilenc kereszt nevét viselő utcában található.⁸⁸ Az említett település az Óriáshegység (Krkonoše) vidékén, Hradec Královétól északra, Trutnov közelében, a Lesní Hluboké-i erdőben található Kilenc keresztől nagyjából 200 kilométerrel távolabb fekszik. A világhálón található Kilenc keresztrel kapcsolatos történetek tehát két különböző helyhez köthetők. Míg az egyiket valóban kilenc, különálló nagyméretű fakereszt alkotja, a másik egy homokkőből faragott kőkereszt – tehát az anyaguk is különbözik. A Lhota za Červeným Kostelcem határában álló kőkereszt négyzet alapú talapzatának három oldalára 9 egyforma nagyságú keresztet véstek, mindegyikre hármassával. Eredetileg ezen a helyen is fakeresztet álltak az ott eltemetett áldozatok emlékére, de mivel idővel mindig elkorhadtak, 1794-ben egy barokk kőkeresztet állítottak helyükre.⁸⁹ Mindkét objektum egy boldogtalan szerelemhez és esküvőhöz kötődő tragikus esemény emlékét őrzi, s mindkét helyen 9 ember vesztette életét. A Lesní Hluboké közelében álló Kilenc kereszthez kapcsolódó történet 1539–40-ban, a Lhota za Červeným Kostelcem határában álló kereszt története 1428-ban játszódik.⁹⁰ Ez utóbbihoz fűződő történet egyik variánsa a következőképpen hangzik:

A történet Vizmburk várának fiatal urához, Hermanhoz és egy Liduška nevű hajadonhoz kötődik. Herman fegyvereseivel titokban elrabolja Liduškát, amikor éppen lakodalmát üli Václavval. Az újdonsült férj barátaival felfegyverkezve Herman üldözésére indul. A Lhota u Kostelce falu és Vizmburk vára felé vezető út találkozásánál álló hatalmas tölgyfánál Václav és emberei utolérték Hermanékat, s követelték a menyasszonyt. A vőlegény barátait megölik Herman fegyveresei, majd őt magát Herman szúrja át kardjával. Közben három sötét lovas érkezett a tölgyfához, akiket Herman szintén megölt. Amikor az egyik lovas holtan esett a földre, édesapját ismerte fel benne. A várúr a fia keresésére indult, mivel az sötétedésig nem tért vissza a várba. Liduška megátkozta Hermant, s egy karddal szíven szúrta magát. A tragédia helyszínén a kőkeresztet a helybeliek állították.⁹¹

Egy harmadik Kilenc kereszt Písekben?

A világhálón rábukkantam egy harmadik Kilenc kereszthez kapcsolódó mondásra is, amely a Česká Skalice-i, Božena Němcová-ról elnevezett, s az ő életét, munkásságát bemutató és hagyatékát is őrző múzeum honlapján olvasható. A szöveg Václav Tille⁹²

87 www.vinnetou.site.cas.cz/rousek/POVESTI/povest42.htm (letöltve: 2009. 1. 19.)

88 Pohostinství Devět křížů, ul. Devět křížů 123, 54941 Lhota za Červeným Kostelcem.

89 www.vinnetou.site.cas.cz/rousek/POVESTI/povest42.htm (letöltve: 2009. 1. 19.)

90 www.img3.rajce.idnes.cz/d3/0/868/868485_3ab4d56a0e69d8ee9b55dfca140728c0... (letöltve: 2009. 12. 28.)

91 www.vinnetou.site.cas.cz/rousek/POVESTI/povest42.htm (letöltve: 2008. 12. 28.)

92 Václav Tille (1867–1937) cseh irodalomtudós, folklorista és pedagógus (In *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek, Biografická část*. Praha, 2007, 230–231.)

Božena Němcová⁹³ szóló 1939-ben megjelent kötetéből való, mely szerint a Kilenc kereszt című népballada a Písekben⁹⁴ található, homokkőből készült kereszthez kapcsolódik.⁹⁵ Václav Tille és Němcová is minden bizonnyal tévedett Píseket illetően, mert a szövegben említett Riesenburk és Skalice helynevek a Lhota za Červením Kostelcem település határában álló Kilenc kereszt közelében találhatók, s a kereszt állításának dátuma is megegyezik az előző alfejezetben bemutatott kereszt állításának időpontjával. Tille megemlíti, hogy Němcová *Babička* című regényében egy másik variánszt ír le, itt már ő sem *Riesenburkot*, hanem *Vizmburkot* említ. A világhálón a Dél-Csehországi Písekhez kötődően nem találtam más adatot Kilenc keresztrel kapcsolatban. A Tille által bemutatott történet az említett múzeum honlapjáról:

A Kilenc kereszt egy népi ballada, amely a píseki keresztéről szól. A keresztet 1794-ben állították a Krákorky nevű erdő mellett, azon a helyen, ahol a Skaliceről vezető út Riesenburk felé ágazik el. A kereszt talapzatára kilenc keresztet véstek, s a felirat szerint „Kilencen hunytak el itt az Úrban”. Němcová leírja, hogy a mondát egy idős asszony mondta el neki. Herman nevű lytoboří úrnak egy svatoňovicei lányt kellett volna feleségül vennie. Az esküvő előtti napon egy tölgyfa alatt ült a réten, ahová anyja három piros almát hozott neki, s elmondta, hogy rossz előérzete van: ha fia elmegy a lakodalomba, akkor meg fogják ölni. Másnap a lóva nem akart elindulni, de Herman, nem törődve az anyja kéréseivel, mégis elment. Később holtan hozták vissza anyjának, kilenc késszúrással a szívében. Mire megérkezett a menyasszony, asztalhoz ültették, azt mondták neki, hogy a vőlegénynek el kellett mennie valahová. A menyasszony három harangozást hallott. Először azt mondták neki, hogy a pásztornak, másodszor, hogy egy öregasszonynak szól a harang, harmadszorra azonban az anyja megmutatta neki halott vőlegényét, mire a menyasszony is szíven szúrta magát. A Nagynyóban másképp meséli a történetet.⁹⁶ Ebben Herman a vizmburki várból származik, s Herman támadja meg az esküvői menetet, megöli a vőlegényt, a menyasszony pedig öngyilkos lesz, összesen 9 személy hal meg. Az öregasszony azonban kijavítja a kislány elbeszélését az eredeti történet szerint.⁹⁷

A Václav Tillétől származó idézet további részéből megtudhatjuk, milyen irodalmi és más forrásokban és műfajokban fordul elő a keresztéről szóló történet:

Teller verset írt a történetről, dalt is szerzett a Wiesenburgi Hermanról, akinek a kedvese Rtyňben lakik és 9 rablót gyilkol meg, akik menyasszonyát elrabolták. Hozzáteszi, hogy az idősebbek erről egy dalt is szoktak énekelni, és mutogatják Herman tölgyfáját.⁹⁸ A meggyilkolt vőlegényről szóló népballada, a krákorkyi kereszthez kötődődik, sok helyen éneklük

93 Božena Němcová (1820–1862) cseh író, néprajzi gyűjtő. (In Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek, Biografická část. Praha 2007. 157–158.)

94 Písek Dél-Csehországban, České Budějovicétől 52 kilométerre, északnyugatra fekszik.

95 www.muzeumbn.cz/bozena-nemcova/dilo.bn-obsahy/dilo.bn-devet-krizu.html

96 Cseh címe *Babička*, Božena Němcová egyik főműve.

97 www.cist.cz/Povidky/Babicka/x.htm (letöltve: 2009.1.19)

98 A Herman tölgyfajaként emlegetik a cseh néphagyományban azt a tölgyfát, ahol a gyilkos események történtek. www.krkonose.krnap.cz/index.php?option=com_content&task=view&id=8150&Itemid=4 (letöltve: 2008.12.29); Stromy hovoří: Heřmanov dub.

Csehországban és Szlovákiában is, ismeri Čelakovský,⁹⁹ Sušil¹⁰⁰ és Erben¹⁰¹ is. Němcová a krákoroki keresztet sohasem látta, azonban azt írja, hogy azon a helyen kilenc sír van kilenc kereszttel.¹⁰²

A világhálón még több, ehhez a kereszthez kötődő mondavariáns, illetve más kapcsolódó anyag található, ezekre azonban már nem térek ki, mivel írásom célja a Brünnhöz közeli Kilenc kereszt világhálón való megjelenésének prezentálása. Mindenesetre izgalmas feladat lenne megvizsgálni a két jelenség variánsainak kölcsönhatásait, ehhez azonban mindenképpen szükséges lenne a szakirodalom további, mélyebb áttekintése is.

Összegzés

A Kilenc kereszthez fűződő történet valamelyik variánsával kapcsolatos oldalak zöme cseh nyelvű, csupán néhány szlovák és német, illetve angol nyelvű adalékot találtam.¹⁰³ Egy érdeklődő kérésére lefordították angol nyelvre a monda egyik variánsát. Egyetlen helyen sem sikerült a Kilenc kereszt mondájának magyar nyelvű variánsára bukkannom, a magyar nyelvű oldalakon csupán a D1-es autópályán történt balesetekkel foglalkozó hírek olvashatók, illetve a D1-es autópálya mentén épült Kilenc kereszt autós pihenőhely szolgáltatásait mutatják be.

A kutatás során kiderült, hogy a Lesní Hluboká közelében, a Brünnt Prágával összekötő D1-es autópálya közelében álló Kilenc kereszt nem az egyedüli ilyen helynév Csehországban. Létezik egy másik is, mégpedig 200 kilométerrel távolabb, Hradec Královétól északra, Lhota za Červeným Kostelcem nevű település határában.

A D1-es autópálya közelében álló Kilenc kereszt melletti vitrinben elhelyezett tájékoztatónak köszönhetően három nyelven is megismerhetik a turisták a mondat. Az autópálya két oldalán üzemelő *motorest* külső falára kifüggesztett, az eseményt ábrázoló színes óriásplakáton ugyancsak elolvashatják. A képen a lakodalmaskocsi utasai, oldalt pedig a fegyvert kezében tartó csalódott kereskedő és a vadász látható. A plakát kicsinyített mása és mellette a keresztetekhez fűződő történet a *motorest*ben is megtalálható, tehát ha az átutazó figyelmes, akkor megtudhatja, miről nevezték el ezt a helyet. Mivel egy nagyon forgalmas útvonalról van szó, s a pihenőhelynek is nagy a látogatottsága, ez is

99 František Ladislav Čelakovský (1799–1852) cseh költő, folklorista és pedagógus (vö. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek, Biografická část*. Praha, 2007, 38.)

100 František Sušil (1804–1868) cseh nemzetébresztő pap, népdalgyűjtő (vö. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek, Biografická část*. Praha, 2007, 212–213.)

101 Karol Jaromír Erben (1811–1870) cseh történész, író, költő, műfordító, népdal- és mesegyűjtő (vö. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek, Biografická část*. Praha, 2007, 49–51.)

102 Valószínűleg a D1-es autópálya közelében található Kilenc kereszt történetét hallhatta vagy olvashatta valahol, s eszerint módosította a Vizmburk várához és Hermanhoz kötődő történetet, vagy pedig valóban gyűjtött egy olyan mondat, amelyben a történetet így mesélték el.

103 Található még több, a Kilenc kereszt nevű mezőgazdasági vállalattal, illetve az autós pihenőhellyel, benzinkúttal stb. kapcsolatos idegen nyelvű oldal is, ezek azonban témánk szempontjából nem meghatározóak.

elősegíti a monda terjedését. A világhálón ugyancsak több helyen olvasható a történet, így terjedése elé csupán a nyelvi akadályok gördíthetnek némi akadályt.

A világhálón számos variáns található, s újabb történetek is keletkeztek, köztük olyanok is, amelyekben a világ más táján ismert hiedelemalakok is megjelennek, mint a denevérszárnyú emberhez hasonló lény, vagy pedig az eredetileg Amerikához kötődő, megjelenésével tragédiákat előrejelző lepkeember.¹⁰⁴ A tény, hogy a D1-es autópálya mellett épített új pihenőhely is a Kilenc kereszt nevet kapta, nagymértékben hozzájárul a történet terjedéséhez.

Mivel ezen az útszakaszon az átlagosnál nagyobb számban fordulnak elő halálos kimenetelű balesetek, az emberek megpróbálnak valamilyen választ találni erre a jelenségre. Mivel a Kilenc kereszt az autópálya közelében található és egy többszörös gyilkosság emlékét őrzi – tehát a halálhoz kapcsolódik –, s emellett a monda egyik variánsában szerepel az ezen a helyen kísértő menyasszony alakja is, kézenfekvő volt, hogy az ő szellemének megjelenésével magyarázzák a sok balesetet.

A misztikus történetek születéséhez nagyban hozzájárult, hogy legutóbb az elkorhadt keresztet kicserélése után az új kilenc keresztet nem szentelték fel. Az egykor meggyilkolt menyasszony szellemének feltűnéséhez kötődő, az autópályán történt halálos kimenetelű balesetekkel kapcsolatos új keletű történetek születését egyértelműen ennek az elmaradt rítusnak tulajdoníthatjuk. Mint ahogy annak az új, s egyre terjedő rítusnak a létrejöttét is, miszerint az erre haladók keresztet vetnek abból a célból, hogy ne jelenjen meg nekik a kísértő menyasszony szelleme, s ne érje őket közlekedési baleset.

A misztikus dolgok iránt nagy az érdeklődés, sokakat foglalkoztat a téma, valószínűleg többek közt ezzel is magyarázható az autópályán kísértő fehér ruhás menyasszonnyal és a másik két hiedelemalakkal (denevérszárnyú ember és lepkeember) kapcsolatos történetek születése.

A Kilenc kereszt történetének aránylag széles körű ismeretét és közkelettségét bizonyítja, hogy más műfajokban is feldolgozták a témát. A brünni Mězitím együttes közvetítésével a könnyűzenében is megjelent, s az általuk szerzett Kilenc kereszt nevű dalnak (amely a világhálóról is letölthető) köszönhetően aránylag széles közönség körében válik ismertté a történet. Több versíró is megihletett a téma, filmet is készítettek róla, s operaballetként is megjelenítették. Egy iskolai dolgozatban a bűnügyi történetként feldolgozott monda Sherlock Holmes és Poirot nyomozók szerepeltetésével ugyancsak azt jelzi, hogy az ifjúság körében is ismert lehet a Kilenc kereszthez fűződő történet.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a Kilenc kereszt témájának alapos feltárása elképzelhetetlen a vonatkozó, nyomtatott szakirodalom áttekintése és ismerete, illetve körültekintő terepmunka nélkül. Jelen esetben céлом csupán a világhálón megtalálható, témára vonatkozó források bemutatása volt. Kizárólag az volt a szándékom, hogy felhívjam a figyelmet a szakrálskisémlék-kutatás és a szöveges folklór kutatásának fontos forrására: a világhálóra. Az internet megjelenése óta eltelt aránylag rövid idő alatt számos variánsa keletkezett a Kilenc kereszthez kötődő mondának, illetve számos új is keletkezett. A kutatás során bebizonyosodott az is, hogy mondákat nem csupán az idősebb adatközlőktől lehet gyűjteni. Sőt! A világhálón ezeket a történeteket elsősorban a fiatal korosztály terjeszti és variálja. Úgy vélem, napjainkban a néprajzkutatás még nem

104 Ez utóbbi hiedelemalak az egyik bejegyzés szerint a csernobili katasztrófa előtt is megjelent az erőmű környékén. www.zahady.cz/index.php?strw=dd&id=144 (letöltve: 2009. 1. 23.)

fordít kellő figyelmet ennek a forrásnak a kiaknázására, pedig a szöveges folklóralkotások terjedése s az egyes műfajok variálódása szempontjából szinte napról napra egyre fontosabb szerepet tölt be ez a kommunikációs eszköz. A folklórjelenségek (és más témák) vizsgálatakor használata ma már megkerülhetetlen.

A Kilenc kereszthez fűződő történet világhálón található variánsainak eltérő motívumai

A gyilkosság évének változatai: 1640 és 1540

A kereskedő személye:

- Vándorkereskedő, lókereskedő
- Uhersko településről származik, egy variánsban jihlavai

A szereplők neve:

- Általában nincs keresztnévük
- A kereskedő neve Veleslav, a paraszt lánya Johanka, a falubeli vőlegény Jaromír

A kereskedő megjelenése a történetben:

- Vándorlás során rosszul lesz az erdőben
- Rablók támadják meg és megsebesítik

A kereskedőre rátaláló személy:

- Lesní Hluboké-i parasztember, egyetlen variánsban földesúrként említik
- Egy esetben a Lesní Hluboké-i parasztember lánya

Az apa viszonyulása a kereskedőhöz:

- Az apának nincs ínyére az udvarló
- Nem esik szó az apa viszonyulásáról

A kereskedő távozásának oka:

- El kell intéznie az üzleti ügyeit
- Pénzt kell keresnie a nagyvilágban, hogy majd el tudja tartani családját
- A török elleni háborúba kell mennie
- Be kell vonulnia katonának

A kereskedő visszatérésének tervezett időtartama: 1 és 3 év

Pénzösszeg a menyasszony részére:

- A kereskedő a menyasszony zsebkendőjébe teszi
- Nem említik a pénzátadás módját
- Nem említik, hogy pénzt hagyott volna a menyasszonynál

A paraszt lánynak házassága a falubeli legénnyel:

- A szülők erőszakkal kényszerítik a házasságra
- A lány sem akar várni a kereskedőre

- Mindketten úgy gondolják, a pénz, amit a kereskedő távozásakor otthagyt, jól jön majd a falubeli legénnyel kötendő házasság során

A kereskedő visszatérésének időpontja:

- Három hónap múlva (az ígéret szerint, azonban egyetlen variánsban sincs szó róla, hogy csupán három hónapra megy el a kereskedő)
- Egy év múlva
- Három év múlva

Pénzzel tér vissza, egy-két alkalommal csilingelő pénzes zacskóval az övében

Hogyan szerez tudomást a kereskedő arról, hogy a kedvese másvalakihez megy férjhez?

- A kedvese levélben írja meg neki
- A Velká Bíteš-i kocsmában szerez róla tudomást

Az esküvői menet megtámadásának terve:

- Cinkostársként egy vadászt vagy névtelen személyt választ
- Több cinkostárssal szövetkezik

A gyilkosság eszközének megjelenése:

- Nem említenek fegyvernemet
- Pisztolyt szerez be
- Egy alkalommal konkrétan „4 plusz 6 lőfegyver”-t említenek

A Kilenc kereszt állapota:

- Százévenként kicserélik mindegyiket, mivel elkorhadnak
- A gyilkos fölé emelt kereszt korábban megy tönkre, mint a többi

A keresztek remegése:

- Mindegyik kereszt remeg időnként
- Csak a gyilkos kereskedő fölé emelt kereszt szokott remegni

A meggyilkolt menyasszony megjelenése:

- Egy évvel a gyilkosság után
- Miután felszentelték a kilenc keresztet, nem kísértett tovább
- Azért tűnt fel ismét, mert a mostani keresztek nem szentelték fel

A D1-es autópályán történt halálos karambolok oka:

- A menyasszony szellemének megjelenése
- A denevérszárnyú lény megjelenése
- Egy alkalommal a lepkeember „Mothman” megjelenését említik (Virginiában a bal-eseteket jelzi)
- Az autópályának egy szakasza geopatogén zóna, ezért veszítik a járművek vezetői kor-mány fölötti önuralmukat

A Kilenc kereszt mondájának összekapcsolása a D1-es autópályán történt halálos karambolokkal:

- Nagyjából a történetek felében

A menyasszony szelleme megjelenésének összekapcsolása olyan halálos balesetet szenvedett személyekkel, akik valamilyen módon esküvőhöz köthetőek:

- Egy katonát vonat gázol halálra nem sokkal az után, hogy tudomást szerez róla, hogy a menyasszony gyereket vár, s a szülők már szervezik az esküvőt
- A nászútra induló házaspár nő tagja veszíti életét egy karambol során
- A török kamion titokzatos karambolja után az abba behajtó gépkocsi vezetője életét veszti, a járműben lakodalmi kalácsok voltak

A D1-es autópályán található Kilenc kereszt motoresthez kötött új történetek:

- Az autópálya melletti motorestben volt egy lakodalom, s egy fiú lövöldözött, a halottak száma 9 volt, ezért kapta a motorest a Kilenc kereszt nevet
- Egy gépkocsi karambolozott az autópályán, és mind a 9 utasa meghalt

Két invariáns:

- A menyasszonyszöktetés szokása – a volt és az új vőlegény rivalizálása –, kilencen halnak meg mindkét oldalon, a menyasszony életben marad és hozzámegy a volt vőlegény fivéréhez
- Esküvőt tartottak azon a helyen, ahol ma a kilenc kereszt áll, s a menyasszony egykori szeretője rátámadt az *ünneplőkre* és 8 embert gyilkolt meg a menyasszonnyal együtt, majd magával is végzett

A Kilenc kereszt témáját feldolgozó alkotások:

country stílusú dal, versek, opera-balett, iskolai fogalmazás.

A Kilenc kereszthez kapcsolódó tárgyi emlékek:

képeslapok, fénykép, matrica, óriásplakát a kereszt mondájának szövegével és az esemény képi ábrázolásával, valamint ennek kicsinyített változata a motorestben, az Annahof Szálloda logója, Lesní Hluboké település címerében, valamint zászlajában, a Kilenc kereszt mellett egykor működő motorest neve, két új motorest logója, valamint neve, poharak az új motorest emblémájával

1. A Kilenc kereszt a 168-as autóút mellett (L. Juhász Ilona felvétele, 2008)

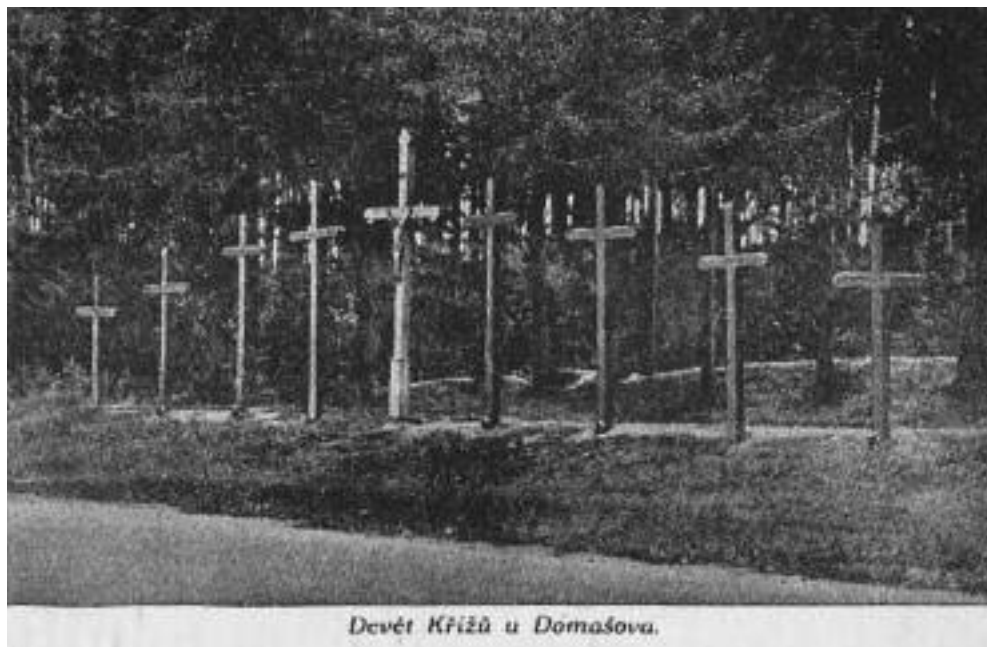
2. A Kilenc kereszt elhelyezkedésének térképe (<http://www.motorkari.cz/waypoints/moto-hospudky/devet-krizu-276.html>)

3. A keresztokról készült felvétel egy régi képeslapon a 168-as műút megépülése előtt (http://img5.rajce.idnes.cz/d0509/0/10/10015_e84b4e77516a0bf138dce2251effb86d/images/1935,asi_-_Devet_krizu_u_Hlubokeho,_Velka_Bites_.jpg)

4. Imádkozó apácák a Kilenc kereszt előtt J. Štreit 1989-ben készült felvételén (http://www.talent.cz/img_autori/00002/w_82.jpg)

5. A Kilenc kereszt egy 1945 előtti régi képeslapon (<http://www.odklepnuto.cz/aukce/4619413/domasov-devet-krizu-povalecna-dobry-stav.html>)

6. Egy 1979-ben készült képeslap a 168-as műút melletti motorestről (<http://www.hood.de/img1/full/2030/20308751.jpg>)

7. A 168-as műút mellett épült motorest kb. az 1960-es években készült reklámon (http://www.flickr.com/photos/ad_symphoniam/4637681715/)

8. Az átépített motorest – ma Annahof nevet viselő szálloda kilenc keresztet szimbolizáló emblémája az épület falán (L. Juhász Ilona felvétele, 2008)

9. A D1-es autópálya jobb oldalán épült Kilenc kereszt motorest (<http://www.devetkrizu.cz/>)

10. A D1-es autópálya bal oldalán épült Kilenc kereszt motorest (<http://www.devetkrizu.cz/>)

11. A D1-es autópálya melletti Kilenc kereszt motorest emblémája (<http://www.motorest9križu.cz/>)

12. A D1-es autópálya melletti Kilenc kereszt motorest külső falán látható, a keresztekhez fűződő mondát megjelenítő nagyméretű plakát kicsinyített mása a motorestben (L. Juhász Ilona felvétele, 2008)

13. Lesní Hluboké település címere kilenc kereszttel (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Lesni_Hluboke_CoA_CZ.jpg)

14. Egy trükkfelvétel az autópályán kísértő menyasszony szellemképével (<http://www.carovani.cz/download/file.php?id=26>)

15. Az AHA című cseh lapban megjelent cikk (<http://berseg.sweb.cz/Geocaching/AHA%20%2819.9.2010%29%20%20Krizu.jpg>)

16. Kilenc kereszt Lhota za Červeným Kostelcem település határában <http://www.cicakovi.estranky.cz/fotoalbum/bozi-muka-a-/cerveny-kostelec-12-devet-krizu-l.p.1794.html>)

17. A Kilenc kereszt nevű motorest Lhota za Červeným Kostelcem településen <http://www.zlates-tranky.cz/firmy/%C4%8Cerven%C3%BD+Kostelec/H676863/MOTOREST+U+DEV%C3%8DTI+K%C5%98%C3%8D%C5%BD%C5%AE/galerie/>)

Melléklet

Az AHA című cseh lap internetes változatának oldalán szerepel a lap 2010. szeptember 19-én megjelent nyomtatott változata. A címlapon többek közt egy balesetről, a polgármesterről és a Kilenc keresztől készített felvétel látható. A Kilenc kereszt mondáját egy adatközlő, a Lesní Hluboké-i polgármester, Karel Lupínek elmondása alapján rögzítették.

A halott menyasszony szelleme által az autópályán előidézett 3 baleset története lényegében a Marcel Bystroň blogján közölt három történet rövidített s részben átdolgozott változata.¹⁰⁵ Ebben a történetben a kereskedő nem uheri, hanem jihlavai.

A Kilenc kereszt félelmetes titka a D1-es autópályán

Egy egész esküvői menetet gyilkoltak le.

Annak ellenére, hogy a Kilenc keresztnél az autópálya jól belátható, mégis meglepően sok baleset történik itt. Naponta több tízezer gépkocsit halad át ezen az útszakaszon, s csak néhány sofőr ismeri ennek a tragédiához kötődő helynek az eredetét. A közismert Kilenc kereszt nevű motorest ugyanis csak néhány méterre fekszik annak a tömeggyilkosságnak a helyszínétől, amely pontosan 470 évvel ezelőtt játszódott le Lesní Hluboké település közelében.

Az esküvői menetből kilenc embert gyilkoltak meg, beleértve a két gyilkost is. A véres esküvő helyszínén később kilenc fakeresztet állítottak, amelyeket a Benedek-rendi szerzetesek minden száz évben felszenteltek. Legutoljára 1887. szeptember 18-én (ennek éppen tegnap volt 123 éve). A tragédia helyszínén különböző tanúságok szerint a halott menyasszony szelleme kísért, ez az oka, hogy ezen az egyébként jól belátható útszakaszon nagyon sok baleset történik.

Kezdetben nagy volt a szerelem

Minden 1539-ben kezdődött, amikor Hluboké (ma Lesní Hluboké) település közelében egy jihlavai kereskedő vándorolt. Útközben valószínűleg megtámadták, mert rosszul lett. Vagy amiatt, hogy fejbe ütötték, vagy pedig esés közben sérülhetett meg. Az ostrovačicei plébánia levéltárában található bejegyzés szerint és a helyiek elmondása alapján a szörnyű történet a következőképpen játszódott le:

A sebesült kereskedőre az út szélén egy hlubokéi paraszt talált rá, aki éppen a Velká Bíteš-i vásárból tartott hazafelé. A férfit feltette a szekereére és hazavitte. A sebesült egészen a gyógyulásáig az 1. számú házban lakott. Lábadozása során a paraszt hajadon lánya ápolta, s úgy megbabonázta a sebesültet, hogy az beleszeretett.

Az egyre nagyobb lánggal égő szerelem nem volt egyoldalú, a paraszt lánya sem titkolta vonzódását a kereskedőhöz. A kialakult viszonyt azonban a paraszt rossz szemmel nézte, az idegen férfi egyáltalán nem nyerte el a tetszését. Ezért lehetőleg minél előbb meg akart szabadulni a kereskedőtől, azonban már elkészt.

A szerelmesek hűségét esküdtek egymásnak és a kereskedő elindult a nagyvilágba, hogy elrendezze üzleti dolgait és hogy pénzt keressen. Zálogként egy nagyobb összeget hagyott Hlubokén s megígérte, hogy igyekszik lehetőleg minél előbb visszatérni kivásztottjához.

Legalábbis ekképpen maradt fenn több száz évig a tragédia kezdetéről szóló történet. „A régi krónikánk sajnos valamikor a hatvanas években elveszett, s jelenleg csak a közelmúlt történéseit megőrkítő van meg, ebben azonban már nem található semmilyen bejegyzés a tragédiáról – mondja a település polgármestere, Karel Lupínek. – A történet azonban elevenen él és félelmet kelt” – teszi hozzá.

105 www.bystron.blog.idnes.cz/c/58690/Je_dalnice-D1-prokleta-Kletba-Deviti-krizu.html (letöltve: 2009. 1. 19.)

Árulás!

Az uheri kereskedő távozását követően néhány hónap múlva a lány iránt érdeklődni kezdett egy helyi gazdag parasztcsaládból származó legény. A szülőknek kedvükre volt az új parti, és a lányukat minden eszközzel kényszerítették erre a kapcsolatra. Körülbelül egy év múlva a lány apja már nem akart tovább várni, hogy a kereskedő visszatérjen, s végérvényesen megállapodott egy helyi paraszt fiával a házasságkötést illetően.

„Sajnos, erre éppen akkor került sor, amikor a kereskedő már éppen visszatért Hlubokéra” – tájékoztat a bekövetkező véres tragédia okáról a helyi polgármester. A visszatért kereskedő a közeli Domašovban szerzett tudomást (más források szerint a boldogtalan lány maga értesítette őt) kedvese esküvőjéről, és nagyon feldühödött. A kocsmában állítólag rábeszélte egy helyit, valószínűleg az erdőkerülőt, hogy segítsen neki bosszút állni ezért a szörnyű árulásért. Mindjárt be is szerzett néhány lőfegyvert, s ki is választott egy megfelelő helyet a szörnyű terv, az esküvői menet megtámadásának helyszínéül. Ha nem lehet övé a menyasszony, akkor ne legyen másé sem. Azt azonban nem akarta, hogy a kiválasztottjának is baja essék. Az uheri kereskedő és társa Hluboké közelében az erdei út mellett megbújva és felfegyverkezve várakozott az esküvői menetre, hogy bosszút álljanak.

Az esküvő résztvevőiek véres lemészárlása

Amikor az esküvő résztvevői Velká Bítešről visszatérve Hlubokára tartottak, a családott szerelmes jelet adott az öldöklésre. Az örült felfordulás során helyben megölték az esküvő hét résztvevőjét. A menyasszonyt a völgegyéssel, a menyasszony apját, a tanút és még 3 nőt. Vérben feküdtek a földön mindnyájan.

Amikor a kereskedő rádöbbsent, hogy kiválasztottja is a halottak között fekszik, haragjában és elkeseredésében szívtelen cinkosára támadt, aki a nagy kavarodásban valószínűleg megölte a lányt is. A cinkost rögtön a helyszínen agyonlőtte. Miután néhány pillanat múlva rádöbbsent, milyen tömegmészárlást vitt véghez s hogy kedvese már sohasem lehet az övé, a fegyvert végül maga ellen fordította.

A tragédia helyszínén senki sem maradt életben a szörnyű színház résztvevői közül, az esküvő néhány perc leforgása alatt vérfürdővé változott, amely után csak kilenc kereszt maradt néhány méterre a D1-es autópályától. „Ezekről a keresztekről a település gondoskodik, rendszeresen felújítjuk őket. Megjavítjuk, ápoljuk és rendben tartjuk a környékét. Éppen ma vágtuk le körülöttük a fűvet – mondja Lesní Hluboké település polgármestere, Karel Lupínek.

Az egykori történet szerint a kereszteket minden száz évben felszentelik és felújítják. „Amióta én a településen működöm, nem emlékszem rá, hogy valaki felszentelte volna a kereszteket” – közölte a polgármester. Ez azt jelenti, hogy legutoljára 1887. szeptember 18-án történt így. Ennek éppen tegnap volt 123 éve.

A legenda szerint az esküvői tragédia helyszínének környékén egy évvel a szörnyű esemény után megjelent az esküvők résztvevőinek a menyasszony szelleme, és ezt a helyet máig is titok lengi körül. A menyasszony szelleme állítólag elsősorban az erre járók közül azoknak jelenik meg, akik valamilyen módon lakodalomhoz kötődnek...

A halott menyasszonynak tulajdonított három történet:**A halott menyasszony szelleme?**

Domašov mellett az autópálya 161-es kilométerénél évekkel ezelőtt egy közlekedési baleset történt, amely a karambolozó Fabia típusú személygépkocsi utasai számára tragikusan végződött. Az ifjú házaspár Brünnből éppen a ruzyněi repülőtérre tartottak, hogy nászútra repüljenek a tengerhez. A gépkocsit vezető nő hirtelen balra rántotta a Fabia kormányát, s az autóból pillanatokon belül csak egy pléhdarab maradt. A másik gépkocsi vezetője, aki még a mentők megérkezése előtt ért az összetört Škodához, még hallotta a sebesült nő utolsó szavait: „Én láttam... egy menyasszonyt!”

A halott nászajándéka?

1989 decemberében egy Velká Bítešből éppen a kaszárnnyába visszafelé tartó katonai teherautó hirtelen letért az útról. A három, korábban ünneplő utas közül senkinek nem történt baja, de a sofőr, aki nemrég tudta meg, hogy menyasszonya gyereket vár, sokkos állapotba került. Egész testében reszketett, és azt állította, hogy egy fehér ruhás nő jelent meg előtte. Egyenesen a szemébe nézett és furcsán mosolygott rá. Másnap a vasúti sínek mentén találtak rá a katona holttestének szétmarcangolt darabjaira. Állítólag részegen elaludt a vasúti sínek mellett.

A nem létező fehér ruhás gyerek

Egy másik furcsa eset állítólag ezen a helyen egy török kamion karamboljánál történt. A sofőr hirtelen őrülten fékezni kezdett, s néhány méterrel távolabb a kocsí az oldalára fordult. A hirtelen belehajtó személyautó vezetője nem élte túl a váratlan ütközést. Mikor a mentők a helyszínre értek, a török kamion sofőre állandóan csak azt hajtogatta, hogy elgázolt egy gyereket, mert hiába fékezett, nem tudta megakadályozni az ütközést. A fehér ruhás gyereket azonban a rendőrség sehol sem találta a környéken, de a személyautó hátsó ülésén egy dobozban lakodalmi kalácsok voltak.¹⁰⁶

Děsivé tajemství Devíti křížů na dálnici D1: Vyvraždili tady celou svatbu! főtímmel egy másik honlapon is teljes terjedelmében közzétették ugyanezt a fentiekben közölt szöveget.¹⁰⁷

A Worldweb.cz honlapon egy 2010. augusztus 24-én közzétett variánsnak már részét képezik az autópályán megjelenő menyasszony szelleme által okozott balesetek is:

A monda egy lókereskedőről szól, akire 1539-ben, amikor a domašovi erdőn keresztül utazott, rablók támadtak rá és lőfegyverrel meg is sebesítettek. A már szinte halálán lévő kirabolt és eszméletlen emberre este egy, a Velká Bíteš-i vásárról hazafelé tartó parasztember talált rá. Kocsijába tette és magával vitte őt a birtokára, Lesní Hlubokéra. Felépüléséig a lánya gondoskodott a sebesültről. A több hetet igénylő ápolás idején a kereskedő és a lány egymásba szeretett. Az apa azonban hallani sem akart a nincstelen vőlegénnyel kötendő házasságról. A kereskedő elhatározta, bebizonyítja, hogy tudna gondoskodni a családjáról. Elindult tehát a nagyvilágba azzal a céllal, hogy egy év múlva pénzzel visszatérve majd meglágyítja leendő apósa szívét.

A kereskedőnek jól ment az üzlet, így ígéretéhez híven egy év múlva nagy reményekkel tért vissza. Amikor megpihent a domašovi kocsmában, megtudta, hogy a parasztember közben úgy döntött, lányát egy Velká Bíteš-i gazdag fiatalemberhez adja feleségül. Az esküvőre két nap múlva került volna sor, amit a kereskedő már nem tudott volna megakadályozni. Elhatározta, hogy a gyűlölt parasztot és a vőlegényt megöli, hogy feleségül vehesse szerelmét. A piszkos munka elvégzésére a megkeresett pénzéért egy vadászt bérelt fel, hogy majd együtt támadják meg az esküvői menetet ugyanazon a helyen, ahol annak idején órá támadtak rá a rablók. A támadás tragikusan végződött, a lövöldözés után a menyasszony és a vőlegény szülei, a kocsis, valamint maga a menyasszony is vértócsában, holtan feküdtek. A terv szerint a menyasszonynak túl kellett volna élnie a támadást, azonban a vadász a nagy kavarodásban őt is lelőtte.

A vérfürdő ezzel még nem ért véget, a kereskedő haragjában agyonlőtte a vadászt, aztán pedig maga ellen fordította fegyverét. A tethelyen végül 9 halott maradt, ahol temetésük

¹⁰⁶ www.ahaonline.cz/clanek/zahady-a-tajemno/49884/desive-tajemstvi-deviti-krizu-na-dalnici-d1-vyvrazdili-tady-celou-svatbu.html (letöltve: 2010. 12. 26.)

¹⁰⁷ <http://okult.blogger.cz/Energie-a-sily/Desive-tajemstvi-Deviti-krizu-na-dalnici-D1-Vyvrazdili-tady-celou-svatbu> (letöltve: 2010. 12. 26.)

után a tragédia emlékére 9 keresztet állítottak fel ezen a helyen, mindegyik meggyilkoltnak egyet. Ekkor kapta a hely Kilenc kereszt elnevezést.

Így végződik a monda ismertebb része, azonban van még egy kevésbé ismert folytatása is. A véres esküvő után egy évvel kezdte kísérteni a meggyilkolt menyasszony szelleme a környék esküvői résztvevőit és minden olyan személyt, akiknek valamilyen esküvői szertartáshoz bármilyen módon közük volt. Ezért a rajhradi kolostorban lakó Benedek-rendi szerzetesek a kereszteteket megszentelték, s ezt követően már nyugalom volt a vidéken a kísértettől. Miután a fakesztetek évek múltán tönkrementek, a menyasszony szelleme ismét kísérteni kezdett. A szerzetesek ekkor új kereszteteket állítottak, ezeket ismét felszentelték, ezután ismét nyugalom volt. A megszentelésnek legalább minden száz évben meg kellett volna ismétlődnie. A legutolsó 1887. szeptemberi felszentelésről szóló feljegyzés szerint a százéves határidő 1987-ben telt le, ekkor kellett volna ismét felszentelni. Ráadásul két kereszt még a határidő letelte előtt elkorhadt, így ezeket ki kellett cserélni. A D1-es autópálya Domašovhoz közeli szakasza arról híres, hogy itt nagyon sok a közúti baleset, ezek nagy része tragikus kimenetelű. Meg nem erősített tanúvallomások szerint a halott menyasszony ismét kísért, azoknak a személyeknek jelenik meg, akik valamilyen módon esküvőkhöz kötődnek.¹⁰⁸

A fentebb közölt halott menyasszony szelleméhez kötődő 3 történet lerövidített, átdolgozott változatát a D1-es autópályán történt gyakori balesetekről szóló íráshoz kapcsolódóan közzétették az Aha c. lap internetes változatában:

A halott menyasszony szelleme?

Domašov mellett az autópálya 161-es kilométernél évekkel ezelőtt egy közlekedési baleset történt, amely a karambolozó Fabia típusú személygépkocsi utasai számára tragikusan végződött. Az ifjú házaspár Brünnből éppen a ruzynei repülőtérre tartottak, hogy nászútra repüljenek a tengerhez. A gépkocsit vezető nő hirtelen balra rántotta a Fabia kormányát, s az autóból pillanatokon belül csak egy pléhdarab maradt. A másik gépkocsi vezetője, aki még a mentők megérkezése előtt ért az összetört Škodához, még hallotta a sebesült nő utolsó szavait: „Én láttam... egy menyasszonyt!”

A halott nászajándéka?

1989 decemberében egy katonai teherautó, amely éppen visszafelé tartott Velká Bítešből a kaszárnnyába, hirtelen letért az útról. A három, korábban ünneplő utas közül senkinek nem történt baja, de a sofőr, aki nemrég tudta meg, hogy menyasszonya gyereket vár, sokkos állapotba került. Egész testében reszketett, és azt állította, hogy egy fehér ruhás nő jelent meg előtte. Egyenesen a szemébe nézett és furcsán mosolygott rá. Másnap a katonai holttestének szétmarcangolt darabjaira a vasúti sínek mentén találtak rá. Állítólag részegen elaludt a vasúti sínek mellett.

A nem létező fehér ruhás gyerek

Egy másik furcsa eset állítólag ezen a helyen egy török kamion karamboljánál történt. A sofőr hirtelen örülten fékezni kezdett, s néhány méterrel távolabb a kocsi oldalára fordult. A hirtelen behajtott személyautó vezetője nem élte túl a váratlan ütközést. Mikor a mentők a helyszínrre értek, a török kamion sofőre állandóan csak azt hajtogatta, hogy elgázolt egy gyereket, mert hiába fékezett, nem tudta megakadályozni az ütközést. A fehér ruhás gyereket azonban a rendőrség sehol sem találta meg a környéken, de a személyautó hátsó ülésén egy dobozban lakodalmi kalácsok voltak.¹⁰⁹

108 http://wiki.worldweb.cz/index.php/Dev%C4%9Bt_k%C5%99%C3%AD%C5%BE%C5%AF
Kategorie: ČR - pověsti (letöltve: 2011. 1. 2.)

109 www.ahaonline.cz/clanek/zahady-a-tajemno/49884/desive-tajemstvi-deviti-krizu-na-dalnici-d1-vyvrzidili-tady-celou-svatbu.html (letöltve: 2011. 1. 2.)

A Monička nevű felhasználó Brünnből hazafelé tartva a Kilenc keresztnél tartott pihenő alkalmával látta először a kilenc keresztet. Az *Élmények* rovatban *A kilenc kereszt legenda* címen még aznap este, 2007. október 13-án számolt beszámolt élményeiről. A Kilenc kereszt mellett olvasható történet alapján, kisebb-nagyobb változtatásokkal a saját szavaival foglalta össze a történetet:

Amikor ma autóbusszal jöttünk vissza Brünnből, megálltunk egy hotelnél, amelynek közelében egymás mellett 9 nagy kereszt áll. Odamentem Radkával és Kikínával megnézni, mert nagyon érdekelt bennünket. Kikina mondta, hogy valamilyen esküvővel vannak kapcsolatban. Odamentünk, és a vitrinben körülbelül ez volt leírva:

1540-ben ezen az úton haladt valamilyen úr kocsiján valamilyen rakománnyal. Egyszer csak meglátott egy úton egy fekvő embert. Megállapította, hogy megsebesült, ezért feltette és hazavitte. Ott a lányával együtt gondosan ápolta. A lány rövid időn belül beleszeretett a sebesült kereskedőbe. Az apja nem nagyon örült ennek. A két fiatal rövid időn belül elhatározta, hogy összeházasodnak. De hogy legyen rá pénzük, a vőlegénynek el kellett mennie munkát keresni a nagyvilágban, hogy legyen valamennyi pénzük. Megígérte, hogy egy év múlva visszatér, és hogy akkor meglesz az esküvő. Az apa kihasználta ezt a helyzetet, és szerzett a lánynak egy jobb, főleg gazdagabb vőlegényt. Amikor a kereskedő visszatért, tájékoztatták, hogy a menyasszonya férjhez megy egy másik vőlegényhez. A kereskedő nagyon felmérgezett és talált egy segítőt. Megbízta őt, hogy szerezzen puskaport, és ha az új gazdag vőlegény arra halad majd a menyasszonnyal az esküvőre, mindenkit lőjön le és a menyasszonyt hagyja életben, hogy ő aztán majd feleségül vehesse. A segédje úgy is tett, de sajnos a menyasszonyt is megölte. A kereskedő ismét felmérgezett, és megölte a segédjét, utána pedig saját magát.

A legenda szerint a kilenc kereszt alatt nyugszik az összes halott, középre a menyasszonyt temették, két oldalára pedig a két vőlegényt. A menyasszony jobb oldalára a kereskedőt temették, aki mindenkit meggyilkoltatott. A kereszt korhadt, ezért javítani kell. Azért korhadt, mert gyilkos fekszik alatta. S mindehhez még a keresztek bizonyos időszakban remegnek.

Miután elolvastuk, visszamentünk az autóbushoz, de ahogy eszünkbe jutott a gyilkos és azok a keresztek, olyan félelem tört ránk, mert amikor láttuk ezeket, már sötétedni kezdett. Úgyhogy futni kezdtünk, s egész idő alatt az volt az érzésünk, hogy a gyilkos szalad utánunk az erdőből.

Nagyon örültünk, hogy senki sem futott utánunk. Uff.¹¹⁰

A *ŠÍP Plus* című magazin 2010. február 28-i számában *Kilenc kereszt: az autópályán a meggyilkolt menyasszony* főcímmel, a címlapon megjelent terjedelmesebb cikkben a gyakori baleseteket az autópályán megjelenő denevérszárnyú lénnel hozzák összefüggésbe, majd leírják a keresztekhez fűződő mondát, s megemlítve a keresztek időközönkénti felszentelését és a kísértő menyasszonyt is:

¹¹⁰ <http://monicka.signaly.cz> (letöltve: 2010. 12. 26.)

A szellem hirtelen jelenik meg és megrémíti valamennyi gépkocsivezetőt

Ez a hely félelmet kelt... A D1-es autópálya 161. kilométerénél már hosszabb ideje nagyon furcsa dolgok történnek. Azon a helyen többi útszakaszhoz viszonyítva nem csupán minden konkrét ok nélkül sokkal több baleset történik, hanem időnként egy titokzatos szellem is megjelenik. A tanúk állítják, hogy az úttesten egy hatalmas alakot láttak kitárt denevérszárnyakkal. Ez a lény keresztülrepült a gépkocsijukon, és olyan jéghideg lehelete volt, mint egy halottnak. Ez a természetfeletti megnyilvánulás vajon a 16. században itt történt a gyilkossággal függhet össze?

A szerelmében csalódott udvarló véres bosszút állt

Nem messze a dübörgő autópályától kilenc fakereszt mered az ég felé, amelyekről a helyet is elnevezték. Egy 1539-ben történt tragédiára emlékeztetnek. Akkor talált rá az úton egy helyi földbirtokos egy megtámadt, súlyosan bántalmazott uheri kereskedőre. Hazavitte a fiatalembert, akiről a lánya gondoskodott. Ahogyan az lenni szokott, a fiatalok egymásba szerettek, ami azonban a lány apjának nem volt kedvére. A szegény ifjúnak végül el kellett hagynia a házat, választottjának azonban megígérte, hogy meggazdagodva visszatér érte.

Néhány hónap múlva ismét megjelent a vidéken és az övéen egy **súlyos pénzeszacskó csilingelt**. A helyi vendégfogadóban azonban lesújtó hír fogadta. Két nap múlva kedvesének egy másik, az apja által kiválasztott legényhez kell férjhez mennie. Az uheri kereskedőnek felforrt a vére, és elhatározta, hogy véres bosszút áll. A helyi vadásznak adta teljes vagyonát, és közösen egy vérfürdőt terveltek ki. Megtámadták az esküvői menetet, és mindenkit agyonlőttek. A vadász azonban tévedésből a menyasszonyt is megölte, akinek pedig a tervek szerint életben kellett volna maradnia, hogy a bosszúálló magával vihesse. Amikor az ifjú a vértócsában rátalált kedvesére, teljesen elvesztette önuralmát, és először agyonlőtte a vadászt, majd saját magát is. A helyszínen összesen kilenc holttest maradt.

A szellem nem lelt nyugalmat

A történetek után egy évvel jelent meg a környéken a meggyilkolt menyasszony szelleme. Az emberek a szerencsétlenség helyszínén kilenc keresztet állítottak, amelyeket a szerzetesek felszenteltek. Amikor a keresztek elkorhadtak, újakat állítottak helyükre. Felszentelésük legalább minden száz évben megismétlődött, s állítólag ebben az időszakban a szellem nem jelent meg senkinek. Az utolsó felszentelés azonban még 1887-ben történt. Tehát a szellem 1989 óta ismét köztünk van?¹¹¹

Ivca és Jirka felhasználó közös honlapján-oldalán olvasható variánsba is beépítették a menyasszony szellemének megjelenése miatt történt gyakori baleseteket is:

A Kilenc kereszthez kötődő szellem nyomában Lesní Hluboké környékén

A település kataszterében áll a Kilenc kereszt. Ezekhez a keresztekhez egy olyan (valós tényeken alapuló) monda kötődik, amely egy esküvő résztvevőinek 1540-ben történt meggyilkolásáról szól. A gyilkosságot egy lókereskedő, a menyasszony

¹¹¹ <http://sip.denik.cz/moc-a-penize/devet-krizu-na-dalnici-strasi-zabita20100228.html> (letöltve: 2010. 8. 20.)

boldogtalan szeretője tervelte ki. A menyasszonyt a szülei ugyanis erőszakkal más-hoz kényszerítették feleségül. A kereskedő felbérelt egy cinkost, egy segítőt, s az esküvő résztvevőinek meggyilkolásával akart bosszút állni. A menyasszonyt nem akarta megölni, de a társa tévedésből őt is lelőtte. A tettestárs számára ez a tévedés végzetes volt, a boldogtalan kereskedő vele, majd saját magával is végzett.

A helyiek szerint az esemény után egy évvel jelent meg a környéken a menyasszony kísértete. Elsősorban a lakodalmak résztvevőinek, illetve azoknak jelent meg, akik valamilyen módon esküvőhöz kapcsolódtak. Az tragédia helyszínén 9 keresztet állítottak, amelyeket a rajhradi kolostor Benedek-rendi szerzetesei szenteltek fel. A menyasszony középen van eltemetve, kétoldalt pedig a 2 vőlegény.

A bal oldali kereszt gyakran elkorhad, mert alatta gyilkos fekszik, ezért gyakrabban kell felújítani. Ha a középső kereszt korhad el, kicserélése után ismét újabb 100 évig áll. A menyasszony kísértete ma is feltűnik néha, s azt beszél, hogy a közeli D1-es autópályán is megjelent, több tragikus balesetet is okozva ezáltal. Nem tudható, hogy a balesetek okozója valamilyen kísértet, a csapnivaló sofőrök, az autópálya állapota, vagy pedig az időjárás.

Tény, hogy úgy tűnik, mintha az autópályának ez a szakasza meg lenne átkozva. A statisztikák szerint az egész D1-es autópályának ezen a szakaszán a legnagyobb a balesetek aránya. A legutóbbi tragikus esemény pár nappal ezelőtt történt. Itt veszítette életét az egykori futballista, Petr Kocman – 1992–2000-ben az FC Brno 1. osztályának jobb középpályás játékosa – állítólag autója kerekének cserélése közben. Talán valamennyi, ezeket a sorokat olvasó gépkocsivezetőnek eszébe jutnak majd az itt történt események, s ha egyszer erre haladnak majd, sokkal óvatosabbak lesznek...¹¹²

A Liter.cz „Amatőr irodalmi szerver”-en található Kilenc kereszt című vers szerzője „v. hercik”

Kilenc kereszt
Morvaország déli részén
Letűnt dicsőségére
Csak egy kocsmá emlékeztet

A Prágából vezető országúton
Brünnhöz érsz
A sors rabul ejt
Döbbsenten állsz

Az igazság pillanata
A szerelmesek paradicsoma
Őt behívták
A császárok háborújába

Az elválás utáni évek levelei
Nem váltják be a reményeket
Ő megismert valaki mást
S férjévé fogadta

112 www.ivcajirka.estranky.cz/fotoalbum/2009-okoli-brna/za-prizrakem-na-devet-krizu-a-okolim-lesni-hluboke (letöltve: 2011. 1. 23.)

Ugyanazon a napon
Mikor sebesülten tér vissza
Szerelmesét idegen karjaiban látja
Nem áll jól magáért!

Előrántja fegyverét és mindenkire
Lecsap maga körül
Majd a kés kirepül a helyéről
Maga ellen fordítja

Az esküvő temetéssé válik
Akit megkísértenek
A sátán a földre lépett
Ők kiválasztottakká válnak.

Nincs senki, ki gyászolna
Mindnyájan az égben ülnek
Legyilkolt esküvő
Lucifer 666 bekerített

Kilenc kereszt maradt
Itt semmi se történt
Ha arrafelé járunk
Emlékezzünk rájuk.¹¹³

Egy másik irodalmi portálon található Kilenc kereszt című vers Kai nevű szerzőtől:

Menekül a fehér tájon
Porfelhő kerekedik utána
Csábítóan cikázva
A házasság felé tart
Rohan a felajzott szerető
Szerelmese nyomában
A sáros fátyol előtt
A kísérteties viharban
Nyáladzva éles fejszével
Balra csap
Körbevág
Hét ló
Fájdalomtól habzik

A keresztúton
Az árokban
körben csupa páfrány
aranyló temetői kegyelet
Kilenc kereszt
Az ég felé mutat¹¹⁴

113 <http://liter.cz/Basne/184057-view.aspx> (2011.8.26)

114 <http://www.humanart.cz/literatura-61803-devet-krizu.html?language=sk&skinap=1> (letöltve: 2011.8.26.)

„Devět křížů“

Po stopách jednej sakrálnej pamiatky na internete
Nové perspektívy etnologických výskumov
(Zhrnutie)

Štúdia predstavuje analýzou rôznych variantov povesti, viažúcej a ku skupine sakrálnych pamiatok zvaných Deväť křížov nachádzajúcich sa v Česku, presnejšie na južnej Morave, akú úlohu hrá internet pri šírení slovesného folklóru a ako prispieva k vzniku a šíreniu nových poviedkových variantov, resp. nových poverových poviedok a ich objaveniu sa na iných kontinentoch.

Autorka objavila povest o Deviatich křížoch v jednom čísle maďarského týždenníka z roku 1975, vychádzajúceho na Slovensku. Deväť křížov sa nachádza pri niekdajšej hlavnej ceste číslo 602, spájajúcej Bratislavu s Prahou, v blízkosti Brna v katastri obce Lesní Hluboké. Tvoria ich osem menších a jeden väčší drevený kříž. Povest, ktorá sa k nim viaže, hovorí o tragickej láske, sobáša končiacom vraždou, keď nešťastný milenec s pomocou svojho spolupáchateľa zabije ženícha a ďalších päť osôb, náhodou aj samotnú nevestu, ktorá však mala ostať živá. Milenec skoncuje aj so svojím pomocníkom i so sebou. Podľa povesti všetkých pochovali na mieste činu a každej obeti postavili kříž. Nevesta leží uprostred, nad miestom jej odpočinku postavili najväčší kříž.

Známych je viacero variantov tejto povesti, novšie sú pozoruhodné najmä z toho hľadiska, že väčšinu z nich inšpiroval nadpriemerný počet dopravných nehôd, ktoré sa stali na tomto úseku.

Keď v roku 1982 dali do prevádzky diaľnicu D1, spájajúcu Bratislavu s Prahou, vybudovanú paralelne s vozovkou číslo 602, na jej oboch stranách vytvorili odpočívadlo pre autá, motoresty, oba dostali názov Deväť křížov. Predtým mal rovnaký názov aj motorest v blízkosti Deviatich křížov, ktorý až do vybudovania diaľnice D1 bol v prevádzke. Na vonkajšej stene (na dobre viditeľnom mieste) oboch motorestov pri sa nachádza obraz väčších rozmerov, znázorňujúci povest Deviatich křížov. To isté vyobrazenie nachádza návštevník aj vo vstupnej hale reštaurácie, avšak tu si už možno prečítať aj text viažuci sa ku křížom, čiže sem prichádzajúci návštevníci sa môžu spoznať aj príbeh spojený s týmto miestom. Pri Deviatich křížoch vedľa cesty číslo 602 v sklenenej vitríne si tiež možno prečítať text povesti v češtine, angličtine a nemčine. Na webovej stránke obce Lesní Hluboké sa nachádza tiež niekoľko variantov tejto povesti.

Autorka okrem iného predstavuje, ako sa dostala poverová postava „Moothman“ (motýlí muž, známa v usadlosti Mont Pleasant v štáte Virginia v USA), do jedného z variantov povesti Deviatich křížov. Motív deviatich křížov sa však objavuje aj v inej podobe. Je zobrazený v erbe blízkej usadlosti Lesní Hluboké, a tiež aj v embléme hotela Annahof pri ceste číslo 602 (bývalý motorest Deväť křížov prestavali na hotel), v ktorom sú zobrazené štylizované kříže. Brnenská hudobná skupina Mězitím zložila skladbu o Deviatich křížoch.

Die Geschichte eines sakralen Denkmals

Eine Spurensuche im Internet
Neue Perspektiven in der ethnographischen Forschung
(Zusammenfassung)

Die Fallstudie ist dem Denkmal Devět křížů (deutsch: Neun Kreuze) – einer Gruppe von sakralen Kleindenkmälern in Südböhmen – gewidmet, genauer gesagt den verschiedenen Varianten jener Sagen und Erzählungen, die sich um dieses Monument ranken. Die Autorin legt dar, welche Rolle das Internet bei der Verbreitung der mündlich tradierten Folklore heutzutage spielen kann, auf welche Weise dank dem Internet ständig neue Varianten, aber auch gänzlich neue Sagen und Vorstellungen entstehen können, die sich gegebenenfalls über ganze Kontinente verbreiten.

Die Autorin wurde auf die Sagen um die *Neun Kreuze* dank eines Artikels in einem in der Slowakei erschienenen ungarischsprachigen Wochenblatt aus dem Jahre 1975 aufmerksam. Das

Objekt befindet sich unweit von dem Bundesweg 602, der Prag und Bratislava verbindet, in der Nähe von Brunn (Brno), im Katastralgebiet der Gemeinde Lesní Hluboká, und besteht aus acht kleinen sowie einem größeren Holzkreuz. Die Sage, die sich an diese Stätte knüpft, erzählt über eine Liebesgeschichte mit tragischem Verlauf – über eine Hochzeit, die mit einer Mordtat endete. Ein eifersüchtiger Geliebter ermordete mit der Hilfe eines Komplizen den Bräutigam sowie fünf weitere Personen, tötete aber versehentlich auch die Braut, die nach seinen Plänen hätte verschont bleiben müssen. Der Geliebte erschoss darauf seinen Helfer und beging schließlich Selbstmord. Der Sage nach sollen alle Ermordeten an diesem Ort begraben sein, jedem Leichnam wurde ein eigenes Kreuz gestiftet. Die Braut soll in der Mitte liegen, über ihrer Ruhestätte befindet sich das größte Kreuz.

Es sind mehrere Varianten der Sage bekannt, die neueren sind vor allem deswegen bemerkenswert, weil sie überwiegend von den Verkehrsunfällen inspiriert sind, die auf dieser Strecke deutlich den landesweiten Durchschnitt überragen. 1982 wurde die Autobahn D1 übergeben, die ähnlich wie der parallel laufende alte Bundesweg 602 eine direkte Verbindung zwischen Prag und Bratislava herstellt. Daraufhin entstanden auf beiden Seiten der neu errichteten Strecke Raststationen, beide haben den Namen *Neun Kreuze* erhalten. Bis zur Fertigstellung der Autobahntrasse existierte ein kleineres Lokal in der unmittelbaren Nähe der Kreuze, dieses trug den gleichen Namen. An der Wand beider jetziger Gaststätten, an gut sichtbarem Platz, findet man je ein Bild, das die tragische Geschichte wiedergibt. Die gleiche Darstellung ist in der Vorhalle beider Gaststätten zu finden, gleich daneben ist auch die Sage zu lesen, so dass die einkehrenden Reisegäste die ganze Geschichte kennenlernen können. Direkt vor Ort, bei den Kreuzen ist eine Glasvitrine aufgestellt, in der die Sage in tschechischer, englischer und deutscher Fassung zu lesen ist. Auf der Webseite der Gemeinde Lesní Hluboká sind gleich mehrere Versionen der Geschichte aufgeführt. Die Studie ermittelt unter anderen, auf welche Weise eine lokale Glaubensfigur der Gemeinde Mont Pleasant aus dem us-amerikanischen Bundesstaat Virginia, der sog. „Mothman“ („Mottemann“), in eine Variante der Sage über die Neun Kreuze einfließen konnte. Das Motiv der Kreuze erscheint außerdem auch in anderen Formen. Man begegnet ihm etwa im Wappen der Gemeinde Lesní Hluboká, ebenfalls ist es auf dem Logo des Hotels Annahof sichtbar (in einer stilisierten Form) – dieses Hotel ist durch Umbau und Erweiterung am Ort der früheren Gaststätte Neun Kreuze entstanden. Die Brüner Band Mězitím hat zudem ein Lied über das Geschehen geschrieben, in dem alle wichtigen Motive der Sage erscheinen.

KARÁCSONY ÉS A HALOTTAK EMLÉKEZETE

Dél-szlovákiai példa

A karácsonyfával és elterjedésének kérdéseivel a Kárpát-medencében és Európában, valamint az adventi koszorúval legutóbb Lukács László foglalkozott behatóan, e két néprajzi jelenség a nevezett legfontosabb kutatási területei közé tartozik. Mindkét témakörrel kapcsolatban több tanulmánya is megjelent német és magyar nyelven egyaránt (Lukács 1982; Lukács 1983; Lukács 2005; Lukács 2006; Lukács 2007; Lukács 2008). Véleménye szerint a korábbi nyilvános karácsonyi ünnepek az egyéni ünneplés felé mozdultak el, s megállapítja, hogy „a sírokra helyezett kis karácsonyfák a halottkultusz irányába bővítették a karácsonyfa funkciórendszerét”. (Lukács 2008, 36)

A továbbiakban ehhez a felvetéshez kapcsolódva, eddigi megfigyeléseim, kutatási eredményeim alapján a karácsonyfa halottkultuszban betöltött szerepét próbálom meg felvázolni Dél-Szlovákia magyarlakta településein. A karácsonyi szokások kutatása régóta egyik közkedvelt témája a néprajznak, ezáltal viszonylag tekintélyes mennyiségű szakirodalom s adattári anyag áll rendelkezésünkre. A néprajzi gyűjtés során több kutató is általában csak a „rég” karácsonyi szokásokra összpontosított, s csak ritka esetben rögzítette, hogy a kutatás idején milyen újabb elemekkel, rítusokkal bővült az ünnep, s hogyan változott az ünnep, illetve a karácsonyfa funkciórendszere. Ennek következménye, hogy a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó halottkultusz és temetői sírlátogatás szokásának változásairól szinte alig rendelkezünk publikált adatokkal.

A karácsonyi és húsvéti temetőlátogatás, valamint sírdíszítés szokását 1995-től kísérem figyelemmel Dél-Szlovákia magyarlakta településein, s dokumentálom a temetőkben és az út menti halálhelyjeleken is megfigyelhető újabb vagy továbbélő jelenségeket. Rendszeresen tájékozodom a virágüzletekben, s az alkalmazottak tapasztalatai alapján feljegyzem a karácsonyi (és más) ünnepkörhöz kapcsolódó áru kereslet-kínálat alakulását, s az aktuális tendenciákat. A témáról érintőlegesen több tanulmányomban is beszámoltam (vö. L. Juhász 2009a; L. Juhász 2009b).

Az elmúlt évtizedekben egyre megszokottabbá vált szenteste, azaz karácsony vigíliáján, majd az ezt követő napokon az égő mécsesek látványa a sírokon. A 20. század második felétől az életmód változása következtében a falvakban is sokat változott az egyes ünnepek alkalmával megvalósuló temetőlátogatások intenzitása, valamint a sírgondozás, sírdíszítés szokása is. A hozzátartozók megemlékezés céljával egyre gyakrabban mennek ki a temetőbe: az elhunyt halálának évfordulóján, születés- és névnapján, de a fentebb említett karácsonyi mellett egyre terjed a húsvéti sírlátogatás és a sírdíszítés szokása is.¹

1 Húsvétkor barkát (sokszor megszentelt) aranyesőt vagy nárciszt visznek ki, sok esetben műanyagból készültet is. A római katolikusok körében még él a szokás (pl. Nagytárkányban), hogy az elhunyt hozzátartozónak a húsvétkor megszentelt ételből visznek ki mindenből egy keveset és beássák a sírba (vö. L. Juhász 2006, 446).

A sírokat, síremlékeket sokan még a tél beállta előtt, a halottak napját követő időszakban rendbe teszik (a fedett síremlékeket lemossák, lesúrolják), mások karácsony előtt távolítják el a halottak napjára elhelyezett elszáradt virágokat, tönkrement koszorúkat, elégett mécseseket, s a fedett sírokról – amennyiben esett – a havat is letakarítják.² Karácsonyra fenyőgallyakat, koszorúkat, különféle díszeket, kisebb-nagyobb karácsonyfát és más karácsonyi díszítőelemeket helyeznek el rajtra. Az élő fákon kívül nagy számban találhatunk műkarácsonyfákat is, különösen közkedveltek a kisebb méretű, feldíszítve forgalmazott fák. A fenyőgallyakkal néha az egész sírt beborítják, és ritkábban a sír mellé is állítanak nagyobb méretű feldíszített fenyőfát. A fákon és fenyőgallyakon látható szaloncukor, csokoládéfigura és különféle karácsonyfadíszek: angyalfigurák, csillagok, csillagó kisebb-nagyobb gömbök, aranyfűst, szalmadíszek, műanyagból készült kis almák stb. A temetőekben lényegében megtalálhatjuk az otthoni karácsonyfára kerülő díszek széles skáláját. A rendszerváltást követően tűntek fel a temetőben piros és más színű mű mikulásvirágok is, s nem csupán a virágvázában, hanem díszítőelemként, csokrokban, koszorúban, virágkompozícióban is. A sírokra helyezett különféle angyalfigurák közül figyelmet érdemel két jellegzetes angyalábrázolás terjedése: Raffaello *Sixtusi Madonna* című festményének alsó részén látható két könyöklő angyalfigura mintájára különféle anyagból készült apró plasztikák.³ Ezek az angyalábrázolások gyakran megjelennek a mécseseken is, de kisebb-nagyobb porcelán, agyag vagy kerámia kivitelben, sőt ilyen formájú gyertyákat is egyre gyakrabban találhatunk a sírokon. A Mikulás-figurák elsősorban gyerekek és fiatalabb elhunytak sírján gyakoriak, többnyire csokoládéból készültek. Néhány éve kerültek forgalomba a kimondottan a karácsonyhoz kötődő, zöld színű, karácsonyfa formájú üveg- és műanyag mécsesek, amelyek iránt egyre nő a kereslet. Ezek, lényegében a fehér festéknek köszönhetően, behavazott karácsonyfák illúzióját keltik, s csillagokkal festett változatuk is kapható. Bár gyártanak piros és fehér színű ugyanilyen formájú mécses is, tapasztalataim szerint a vásárlók inkább a zöldet részesítik előnyben. Gyakoriak a sírokon az otthon ünnepi díszként funkcionáló különféle, gyertyákat is tartalmazó, fenyőgallyakból készített vagy pedig műfenyő karácsonyi asztal- és szobadíszek is.

Figyelemre méltó, hogy egyre gyakrabban tűnik fel a sírokon is az adventi koszorú (L. Juhász 2007, 90; L. Juhász 2009b, 9), amely tájaink háztartásaiban elsősorban a rendszerváltás után terjedt nagyobb mértékben.⁴ Első alkalommal 2000-ben dokumentáltam a komáromi katolikus temetőben, de a Komáromhoz közeli Gútán, egy út menti közlekedési halálhellyel mellett már korábban, 1999-ben. 2010 karácsonyára ugyanezen a településen, a világháborús emlékmű mellé helyeztek el egy adventi koszorút. Noha egyre többet és gyakrabban találjuk meg a sírokon, tömeges temetői elterjedésről azonban egyelőre még nem beszélhetünk. Az adventi koszorúkat általában nem advent első vasárnapján viszik ki a sírra, hanem közvetlen karácsony előtt. Az adatközlők és a virágárusok elmondása szerint a koszorúkat rendszeren közvetlenül az ünnep vigíliáján viszik ki a teme-

2 Ezt elsősorban a márvánnyal vagy más, drágább anyaggal fedett sírok esetében figyelhetjük meg, ahol a hozzátartozók nem szeretnék, ha a költséges síremlékek elszíneződnének (vö. L. Juhász 2002, 233–238).

3 Raffaello Santi szóban forgó festménye a drezdai Zwingerben található. Az önálló karriert befutó két angyalfigura elterjedésével, előfordulásainak különféle változataival kapcsolatban lásd Angelika und Karl Beaumert kötetét (1999). Hazai térhódításához pedig vö. L. Juhász 2006b.

4 Vö. Liszka 1997a; Liszka 1997b; Liszka 2000; Liszka 2003; valamint Lukács 2005.

többe, s abból a megfontolásból, nehogy lángra kapjon a koszorú vagy a többi dísz, csak addig égetik rajtuk a gyertyákat (mind a négyet egyszerre), míg a sír mellett tartózkodnak. Az általános gyakorlat inkább az, hogy egyáltalán meg sem gyújtják, amit az ünnepek után látható érintetlen gyertyák is bizonyítanak. Gyakoriak a sírokon az ún. kopogtatókoszorúk is, amelyeket karácsonyi ajtódíszként forgalmaznak, néhányan azonban tévesen ezt is adventi koszorúnak nevezik, mint ahogy az egy vagy két gyertyát tartalmazó karácsonyi asztali és sírdíszeket is. Meg kell jegyezni, hogy a karácsonyra készült koszorúk alkotóelemeinek számára jellemző a 4-es szám, több olyan karácsonyi koszorút látni a sírokon, amelyeken például 4 mikulásvirág látható, s általában a vázákba is 4 ilyen virág kerül karácsonykor a sírokra. Ezt a jelenséget véleményem szerint az adventi koszorú elterjedéséhez, annak szimbolikájához köthetjük.

A temetőlátogatás ma már sok családnál hozzátartozik a karácsonyi ünnep szokás- cselekményeihez. A más településről hazalátogató gyerekek és unokák többsége számára már szinte természetes, hogy ha az egyik szülő már elhunyt, kimennek a temetőbe is, sokan a mécseseken kívül koszorút vagy másféle díszet is hoznak magukkal a sírra. A temetést követő néhány évben az újabb sírokon az átlagnál több karácsonyi dísz található. Eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy a temetőt szentestén és az ünnep első napján keresik fel a legtöbben, a második napon jóval alacsonyabb a látogatók száma. Egy 63 éves rudnai katolikus adatközlő 2001-ben már természetvédelmi szempontokat is figyelembe vett, amikor az élő karácsonyfa helyett csak fenyőgallyakat vitt a férje sírjára:

Karácsonykor én is raktam karácsonyfát a síra, de most már nem hordok. Csak galyat törek le a nagy fáról, mer sajnálom kívágni a kis fácskát, azt mondom, hogy talán bünt követelek el azal, hogy kívágom. Kis élő fácskát nem akarok már kívágni. Most is tetem fére fenyőgalyat... Díszeket teszek a galyra, meg gyertyát is gyütök, vagy mécseset. Olyankor csak egy vagy két mécseset gyütünk, nem úgy, mint mindenszentkor. Karácsony viliáján igen sokan győnek a temetőre...

(L. Juhász 2002, 153)

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy egyre többen érzik kötelességüknek a karácsonyi sírlátogatást és -díszítést. Ebben a személyes kegyeleti érzés mellett természetesen közrejátszik a közösségi elvárás is, több adatközlő elmondta, hogy azért jár ki, nehogy megszólják őt:

*Én nem szoktam azelőtt kimenni karácsonykor, de most már pár éve én is, fel is díszítem, mert azért már figyelik, hogy ki megy ki. Egyesek már túlzásba is viszik, versenyeznek is egyesek. De szép is ez, amikor este világítanak a sírok, olyan hangulatos, ez egy szép szokás szerintem...*⁵

Természetesen – mint minden új keletű (vagy annak vélt) szokás esetében – a fentebb leírtakkal kapcsolatban is találkozunk elutasítással, nem mindenkinek tetszik a temető ily módon történő „felcicomázása”. Sokan úgy vélik, hogy a karácsonyfának sírokra való állítása új keletű, elsősorban a globalizáció hatására terjedt el, s meggyőződéssel állítják, hogy „azelőtt” ez nem volt szokás, mint ahogyan a karácsonyi temetőlátogatás, sírdíszítés sem. Az eddigi adatok alapján elmondhatjuk, hogy a kutatott terület falvaiban való-

5 Nő, 67 éves, római katolikus, Keszegfalva. Saját gyűjtés, 2008.

ban aránylag új szokásnak tekinthető, kutatási eredményeim szerint valószínűleg az 1970-es évek vége felé terjedhetett el, azonban konkrét, korabeli adatok hiányában egyértelműen nem bizonyítható. A nagyobb városokban a tehetősebb, magasabb társadalmi réteg körében a karácsonyfa elterjedésével párhuzamosan már jóval korábban megjelenhetett a karácsonyi temetőlátogatás és sírdíszítés szokása is, mint ahogy eddig feltételeztük. Erről tanúskodik az alábbi, 1913-ból Homonnáról származó újsághír is:

Lopás a temetőben. Egy helybeli úri család, a temetőben nyugvó felejthetetlen fiúgyermekének vasráccsal bekerített zárt sírhelyére, a rajongó és el nem múló szeretet jeléül porcelán virágokkal és cukorkákkal díszített karácsonyfát állított, melyről az összes tárgyakat már az első napon ellopták.⁶ A csendőrség megindította a nyomozatot és kiderítette a tettest, Dudics István kurucfalvai lakos személyében, ki csupán a cukorkák ellopását ismerte be, a porcelán virágok eltulajdonítását azonban tagadja.

(Felvidéki Hírlap 1913. január 12., 2)

Az újsághír alapján feltételezhetjük, hogy ha 1913-ban már sírra is állítottak karácsonyfát, a szokás Homonna környékén a polgári háztartásokban korábban elterjedhetett. A cikkben a karácsonyfát nem új jelenséggént kezelik, hanem mint ismert szokást, tehát arra következtethetünk, hogy már jól ismerhették ezen a vidéken a karácsonyfa-állítás szokását. Ennek alapján problematikussá válik a Szlovákia Néprajzi Atlasza (Kovačevićová szerk. 1990) kutatópontjai alapján levont következtetés. A Homonnai járás 10 kutatópontján végzett felmérés adatai szerint ugyanis ezen a területen a karácsonyfa csupán a második világháború után terjedt el (Lukács 2006, 243). A fentiek alapján magam is osztom Lukács László véleményét, miszerint „indokolt a szlovák és magyar atlasz »érintkezési zónájának« alaposabb tanulmányozása, művelődéstörténeti adatok, település- és társadalomtörténeti, etnikai folyamatok elemzése a karácsonyfa elterjedésével kapcsolatban.” (Lukács 2006, 243). A fentiek mellett nagyon fontosnak tartom a korabeli – elsősorban regionális – sajtó áttekintését és forrásként való felhasználását is.

Több más szokáshoz hasonlóan a karácsonyi temetőlátogatás, a sírok feldíszítésének és a karácsonyfa állításának elterjedésében jelentős szerepet játszott az életmód megváltozása, s mint az a szokások terjedésénél törvényszerű: az első kezdeményezők példájának követése. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a városba költözött gyerekek szerepét a szülők ösztönözésében. Ugyancsak fontos szerepet játszott a migráció, valamint a sajtó, majd a televízió hatása, de a rendszerváltás és részben a határok megnyitása, a külföldön dolgozó vendégmunkások, diákok, kirándulók ottani tapasztalatai és sok más tényező is (vö. Liszka 2010, 405–410).

A temetői sírok díszítésének és látogatásának szokása visszatükröződik a közúti balesetek áldozatainak emlékére állított, a sok esetben voltaképpen jelképes sírként funkcionáló halálhelyjeleknél is (L. Juhász 2009a, 90; L. Juhász 2009b, 8–9). Lényegében itt megtalálhatók a temetői díszítőelemek és díszítési módok: a fenyőgallyaktól a kis karácsonyfákon át egészen az adventi koszorúig, érezhető azonban bizonyos fáziseltolódás. A világító mécsesek karácsony idején több helyen jelzik, hol történtek egykor közúti balesetek. Fontos megjegyeznünk, hogy a központi temetőkereszt mellé sokan karácsonykor

6 Arról, hogy a napjainkban gyakori temetői lopások és rongálások sem számítanak „új keletű szokásnak” ez, valamint több, a 19. század második felében és a 20. század elején megjelent sajtóhír is tanúskodik.

is elhelyeznek egy-egy méceszt, fenyőgallyat, s egyre több helyen figyelhetjük meg ezt a szokást a háborús emlékműveknél, sőt a településen található más szakrális kisemlékek, elsősorban keresztek mellett.

A karácsony a halottkultusz más területein is kiemelkedő szerepet játszik. Ilyen szokás a *karácsonyi terítés a halottnak*. A hiedelem szerint karácsonyeste hazalátogat az elhunyt családtag szelleme. A *Magyar néprajzi lexikon*ban ezzel kapcsolatban a következőt olvashatjuk: „Az éjjel látogató halottak, angyalok ellátását szolgálja a hit szerint az éjjelre az asztalon hagyott mákos tézsta” (Pócs 1980, 68). Eddigi kutatási eredményeim azt támasztják alá, hogy a hiedelem még most, a 21. század elején is erősen tartja magát idősebbek és fiatalabbak körében egyaránt. Több adatközlő is elmondta, még ma is megterít az elhunyt hozzátartozónak karácsonykor az ünnepi asztalon, általában azon a helyen, ahol szerették életében ülni szokott, s azt is megemlézték néhányan, hogy ismerőseik vagy rokonaik is így tesznek (L. Juhász 2002, 159–160; L. Juhász 2009b, 9). Étel is tesznek a tányérjára, amit éjszakára az asztalon hagynak. Általában a halált követő néhány évben még így cselekednek, majd lassan elmarad ez a szokás, de (ha ritkán is) arra is van példa, hogy akár 2–3 évtizede elhunyt személynek is megterítenek. Egyik adatközlőm meggyőződéssel állította, hogy az ételből reggelre hiányzott, s érezte az elhunyt hozzátartozó jelenlétét. Többen is beszámoltak szokatlan karácsonyesti élményükről, miszerint „olyankor még a levegő is más a szobában”:

Nagymama oszt viszajöt karácsonykor is (...) Mindig észreveszük, hogy karácsonykor más a levegő, olyan szelőt érzek magam körül, mintha it lene valaki (...) Jött megnézni, hogy örülnek a gyerekek a karácsonyfának, oszt elment. Karácsonykor nálunk volt mindig, míg élt, ő jöt be először a karácsonyfához a gyerekekkel a szobába. Azóta is karácsonykor én mindig észreveszem, mintha it lene.

(L. Juhász 2002, 160)

Egy 1989-ben tragikusan elhunyt fiatalember édesanyja elmondta:

Karácsonykor kis karácsonyfát szoktunk felvini a temetőre G. sírjára, szépen feldíszítom. Amikor meg karácsony este van, ugyanúgy megterítünk, mintha ő is it lene. Kiszedem neki a tányírba a levest, kiöntöm a pájinkát, ugyanúgy, mind magunknak. Regelig úgy hagyom. Mintha ő is köztünk vóna.

(L. Juhász 2002, 153)

Évek óta sokat olvashatunk, hallhatunk a karácsonyi ünnepek kiüresedéséről, elüzettségéről, s arról is, hogy az emberek már a temetőket is alig látogatják. Eddigi tapasztalataim, kutatási eredményeim azonban ellentmondanak ennek a megállapításnak, s a fentebb bemutatott, egyre gyakoribbá váló temetőlátogatási szokások cáfolják a kiüresedő ünnepekről hangoztatott negatív vélekedéseket. Az üzletekben kapható, karácsonyhoz kötődő dísz tárgyak (esztétikusak és giccsesek egyaránt) szinte párhuzamosan a temetőekben is megjelennek. Különösen figyelemreméltó például, hogy az ablakdíszként forgalmazott, elektromos áramra működő fából készült gyertyatartó is feltűnt a sírokon, holott ezeket nem lehet üzemeltetni, nem tölthetik be világító funkciójukat.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy mind a karácsonyi szokások, mind a temető és a temetőkultúra kutatása során ma már nem hagyható figyelmen kívül sem a temetőlátó-

gátás, sem pedig a sírdíszítés változásának vizsgálata. Eddigi tapasztalataim alapján általánosságban elmondható, hogy alig látható valamilyen különbség az egyes felekezetek vagy nemzetiségek közt, a roma származásúaknál ugyanúgy jelen van, mint a szlovákoknál, sőt 2008-ban a komáromi római katolikus temetőben egy szlovákiai magyar és kínai vegyes házaspár karácsonyra feldíszített közös urnás sírhelyét is dokumentáltam. Természetesen még mindig akadnak olyan református falvak, ahol kevésbé dívik ez a szokás, azonban ezekben a halottak napi gyertyagyújtás is aránylag későn honosodott meg, sőt vannak olyan települések, ahol ez ma sem tekinthető elterjedt szokásnak a reformátusok körében. Ezért indokolt, hogy bizonyos törvényszerűségek megállapítása végett területi és vallási szempontból is minél szélesebb körben dokumentáljuk ezt a jelenséget, odafigyelve a kisebb változásokra is. Az eddigi kutatási eredmények azt mutatják, hogy teljes mértékben egyetértünk Lukács Lászlóval, aki szerint „a karácsonyfa mind vallási, mind társadalmi szempontból integráló tényező”. (Lukács 2008, 35) Régóta nem csupán a vallásos s a keresztény kultúrkörhöz kötődik, hiszen megtalálható például a Távol-Keletről származó emigránsoknál, vagy pedig a zsidóknál is. Lukács László is felhívja a figyelmet, hogy a 20. század első felében Németországhoz hasonlóan a zsidók közül számos családban Magyarországon is állítottak karácsonyfát, s az emigráció során Izraelbe is magukkal vitték ezt a szokást. (Lukács 2008, 35) Ha figyelembe vesszük, hogy napjainkban a nagyobb városok neológ zsidó temetőiben itt-ott már feltűnt a mikulásvirág és karácsonyi dísz néhány síron, a karácsony kulturális integráló szerepe valóban figyelemre méltó.

Irodalom

Beaumert, Angelika und Karl

1999 *Die Engel der Sixtina. Eine deutsche Karriere.* Regensburg.

L. Juhász Ilona

2002 *Rudna I. A temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században* Komárom–Dunaszerdahely.

2006a A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások. In Viga Gyula szerk.: *Nagytárány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához.* Somorja–Komárom, 431–476. p.

2006b Egy festményrészlet önálló karrierje. Raffaello angyalokai. *Vasárnap* 42/51–52, 8–9. p.

2009a Út menti halálhelyjelek Dél-Szlovákiában. Tipológia, funkció, kultusz. *Acta Ethnographica Danubiana* 10–11, 61–110. p.

2009b Karácsonyfa a temetőben. *Vasárnap* 42/51–52, 8–9. p.

Kovačevićová, Soňa szerk.

1990 *Etnografický atlas Slovenska.* Bratislava.

Liszka József

1997a Adventi koszorú. *Katedra* 1997. december, 2. p.

1997b „Karácsonyfa, karácsonyfa!” Hogyan lett a karácsony jelképe a karácsonynak, s hogyan kapott egyre fontosabb szerepet az adventi koszorú? *Új Nő* 1997, 12. sz. 14–15. p.

2000 Az adventi koszorú (Egy felmérés előzetes eredményei). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2/1, 147–166. p.

2003 *Der Adventskranz. Verbreitung und Bedeutung eines neuen Brauchelements in der Südslowakei.* In uő. *Zwischen den Karpaten und der Ungarischen Tiefebene. Volkskunde der Ungarn in der Slowakei.* Passau, 415–435. p. /Passauer Studien zur Volkskunde Bd. 22./

2010 *Populáris kultúra*. Somorja /Magyarok Szlovákiában 6./

Lukács László

1982 Adventskranz. *Neue Zeitung* XXVI. 48, 7. p.

1983 Adventi koszorú. *Múzeumi Kurír* 43. V. 3. 56–57. p.

2005 Zur Geschichte der Verbreitung des Adventskranzes. *Acta Ethnologica Danubiana* 7, 67–75. p.

2006 A karácsonyfa a közép-európai néprajzi kartográfiában. *Ethnographia* 117, 211–257. p.

2007 A karácsonyfa a Nagy Magyar Alföldön. *Tisicum* 16, 25–40. p.

2008 A karácsonyfa elterjedése a Kárpát-medencében. *Néprajzi Látóhatár* 17/4, 5–41. p.

Pócs Éva

1980 Karácsonyi vacsora. In *Magyar néprajzi lexikon* 3. kötet, 67–68. p.

1. Feldíszített élő karácsonyfa egy családi síremléken Keszegfalván, 2003-ban

2. Feldíszített élő karácsonyfa ugyanazon családi síremléken Keszegfalván, 2009-ben

3. Sír fenyőgallyakkal, feldíszított műkarácsonyfával és a magyar nemzeti színek sorrendjében egymás mellé rakott piros, fehér és zöld színű, karácsonyfa formájú mécsesekkel (Komárom, 2009)

4. Feldíszített élő fenyőfa egy roma házaspár sírja mellett (Komárom, 2009)

5. Szalancukrokkal díszített fenyőgally (Komárom, 2009)

6. Két hónapos csecsemő sírja fenyőgallyal és mikulásvirággal (Keszegfalva, 2009)

7. Sír karácsonyi gyertyás díszekkel, mikulásvirágokkal, feldíszített kis műkarácsonyfával (Komárom, 2009)

8a. Egy fiatalember feldíszített sírja, baloldalt élő fenyőfa karácsonyi díszekkel (Komárom, 2009)

8b. A sír mellé állított feldíszített karácsonyfa közelről (Komárom, 2009)

9. Adventi koszorú egy síron a református temetőben (Komárom, 2009)

10. Fenyőgallyakkal és mikulásvirágokkal díszített sír (Komárom, 2009)

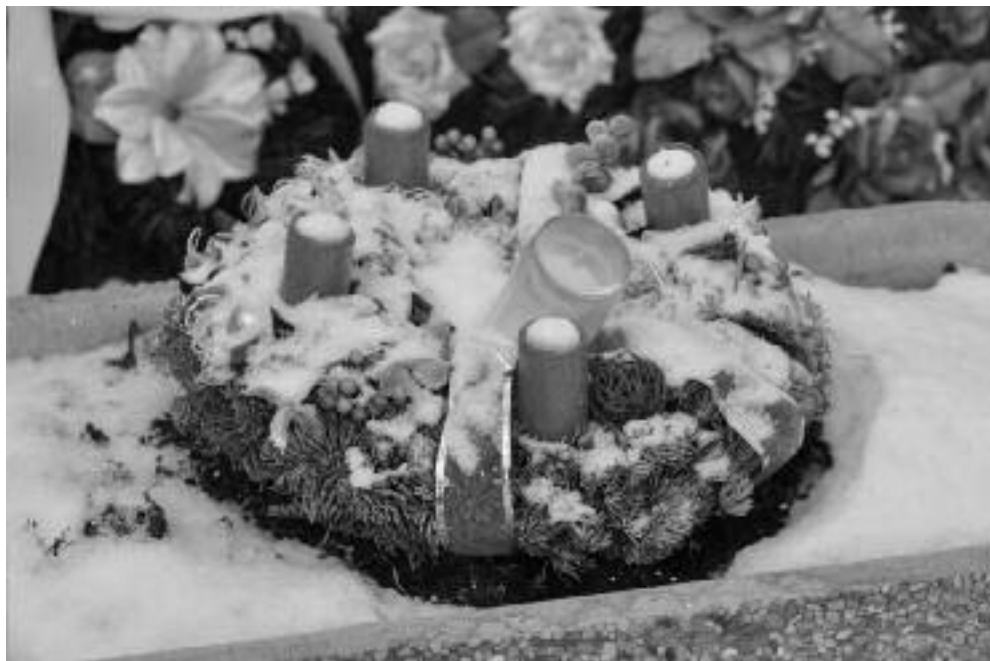
11. Fenyőgallyak és négy mikulásvirág egy síron (Komárom, 2009)

12. Adventi koszorú egy út menti halálhelyjel mellett (Gúta, 1999)

13a. Adventi koszorú az első világháborús emlékmű mellett (Gúta, 2010)

13b. Adventi koszorú közelről (Gúta, 2010)

14. Családi síremlék két adventi koszorúval (Komárom, 2009)

15. Szaloncukrokkal díszített fenyőgally egy roma asszony síremlékén (Komárom, 2009)

16. Urnás sírhely gyertyás díszekkel és mikulásvirágokkal (Komárom, 2009)

17. Elektromos áramra működő világító ablakdísz egy síron (Komárom, 2010)

18. Feldíszített élő fenyőfa virágcserepben (Komárom, 2009)

19. Asztali díszként forgalmazott karácsonyi dekoráció egy síron (Keszegfalva, 2009)

20. Karácsonyra feldíszített út menti halálhelyjel (Gelle közelében, 2009)

21. Raffaello Sixtusi Madonna című festményének alsó részében könyöklő egyik angyal figurája karácsonyi díszgyertyaként egy síremléken (Komárom, 2009)

22. A néhai református püspök és felesége fenyőgallyakkal díszített sírja (Komárom, 2009)

25. Karácsonyfa formájú zöld mécsessel, fenyőgallyal és mikulásvirágokkal díszített sír (Komárom, 2009)

24. Síremlékre erősített feldíszített karácsonyi koszorú (Komárom, 2009)

23. Egy férj sírja a temetés után néhány hónappal feldíszított kis műkarácsonyfával (Komárom, 2009)

Vianoce a spomienka na zosnulých

(Zhrnutie)

Autorka sa vo svojej štúdii zaoberá vzťahom oslavy Vianoc a kultu zosnulých v obciach obývaných maďarským etnikom na južnom Slovensku. O objavení sa vianočných stromov na cintorínoch máme údaj už z roku 1913 vďaka jednej novinovej správe, uverejnenej v periodiku *Felvidéki Hírlap* vychádzajúcom v Humennom, ktorá hovorí o ukradnutí vianočného stromu umiestneného na hrobe. Dnes je už pomerne rozšírený zvyk stavania vianočných stromčekov, resp. kladenie vyzdobených ihličnatých vetvičiek na hroby zosnulých. Popritom sa objavuje aj mnoho iných vianočných dekoratívnych prvkov, ako napr. kvet vianočná hviezda, resp. na vianočných stromčekoch umiestnených na hrobách možno nájsť všetky typy vianočných ozdôb: od salóniek až po sklenené gule, práve tak ako doma. Po zmene politického systému sa na hrobách objavili aj adventné vence, avšak v porovnaní s vianočným stromčekom oveľa zriedkavejšie. Zvyk navštevovania hrobov a ich výzdoba sa vo väčšej miere rozšírila po zmene režimu. Autorka prináša z danej oblasti príklady aj o tom, že pozostali na vianočnom stole prestrú aj pre zosnulého, dokonca vo väčšine prípadov im na tanier naložia aj jedlo.

Povera, podľa ktorej duch zosnulého na Vianoce navštívi svoj domov, je známa aj dnes, informátori uviedli viac takýchto prípadov aj z nedávnej „skúsenosti“.

Weihnachten und der Trauerkult

(Zusammenfassung)

In dieser Studie befasst sich die Autorin mit der Beziehung zwischen den Weihnachtsfeiern und dem Toten- bzw. Grabkult, wobei sie ihre Forschungen auf die von Ungarn bewohnten Gemeinden der Südslowakei fokussiert. Das Auftauchen des Weihnachtsbaumes auf den Friedhöfen wird zum ersten Mal 1913 dokumentarisch fassbar, als das in Homenau (slowakisch Humenné) erschiene Wochenblatt *Felvidéki Hírlap* über einen Diebstahl berichtet: im Artikel liest man, dass ein auf einem Grabhügel aufgestellter und geschmückter Tannenbaum gestohlen wurde. Heutzutage ist die Gewohnheit, die Grabhügel mit einem Weihnachtsbaum bzw. mit geschmückten Tannenzweigen zu verzieren, relativ verbreitet. Außerdem erscheinen zahlreiche weitere charakteristische Schmuckelemente, so etwa der Christstern. Auf dem Baum bzw. den Ästen sieht man aber praktisch sämtliche typische Schmuckstücke, so etwa Salonzuckerl oder Glaskugeln. Nach der Wende im Jahre 1989 ist zusätzlich der Adventskranz erschienen, konnte sich aber bei weitem nicht so etablieren wie der Tannenbaum. Der weihnachtliche Friedhofsbesuch bzw. der festliche Grabschmuck zu dieser Zeit hat sich erst nach dem Jahre 1989 verbreitet.

Ferner wird der Brauch erörtert, die Weihnachtstafel auch für die verstorbenen Familienangehörigen zu decken – der ihnen gewidmete Teller wird zumeist sogar mit Speise beladen. Der Glaube, nach dem die Seele des Verstorbenen an Weihnachten den Familienkreis aufsucht, lebt bis heute fort – die Informanten haben über mehrere solcher „Begegnungen“ aus der jüngsten Vergangenheit berichtet.

FÉNYKÉPEK A DÉL-SZLOVÁKIAI TEMETŐK SÍREMLÉKEIN ÉS AZ ÚT MENTI HALÁLHELYJELEKEN

...Korábban ovális fémkeretből nézett Árpi az élőkre. Úgy maradt meg bennem, bár olyannak már nem ismertem, harminc év körüli, öreglegénynek. A képen már nem az egykori halászkirály, nem a falu legjobb vadásza, valahogy elnyűttnek látszik, szomorúnak, a szemében fáradt riadalom ül. A sírkő a kép nélkül mintha nem is lenne ugyanaz a márványkő! Dísztelennek érzem s üresnek, szürkességbe dermedve őrzi Árpi hiányát. S a hiánya sokatmondó. Árpi sírját a múltban a fényképe miatt néztem meg mindig, amikor itt jártam, nem valamilyen elvont kegyelet nevében, hanem a valóságos és szinte élő találkozás hangulatában, az emlékezés megfoghatósága okán...

(Duba Gyula: *Halódó parasztvilág*)

A temetői és egyéb, elhalálózással kapcsolatos emlékműveken történő fényképhasználat alakulását a Dél-Szlovákia magyarok által lakott különböző vidékein folytatott kutatásaim, megfigyeléseim eddigi eredményei alapján összegzem. Egy keskenyebb-szélesebb sávban a jelenlegi szlovák–magyar államhatár mentén Pozsonytól Ágcsernyőig (a szlovák–ukrán határig) húzódó, etnikailag meglehetősen heterogén területről van szó. A magyarok mellett éltek/élnek itt ugyanis szlovákok, németek, ruszinok, romák, csehek, horvátok és zsidók is. A nemzetiségi arányok a különböző impériumváltások, a természetes és mesterséges asszimilációt elősegítő (meggyorsító) politikai törekvések (be- és kitelepítések, lakosságcsere, deportálás) hatására jelentős mértékben változtak; az első világháború előtt inkább a magyarok, azt követően pedig általában természetesen a szlovákok javára, s a nemzeti kisebbségek hátrányára. Az utóbbi időben, a többségi nemzettel való összehasonlításban is az elég nagy számú, különböző törzsekhez tartozó roma közösségek számaránya növekedett jelentős mértékben. Vallási szempontból ugyancsak tarka képet mutat a terület. Katolikusok, evangélikusok, reformátusok, zsidó vallásúak mellett aránylag jelentős az ateisták, valamint a kisebb egyházakhoz (pl. Jehova Tanúi) tartozók száma is. A fényképhasználatot tehát részben a nemzetiségi és a vallási hovatartozás alapján is vizsgáltam.

A temető közösségi intézmény, amely az elhunytak végső nyughelyéül szolgál. A sírok fölé emeltetett síremlékek az elhunytak emlékének megőrkötését szolgálják az utókor, a még élők számára. Néhány kivételtől eltekintve (a későbbiek folyamán erre még külön is kitérek) a síremlékeket általában a hozzátartozók állítják, tehát ők döntenek el, milyen formájú legyen, milyen anyagból készüljön, s ezen milyen szimbólumok, feliratok szerepeljenek stb. A kutatás mai felfogása szerint az újkori európai temető a reprezentáció hely-

színe, minden síremlék a jelenhez, az élőkhez szól, az ő számukra akar bizonyos információkat közvetíteni, üzeni. Tehát mindenekelőtt emlékeztetni akar az elhunyra, a lehető leghosszabb ideig megőrizni emlékét, de egyben azt is prezentálja, hogy a hozzátartozók milyen mértékben akarják megosztani gyászukat, veszteségüket a külvilággal, s ettől függően ők szabják meg e reprezentáció formáit, fokozatait. Természetesen ennek anyagi, ízlésbeli és sok egyéb tényezője és vetületei is vannak. A variációk száma végtelen: valaki megelégszik a legegyszerűbb sírjellel, míg mások nagyobb és drágább síremléket állítanak. Sokan csak egy nevet vésetnek rá, mások az elhalálozás dátumát, vagy sírverset, különböző szimbólumokat, kiegészítő díszítéseket (pl. galambot) stb., de akadnak olyanok, akik számára fontos az elhunyt képi ábrázolása, tehát ily módon is megőrkítik emlékét. Dél-Szlovákia temetőiben a 20. században nagymértékben megnőtt az állandó, azaz fémből, kőből, betonból vagy márványból stb. készült síremlékek száma, s ezzel párhuzamosan az ezeken szereplő fényképek arányának a növekedését is megfigyelhetjük. Utóbbiak elsősorban a 20. század fordulójától terjedtek el nagyobb mértékben, s ez a tendencia máig is tart.

Kutatástörténeti áttekintés

A magyar néprajzi kutatásban tudomásom szerint a fényképek társadalmi használatával behatóbban Kunt Ernő foglalkozott elsőként. Teljes komplexitásában vizsgálta ezt a kulturális jelenséget, végigkövetve útját a 19. századi megjelenésétől napjainkig. Mintegy úttörőként magyar vonatkozásban elsőként hívta fel a figyelmet a fényképek pótolhatatlan kultúráközvetítő szerepére mint a kultúrákutatás egyik fontos területére. Ebben, a posztumusz megjelent *Fotoantropológia* című kötetében – ha csak érintőlegesen is – foglalkozik a paraszti sírjeleken előforduló fényképekkel, amit a paraszti fényképhasználat jellegzetes területének tekint (Kunt 1995, 85). A *Magyar néprajz* VIII. kötetében ő írta a temetkezési szokásokról szóló fejezetet, a sírjelek és szimbólumok tárgyalásánál viszont nem tért ki a fényképhasználatra (Kunt 1990).

A *Magyar néprajzi lexikonban* nem szerepel a temetői fényképhasználattal kapcsolatos címszó, s ugyanez vonatkozik *Szlovákia néprajzi lexikonára* is.

Tarcai Béla tudomásom szerint elsőként foglalkozott tanulmányában kifejezetten a fénykép temetőbeli használatával, s egyben áttekintette a temetők sírjeleinek változásait is. Konkrét példákat azonban nem hoz fel, és megállapításait sem köti egy meghatározott területhez vagy településhez. Azzal az állításával, miszerint „a sírokon kizárólag fej- vagy mellképeket helyeznek el, egész alakosakat soha” (Tarcai 1997, 353), a jelenség ismeretének mai állása alapján végképp nem érthetünk egyet, hiszen az egész Kárpát-medence magyarlakta vidékein (és nem csak ott!) számos temetőben találkozhatunk egész alakos, nőt, férfit vagy kisgyerekeket, esetleg több személyt ábrázoló, csoportos fényképekkel.

Tóth Vilmos tanulmánya már átfogóbban, komplexebben vizsgálja a témát, és több konkrét példa segítségével is rávilágít a temetői fényképhasználattal kapcsolatos különféle jelenségekre, s a képmáskészítés legújabb módjáról, az ún. maratásos (gravírozás) eljárásról is említést tesz (Tóth 1999).

Silling István Kupusztina vallási néphagyományait feldolgozó munkájában a temetkezési szokások kapcsán utal a fényképes sírjelekre is. A település temetőjében már a 20. század elejéről származó fényképes sírokat is találunk. Bár ritkaságnak számít, de egész alakos ábrázolások is előfordulnak. Egyetlen fakeszterten szereplő fényképet talált Silling

a temetőben, s felhívja a figyelmet a síremlékeken szereplő, különféle szentképek használatára is (Silling 2002, 164). Ennek párhuzamaival kutatásaim során Dél-Szlovákia magyarok és szlovákok lakta falvaiban jómagam is találkoztam, s a későbbiekben még részletesebben kitérek rá. Ďuro Šarošac a magyarországi horvát, szerb és szlovén temetőket bemutató munkájában ha kifejezetten fényképes sírjelekkel nem foglalkozik is, tanulságos képanyaga a szóban forgó problematika egy sor eklatáns példáját szolgáltatja (Šarošac 1996–2003).

A Kasselben a közelmúltban megjelent temetkezési és temetőkultúra nagy lexikonában (*Grosses Lexikon der Bestattung- und Friedhofskultur*) a porcelánfotó címszó alatt olvashatunk a temetői fényképhasználatról, azonban csupán a címszóban jelzett típusról. A lexikon nem tesz említést az utóbbi két évtizedben elterjedt gravírozásról, vagy más néven az ún. maratásos eljárásról, amelynek szlovákiai elterjedésére tanulmányomban ugyancsak részletesen kitérek majd (Sörries 2002, 249–250).¹

A közúti tragikus kimenetelű balesetek emlékére állított ún. út menti halálhelyjelekkel kapcsolatos kutatásaim során is felfigyeltem a fényképek aránylag gyakori előfordulására a különféle formájú objektumokon (L. Juhász 1998; L. Juhász 2001; L. Juhász 2009). Egy gömöri bányásztelepülés, Rudna temetkezési szokásait feldolgozó kötetemben részletesebben foglalkozom a temetőbeli fényképhasználattal és annak változásaival a 20. század folyamán (L. Juhász 2002), valamint a bodrogi Nagytárkányban folytatott kutatásaim során ugyancsak vizsgáltam ezt a témát (L. Juhász 2006).

Az, hogy bár a síremlékeken a század elején is szerepeltek fényképek, s a kutatók mégsem figyeltek fel rájuk, és a temetkezéssel foglalkozó munkákból is kimaradt ez a téma, valószínűleg azzal magyarázható, hogy a néprajzkutatás az ún. tárgyi néprajz egyes jelenségeit elsősorban esztétikai szempontból közelítette meg. Mivel a temetői fényképhasználatot a kezdetektől fogva okkal a giccs kategóriájába sorolták a társadalomtudományok, a romantikus szemléletmódot és az esztétikai szempontú megközelítést csak nagyon lassan elhagyó néprajzkutatás figyelmen kívül hagyta ezt a jelenséget.

Előzmények

A fényképes sírok előzményei időben nagyon távolra, több évezredre vezethetők vissza. Az elhunyt személyét felidéző, alakját megőrkítő síremlékekkel már az etruszkoknál is találkozunk, akik az elhunytakat ábrázoló terrakotta szobrokat, képmásokat helyeztek a sírokra. Az egyiptomi halottkultuszhoz hozzátartozott az ember alakú szarkofágok, a halotti maszkok készítése. Ez utóbbi a bebalzsamozott testen éppen az arcot helyettesítette. Az ókori kultúrában sem ismeretlen az elhunyt ábrázolása. A görögök eleinte szín-

1 Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Németországban ezzel az eljárással nem nagyon készültek arcképek, Ausztriában is csupán elvétve találkozhatunk ezzel az ábrázolási móddal. Valószínűsíthető, hogy „szocialista találmányról” lehet szó, mivel a volt Szovjetunió egykori tagköztársaságából, Ukrajnából és Litvániából is vannak adataim ezen eljárás temetői használatáról, de a volt Jugoszláviában is közkedvelt ez az ábrázolási mód a síremlékeken. Szlovákiában, valamint Ausztriában is találkoztam olyan haláljelekkel, amelyek szerb vagy horvát balesetben elhunyt személynek állítanak emléket. Ezek az emlékek (legtöbb esetben táblákon) látható az elhunyt gravírozással készült képmása is. Párkányban még az 1980-as években ezzel az eljárással ábrázolták az elesett szovjet katonát egy gránitlapon.

tén egész alakos szobrokat készíttettek, majd később az ezt a gyakorlatot egy i. e. 6. századi betiltó rendelet következtében domborművek kerültek a sírokra. Ezt a gyakorlatot a rómaiak is átvették (hazai viszonylatban számos ilyen síremléket őriz például a Dél-szlovákiai Komáromban található római kőtár). Európa-szerte számos későbbi, keresztény epitáfium található a templomokban, a templomok külső falán, családi sírboltokban, s még tovább folytathatnánk a sort. Az elhunyt képmásának megörökítését minden korban szükségesnek tartották, de ezt csak a tehetősebb társadalmi réteg engedhette meg magának, az alacsonyabb társadalmi csoportba tartozók számára elérhetetlen volt. Így ez utóbbi társadalmi réteg más módszerrel, más formában igyekezett megörökíteni az elhunyt alakját. Egyes vidékeken a faragott fejfák (amelyek gyakran ember alakúak voltak) készítésénél igyekeztek olyan formát választani, hogy az pontosabb információkat közvetítsen az elhunyról: más formájú fejfa jelezte a férfi, a nő és a gyermek nyughelyét. A sírszobrászattal összehasonlítva természetesen ez sokkal kezdetlegesebb formának minősíthető, de mindenképpen egyértelművé teszi, hogy ennél a társadalmi rétegnél is megvolt az igény az elhunyt plasztikus ábrázolására.

A hozzátartozók számára a sírjel tehát az elhunyt személyét helyettesíti, testesíti meg. Liszka József kutatásai során Dél-Szlovákia temetőiben is találkozott azzal a szokással, hogy a hozzátartozó megcsókolja a sírjelet (Liszka 1988, 125). Többek közt ennek a jelenségnek a televízió képernyőjén keresztül is tanúi lehettünk a 2003. március 12-én meggyilkolt szerb miniszterelnök, Zoran Djindić temetésén. A behatolás után sírra helyezett keresztet nem csupán a hozzátartozók, hanem vezető politikusok, a temetés több résztvevője is megcsókolta, tehát közvetve a keresztet tekintették az elhunyt személye megtestesítésének.

A fényképek megjelenése a 19. században, majd általános elterjedése és elsősorban anyagi szempontból való könnyebb elérhetősége az átlagember számára forradalminak számított az elhunytak alakjának a síron való megelevenítése vonatkozásában is. Ezt támasztja alá a tény, hogy a 19. század vége felé már megjelentek Európában a síremlékeken, majd a 20. század elejétől fokozatosan teret hódítottak nem csupán a városi, hanem falusi temetőkben is. Az általam vizsgált területen a fényképes sírok a 20. század elején terjedtek el délnyugat-európai, elsősorban olasz és francia hatásra. Európa más területeihez hasonlóan először a nagyobb városokban, majd aránylag rövid időn belül a mezővárosokban és falvakban is feltűnnek (Tóth 1999, 96–97).

A temetői fényképhasználat változása a fényképészet fejlődésének tükrében

A fénykép az utókor számára többletinformációval szolgál az elhunyról, így nem csupán a hozzátartozók, hanem az idegenek és a későbbi leszármazottak is pontosabb tájékoztatást kaphatnak arról, ki nyugszik az adott sírban, s az utókor számára ezáltal az elhunyt képmása is megőrződik, mindaddig, amíg a fénykép ki nem fakul vagy tönkre nem megy.

A 20. század első felében az általam kutatott területen a fényképes sírjelek zömét elsősorban a fiatalon, főleg tragikus körülmények között elhunyt személyek emlékei alkotják. Ide sorolhatjuk az első és második világháborúban elhunyt – elsősorban fiatal – katonák síremlékeit is. Tehát olyan elhunytakról van szó, akik halála a legnagyobb mértékben ráta meg a családot, illetve az adott település lakóit. A katonákat ábrázoló fényképek egész alakosak, vagy pedig arcképek, azonban ezek a felvételek néhány esetben

nem egyenruhában, hanem civilben ábrázolják az elhunytat. A század első felében inkább egész alakos fényképeket készítettek az emberek, gyakori a közös műtermi családi fénykép. Gyakran szerepel a síremlékeken arcképként az egész alakos fényképek kinagyított részlete. Általában a férfiakról készültek fényképek, hiszen inkább ők voltak azok, akik hosszabb ideig kerültek távol családjuktól mint katonák, vagy pedig munka után voltak kénytelenek idegenbe (pl. Amerikába) távozni. Ha közben elhunytak, az ott-honiak számára küldött fényképek kerültek fel sírjukra is. Számos temetőben megfigyeltem, hogy a háborúban elesett vagy eltűnt katonák csupán jelképes síremlékén szinte minden esetben ott szerepel fényképük is. Ezek a felvételek általában katonai, de gyakran civil ruhában, műteremben készült portrék. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a 20. század első felében menyasszonyok, a fiatal lányok is készítettek magukról felvételeket, a fiatal családanyák pedig gyermekeikkel közös műtermi fényképet, amelyeket a katonáskodó vagy pedig a hosszabb ideig a távolban pénzt kereső kedvesnek, vőlegénynek vagy férjnek küldtek el. Ennek a gyakorlatnak köszönhetően ha netán valamelyik fiatal lány, a feleség vagy pedig valamelyik gyermek hunyt el, ezeket a felvételeket (vagy ezek felnagyított, esetleg részben retusált részét) használták fel.

A fényképezés fejlődésével a fényképezkedési szokások is megváltoztak, anyagi szempontból már az átlagemberek számára is megfizethetővé vált, tehát a háztartásokban is megszorodtak a fényképek, a portrékészítés is egyre jobban terjedt. Ebben a folyamatban nagy szerepe volt a vándorfényképezésnek is. A különféle igazolványokhoz ugyancsak szükség volt fényképre. Ha tragikus haláleset következett be, már volt miből válogatni, azt a fényképet választhatták ki, amely számukra a legkedvesebb volt, s szerintük a leginkább visszatükrözte az elhunyt személyiségét. A fényképek általános elterjedése a háztartásokban maga után vonta a fiatalok képmásai mellett egyre több idősebb ember és kisgyerek portréjának megjelenését is a síremlékeken. Mára a fiatalabb és idősebb korosztályt ábrázoló fényképes sírok közötti aránybeli különbségek nagyjából kiegyenlítődték. Ebben a vonatkozásban azonban meg kell említeni a gyakorlatot, mely szerint a falusi iskolák tanítványait az iskolai év végén a városból külön erre a célra hívott fényképész örököltette meg. Hogy jobb üzletet üthessen nyélbe, egyúttal portrékat is készített a helybeliekről. Ezt a szolgáltatást elsősorban az idősebbek vették igénybe, mivel így időt és fáradságot takaríthattak meg, nem kellett emiatt külön a városba utazniuk. Ez a gyakorlat falusi viszonylatban még az 1950-es években, sőt néhány helyen a hatvanas évek legelején is ismert volt.

Családi vagy egyéni fényképeket általában valamilyen fontos esemény, elsősorban az emberélet különböző fordulóinak megörökítése céljából készítették, készítenek az emberek. A mai gyakorlattal ellentétben a 20. század első felében a falvakban nem volt szokásban a csecsemő fényképezése, a városban is inkább az anyával készült műtermi fényképek terjedtek el. Falusi asszonyok akkor készítették ilyen felvételt, ha a kisgyerek már a férj távollétében jött a világra, vagy az még hosszabb ideig nem is jöhetett haza (például pénzkeresés céljából egy időre Amerikába vagy máshová ment). A gyerekek életében a bérmlás vagy a konfirmáció fontos esemény volt, ennek megörökítését a szülők fontosnak tartották. Gyakran láthatunk viszont az ebből az alkalomból készült fényképeket a gyerekek sírján. Van köztük egész alakos ábrázolás vagy ebből készült, kivágott, esetleg felnagyított arckép. A fényképezés elterjedésével a kisebb gyerekekről is egyre sűrűbben készítették felvételeket. Leginkább valamilyen ünnepi alkalomból készült fényképekről van szó (például elsőáldozás, születésnap, karácsony, néhány esetben valamilyen műsorban való fellépés stb. kapcsán).

A csecsemők síremlékén látható fényképek eltérnek a többi korosztályéitól. Az ő síremlékükre sok esetben a róluk ravatalon készített fényképek kerültek fel. Ennek egyszerű a magyarázata: a csecsemőkről ebben az életkorban a 20. század első kétharmadában életükben csak nagyon ritkán készültek fényképek, mivel a fényképezőgép még nem volt általános tartozéka egy háztartásnak. Mivel a szülőknek nem volt fényképük gyermekükről, a ravatalon fekvő elhunytól készítették felvételt, hogy emlékük maradjon róla.

Nagyon kevés példa van arra, hogy már nagyobb gyermek síremlékére is ravatalon készült fénykép kerül. Az ilyen ritka kivételek egyike például az a krasznahorkaváraljai temetőben található síremlék, amelyen egy 1960-ban elhunyt öt éves cigány kisfiút láthatunk egy ravatalon készült fényképen. A fényképezőgép általános elterjedésével a síremlékeken fokozatosan elmaradtak az ilyen ábrázolások.

Egy gömöri település, Sűvete temetőjében szokatlan megoldással találkozhatunk. A márvány obeliszk három testvér: az 1906-ban elhunyt három éves János, az 1918-ban elhunyt két és fél éves Mariska, valamint egy 1927-ben elhunyt 18 éves hajadon, Zsuzsika emlékét őrzi. A síremlék a 18 éves lány elhunytja után készült, ezt bizonyítja, hogy legfölül az ő képmása látható, az obeliszk alsó felében pedig egy másik, őt már a ravatalon ábrázoló fénykép. Hogy a legnagyobb gyermek halálát követően emelt síremlékre nem került fel a korábban elhunyt 2 kisgyerek fényképe, azt bizonyítja, hogy a szülők nem készítették fényképet a korábban elhunyt két kisgyerekről, tehát a fényképezkedés ezen a vidéken még nem volt annyira elterjedt, mint néhány évvel később. Ezzel magyarázható, hogy a 18 éves korában elhunyt lányuk és a két kistestvér emlékére állított közös, gránitból készült obeliszkre már feltették a nagylányról készült fényképeket. Mivel ez volt a harmadik és egyben utolsó gyermekük, akit elveszítettek, érthető, hogy fényképes síremlék emelésével még hangsúlyozottabban akarták megőrizni emlékét, s egyben ily módon is kívánták közvetíteni fájalmukat a külvilág felé. Az utókor nem csupán a még élő, hanem a már halott lányra is emlékezhethet, láthatják őt abban az alakban is, ahogyan eltemették. Ilyen jellegű ábrázolásra mind ez ideig a szakirodalomban sem példát, sem utalást nem találtam. A síremlék egyben azt is bizonyítja számunkra, hogy ezen a vidéken már élt az a szokás, hogy felvételeket készítették a temetésről, s így a ravatalon lévő elhunytól is. (Ilyenkor a ravatalnál álló hozzátartozókat is megörökítették).

A házasulandó korban lévő fiatalok síremlékén általában az arcképek a leggyakoribbak, de elvéve (elsősorban lányok esetében) itt is találkozhatunk egész alakos ábrázolással. Ugyanez vonatkozik a fiatalasszonyok fényképeire is. A fiatal férfiak síremlékein az egész alakos ábrázolás aránylag ritka (keves kivételt képeznek a katonaruhában ábrázolt, a háborúban elesett vagy eltűnt férfiak síremlékei), inkább az arcképek dominálnak, amelyeket sok esetben az eredeti felvételtől vágtak ki, de nem ritkák az elhunytat majdnem deréktól ábrázoló kivágások sem.

Gyakoriak a házastársak közös fényképei is, ezek nagy része azonban fotomontázs, csak ritka esetben van szó eredeti közös felvételtől. Néha (ha az egyik házastárs fiatalon halt meg, vagy egyszerre vesztették életüket valamilyen szerencsétlenség során) esküvői fényképek kerülnek a síremlékre. A közös portrék inkább az idősebb házaspárok síremlékén láthatóak. Feltételezhetjük, az életben maradt házastárs ezzel is hangsúlyozni kívánta az elhunytához való tartozást annak ellenére, hogy a sír, a halál elválasztotta őket egymástól. Megjegyzem, hogy a fiatal házaspárok esetében ezzel a gyakorlattal csak elvétve találkoztam. Aránylag alacsony az olyan síremlékek száma is, amikor egy közös ovális porcelánfoglatba külön-külön kerül be a házastársak fényképe, tehát ebben az esetben nem készítenek fotomontázst, de fontos számukra, hogy ne egy-egy külön por-

celánfoglatban kapjanak helyet a síremléken, hanem egy közösben. A Komáromhoz közeli Keszegfalva temetőjében is például közös porcelán-foglatba került be egy fiatal öngyilkos jegyespár külön-külön arcképe. A házaspárokról külön-külön készült porcelán-foglatban elhelyezett arcképek már sokkal gyakoribbak, mint a két előző megoldás.

Elsősorban a 20. század második felében terjedt el a szokás, hogy az elhunyt házastárs fényképén kívül ráteszik a síremlékre a még élő feleség vagy férj képmását is. Így a fénykép sokszor (ugyanúgy, mint a közös fényképek esetében is) nem a valóságot közvetíti, hanem gyakran jóval fiatalabb életkorban örökíti meg az elhunytat. Végző soron tehát elferdíti az elhalálozás idejére aktuális valóságot. Egyesek inkább azt a megoldást alkalmazzák, hogy a még élő házastárs számára csupán a fénykép helyét jelölik ki, így csak haláluk után kerül a sírra saját képmásuk is.

A porcelánfoglat formája általában kétféle: ovális vagy pedig téglalap alakú. Ez utóbival eddigi kutatásaim során elsősorban álló formában talákoztam. Az ovális porcelán-foglatú fényképek csupán abban az esetben fekvők, ha kisgyermeket ábrázolnak ravalaton, de legtöbb esetben házaspárok közös fotóiról vagy pedig fotomontázsról, illetve több (általában három) elhunyt közös fényképéről van szó, s ugyanez vonatkozik a téglalap alakúakra is. A síremlékeken szereplő fényképek zöme fekete-fehér, azonban a színes felvételek száma az idő múlásával egyre gyarapszik.

Nagyjából egy évtizede jelent meg a fényképek elhelyezésének egy új szokása, amikor a síremlék elé, egy kis álló vagy dőlt márványlapra kerül a fénykép. Füleken egy különleges megoldással találkozunk. A Szicília szigetén tragikus körülmények közt elhunyt fiatal lány hozzátartozói a halál pontos helyét is megörökítették az utókor részére, mégpedig oly módon, hogy márványból elkészítették Olaszország térképét Szicília szigetével együtt. Az elhunyt lány fényképe a szigetre került, tehát az arra járó számára egyértelmű, hogy ott történt a baleset.

Az arcképek új ábrázolási módja – a gravírozás

A 20. század utolsó harmadában a képmások egy új ábrázolási módja jelent meg Dél-Szlovákia temetőiben. Ennek lényege, hogy a fénykép alapján gravírozással viszik rá a síremlékre az elhunyt képmását. Ezzel a technikával azonban csupán sötétebb, tehát sötétszürke vagy pedig fekete színű alapon oldható meg az ábrázolás. Ezt a gyakorlatot minden korosztálynál alkalmazzák, a kisgyerekektől az idősekig. Általánosan az arcképek terjedtek el, egész alakos ábrázolást csak ritkán látni. A házaspárokról ezzel a technikával zömében közös képek készülnek, amelyet valamilyen virágággal vagy más motívummal díszítenek (pl. virágcsokor, palmaág), s néha az elhunytak vallási hovatartozását vagy foglalkozását jelző szimbólumok (pl. bányászjel, vonat stb.) is rákerülnek. Hogy mennyire közkedvelt ez az új eljárás, egyebek közt az is bizonyítja, hogy a síremlékeken a már meglévő porcelán-foglatú fénykép mellé ezzel a technikával is ráviszik utólag, másodszor is ugyanazt a képmást. Arra is van példa, hogy ha a síremléken eredetileg nem szerepelt fénykép, utólagosan, akár több évvel a síremlék elkészülte után ezzel a technikával kerül rá. Abban az esetben, ha a síremlék nem sötét színű anyagból készült, azt a megoldást alkalmazzák, hogy egy külön sötét lapra készíttetik el, s ezt helyezik rá a fehér vagy más színű, világosabb síremlékre, vagy pedig az elé. Nagyon sok fiatalon elhunyt személy fehér színű síremlékén látható az így utólagosan fekete vagy sötétszürke lapra készített képmás.

Egyre több példa van arra, hogy éppen a képmáskészítés e módja miatt a gyermekek vagy kiházásítatlan fiatalok síremléke eleve fekete vagy sötétszürke anyagból készül.

Tehát ez a módszer részben megváltoztatta a fiatalon elhunytak számára készített síremlékek színét is, amely korábban hagyományosan zömében fehér, de legalábbis világos volt. Hogy a szóban forgó eljárás aránylag ilyen rövid időn belül nagy teret hódított, annak egyszerű a magyarázata: a fényképekkel ellentétben ezek nem fakulnak ki, nem repedeznek meg és nem esnek le a síremlékről. Az sem utolsó szempont, hogy ezt a vandálok sem tudják úgy megrongálni, mint a porcelánképeket. Az új eljárás révén a készítőik tehát biztosítottak látják az elhunyt (vagy pedig saját maguk) képmásának megmaradását mindaddig, amíg a síremlék áll. Adatközlőim nagy része azonban azon a véleményen volt, hogy ezek az ábrázolások nem élethűek.

Amint fentebb már említettem, a már a síremléken lévő fénykép mellé az új eljárással is felkerül az elhunyt képmása, amely a már síron lévőnek a másolata. Tehát két ábrázolási technikával készült portré is őrizi az elhunyt emlékét. Bár nagyon ritkán, de ilyen gyakorlattal korábban is találkozhattunk, amikor is egy elhunytól két porcelán foglalatban elhelyezett képmás is szerepel (az egyik általában arckép, a másik egész alakos ábrázolás). Ezt a jelenséget azonban csupán a gyerekek és fiatalon elhunytak esetében figyeltem meg. Aránylag ritkább gyakorlat, hogy egy síremlékre a házastársak képmásán kívül még más elhunyt családtagoké és rákerül. Leggyakoribbak a 3 fényképet tartalmazó síremlékek, négy vagy több fénykép már aránylag ritkább.

A fényképeket általában szimmetrikusan helyezik el, vagy a síremlék felső részében, vagy pedig egymás alatt, vagy a jobb, vagy pedig a baloldalon. Az aszimmetrikus elhelyezés ritkább, erre főleg akkor van példa, ha utólag kerül rá valamelyik hirtelen elhunyt családtag, vagy pedig az agglegény fiú, esetleg a férjezetlen lány. Számos esetben a fiatalon vagy pedig a feleségnél jóval korábban elhunyt férj képmása rákerül a síremlékre, a feleségé azonban már nem. Ekkor már a hozzátartozóktól függ, mennyire tartják fontosnak az elhunyt fényképes ábrázolását, de az is oka lehet, hogy ők maguk nem értenek egyet ezzel a szokással. Eddigi kutatásaim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy általában abban az esetben készülnek fényképes síremlékek az elhunyt házastárs részére, ha a férj halálozik el először. Úgy tűnik tehát, hogy az özvegyasszonyok fontosabbnak tartják, hogy fénykép is őrizze az elhunyt férj emlékét, mint fordítva. Valószínűleg ez összefüggésben áll azzal a gyakorlattal, hogy a sírgondozás és az ezzel kapcsolatos teendők inkább a nők feladatkörébe tartoztak.

Szentképek a síremlékeken

Több katolikus településen, az általam vizsgált területen belül elsősorban a Zoborvidék (Nyitra környéke) falvaiban figyelhető meg a szokás, hogy a síremlékre az elhunyt képmásán kívül (ugyanolyan porcelánfoglaltban, mint a fényképek) szentkép is kerül. Házastársak közös síremlékének arra a részére, ahol a feleség nyugszik, Mária-ábrázolás, ahol pedig a férj, oda Jézus-ábrázolás. Arra is van példa, hogy az elhunyt képmása nem is szerepel a síron, csupán a szentképek. Nem csupán az idősek síremlékén, hanem a fiatalon elhunyt hajadonok és fiatalasszonyok, valamint fiatalemberek és férfiak síremlékén is megfigyelhetjük ezt a jelenséget. Amint erre már bevezetőmben is utaltam, Silling István is találkozott ezzel a gyakorlattal a vajdasági Kupuszinán (Silling 2002, 164), és magam is megfigyeltem ezt a jelenséget az északibb szlovák falvakban, illetve Ausztriában is láttam ilyet, ez azonban arányaiban jóval ritkább, mint a Nyitra környéki falvak esetében.

A fa- és fémkereszteken sok esetben nem az elhunyt képmása, hanem Máriát vagy Jézust ábrázoló szentkép látható, amelyet, hogy megvédjenek az időjárás viszontagsága-

itól, fóliába csomagolva erősítenek fel a sírjelre. Ezt átmeneti megoldásnak tekinthetjük, mivel egyrészt az ilyen kereszteket idővel kőből, márványból vagy más anyagból készült síremlékekre cserélik, másrészt ha a fa- vagy fémkereszt lesz a végleges sírjel, s ha a kép esetleg tönkremegy, már nem cserélik ki egy újjal.

A fényképek mint a korabeli kultúra lenyomatai

A fotográfiák azon túl, hogy az elhunyt emlékét hivatottak megőrizni, más fontos funkciót is betöltenek. Segítségükkel képet kaphatunk a korabeli viseletről, egyes foglalkozások sajátosságairól, de sokszor közvetíthetnek információkat az adott társadalmi, politikai berendezkedésről is. A viseletkutatás szempontjából elsősorban az egész alakos fényképek a legértékesebbek, de a mell- és arcképek is közvetíthetnek fontos információkat. Az 1948–1989-ig terjedő kommunista időszak lenyomatát is megtalálhatjuk számos sírfényképen, fiatalokén és idősekén egyaránt. Ilyenek például az alapiskolásokat tömörítő egykori úttörőszervezet egyenruhájában (fehér ing, vörös nyakkendő) kisiskolásokról készült fényképek, a Népi Milícia² uniformisában, fegyverrel a kezében ábrázolt férfi, vagy a kitüntetésekkel teletűzdelt ruhájú partizánok, a katonaképek stb.

Fiatalon elhunyt feleség vagy férj sírkövére néha az esküvő alkalmából készített portré vagy pedig a közös fényképről az elhunytat ábrázoló rész kerül a síremlékre. Az elhunyt foglalkozását jelezheti ruhája is. Példa erre a rudnai temetőben található, egy eredetileg egész alakos fénykép részlete, amely egy bányászegyenruhát viselő férfit ábrázol, vagy pedig a komáromi református temetőben látható, ritkaságnak számító egész alakos műtermi fénykép, amely egy szekeresgazda-család három férfi tagját ábrázolja viseletben, kezükben a bandérium zászlajával.

A katonasírokon szereplő egyenruhás katonák ugyancsak közvetítenek számunkra információt, de a kisgyerekekről készült különféle felvételek is (például a karácsonyfa alatt ülő kisgyereket körülvevő szobabelsőről is képet kaphatunk és még tovább folytathatnám a sort). A fényképek tehát a temetői síremlékeken is fontos kultúráközvetítőként vannak jelen, és a fényképhasználat történetének kutatásához is számos adalékkal szolgálnak.

Fényképek az előre elkészített síremlékeken – az önprezentáció újabb és egyértelműbb megnyilvánulásai

Írásom elején már utaltam arra a szokásra, hogy néhányan még életükben előre elkészíttetik saját sírhelyüket és síremléküket. Ennek a tendenciának az erősödése különösen a 20. század utolsó harmadában, elsősorban az idősebb házaspárok körében vált gyakorlattá. Itt meg kell jegyezni, hogy ezeknek a síremlékeknek a zömét (pl. Rudna esetében) az ún. kripták, azaz kétszemélyes, betonnal kibélt nyughelyek alkotják. Ezeket a sírhelyeket betonlappal, esetleg mű vagy igazi márványlappal stb. fedik le. Az előre elkészített felirattal ellátott, s csupán az elhalálozás dátumát nélkülöző síremlékekre gyakran már a fényképek is rákerülnek. Ezeket az előre elkészített síremlékeket azonban

2 Egy 1948-ban, elsősorban ipari létesítményeknél létrehozott félkatonai szervezet, amely a „szocialista vagyon őrzésére” volt hivatott. Az 1989-es rendszerváltás után feloszlatták.

nem minden esetben helyezik el végső helyükön, a temetőben az előre elkészített vagy lefoglalt sírhely mellett, hanem otthon tartják a haláleset bekövetkeztéig.

Néhány esetben viszont már a temetőn is találkozunk a még élők fényképes síremlékével. Kirívó példája ennek a gyakorlatnak az az egy, még hatvan évet sem betöltő házaspárnak a síremléke, amelyet Rudnán sikerült dokumentálnom 2001-ben. Az egyik fél halála előtt majdnem 20 évvel megelőzően elkészítették sírhelyüket, a mindkettőjük fényképét tartalmazó síremlékkel együtt, holott két felnőtt gyerekük és több unokájuk is van, s akikkel nagyon harmonikus volt a kapcsolatuk, tehát az eltemettetésről és az azt követő síremlékállításról és sírgondozásról lett volna kinek gondoskodnia a haláluk után. Ők azonban nem bízták másra, inkább saját maguk kívánták megszabni, hogy milyen formában maradjon fenn emléküik az utókor számára. (vö. L. Juhász 2002a, 218–219)

Ez utóbbi gyakorlatot – vagy például a rozsnyói temetőben található középkorú partizán hölgy fényképes sírját – egyértelműen az önreprezentáció legjellegzetesebb példáinak tekinthetjük. Az illető partizán hölgy szülei halála után elkészíttette azok síremlékét, valamint mellettük sajátját is, s arra előre felvésette a feliratot egy, a partizán múltjára utaló versrészlettel, valamint saját fényképét is rátette. Saját maga emlékének megőrzését ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a szülőkéét, s partizán múltját is külön kívánta hangsúlyozni, fényképén láthatóak a mellére tűzdelt különféle kitüntetések is.

E két fenti példa jól szemlélteti, hogy a temetkezési szokások, a síremlékek állítása és a fényképhasználat is egyre öncélúbbá válik, s azt a megállapítást erősítik, hogy a síremlékkészítés ma sokkal inkább az önreprezentáció szerepét tölti be, mint a kegyeletét.³ Az előre elkészített síremlékek nem az elhunyt személyek emlékére készülnek, nem az utókor dönti el, hogy milyen emléket állít az elhunytak, hanem maga a „leendő halott” öncélúan maga szabja meg a formát. A két fentebb vázolt esetben s általában az előre elkészített fényképes sírok esetében bizonyos értelemben a valóság meghamisításáról is beszélhetünk, hiszen a síremléken szereplő fényképes információ az utókor számára nem a haláleset bekövetkezése időpontjának valóságát közvetíti, hanem egy jóval korábbi állapotot. A két bemutatott példa, valamint a hasonló síremlékek esetében akár az emlékezés kikényszerítéséről is beszélhetünk.

Az urnás sírhelyeknél szintén gyakori a fényképhasználat, akár külön helyre vagy egy hagyományos síremlék mellé, akár a falra kerülnek. Bár nagyon ritkán, de szerepelnek fényképek a fakereszteken, valamint a fémkeresztre erősített kőtablákon is. A hozzátartozók anyagi helyzete ebben az esetben valószínűleg nem tette lehetővé, hogy maradandóbb és monumentálisabb síremlék közvetítésével vagy hosszabb felirattal őrizték meg elhunyt szeretteik emlékét, ezt ellensúlyozandó döntöttek a fénykép alkalmazása mellett.

Fényképhasználat az út menti halálhelyjeleken

A fényképhasználat kapcsán ki kell térnünk a temetőn kívüli különféle halálhelyjelekre is, amelyeket a hozzátartozók vagy barátok állítanak az elhunytak, megjelölve a tragikus halállal végződő közúti balesetek színhelyét. Ezeket a jeleket tulajdonképpen jelképes síroknak tekinthetjük.

3 Hasonló jelenséggel van itt dolgunk, mint az, amit Liszka József figyelt meg a szakrális kisemlékek állítása kapcsán. Sok esetben tudniillik ott is egyértelműen az önreprezentáció fontossága, nem pedig a vallási áhítat volt az állítás központi mozgatórugója (vö. Liszka 2005).

Dél-Szlovákiában nyugat-európai hatásra a 20. század második felében terjedt el ez a jelenség; az állandó halálhelyjelek száma az utóbbi száz húsz esztendőben, elsősorban az 1989-es rendszerváltást követően rohamosan megnőtt. A baleseteket kiváltó hagyományos okokon kívül (figyelmetlenség, gyorsajtás, ittas vezetés) az 1989-es rendszerváltás követően újabbak is megjelentek, ilyen például a drogfogasztás terjedése, de a mobiltelefon használata is okozott már közvetve halálos közúti balesetet (további részletekkel lásd: L. Juhász 2009). Mivel a halálhelyjelek állításának szokása tájainkon csak az elmúlt 2-3 évtizedben terjedt el, ebből adódik, hogy a maradandó, kőből vagy márványból készült jelképes síremlékek állításának szokása is újabb keletű, ebből következően a fényképek is bizonyos fáziseltolódással, később jelentek meg ezeken. A halálhelyjeleken elsősorban arcképeket láthatunk, de egész alakos felvételek is előfordulnak, s dokumentáltam már a balesetben egyszerre életét veszített fiatal pár közös fényképét is. A fényképhasználat temetőbeli változásai részben visszatükröződnek tehát a halálhelyjeleken is, de bizonyos eltéréseket is megfigyelhetünk. A fa- vagy fémkeresztekre gyakran csupán fóliába burkolt vagy fakesztet fényképeket erősítenek fel, amelyek aránylag hamar kifakulnak, tönkremennek. Van rá példa, hogy kicserélik őket, de egyre gyakoribb az a megoldás, amikor üveggel fedett fényképkeretben helyezik el az elhunytak képmását.

Ha néhány éves késéssel is, de az új keletű gravírozásos eljárással készített képmás megjelent a halálhelyjeleken is. Eddig csupán néhányat dokumentáltam, de elképzelhető, hogy számuk a temetőkéihez hasonlóan nőni fog. Az Ipolysághoz közeli Palást település előtti útkereszteződésben egy motorkerékpár-baleset következtében elhunyt fiatalember halálának helyét eredetileg csupán egy fémkorpusszal díszített fakesztet jelölte, amelynek helyére rövid időn belül egy kőből készült állandó halálhelyjelet állítottak, erre a balesetben elhunyt fiatalember majdnem a haláljel magasságával megegyező méretű fényképe is rákerült. Kis idő múlva a fényképet eltávolították, viszont a betonból készült haláljel felső részébe a fiatalember fekete márványlapra gravírozott képmását helyezték el. E palásti haláljel kapcsán azonban egy szokatlan jelenséget figyeltem meg, amelyre eddigi kutatásaim során a temetőkben sem volt példa. A gravírozott képet rövid időn belül ismét kicserélték a hozzátartozók, mégpedig egy hagyományos, porcelánfoglatban elhelyezett fényképpel, amely a haláljel felső részének közepére került. Ez az eset amiatt is figyelemre méltó, mert a baleset időpontjától a halálhelyjel negyedszer módosult, az elhunyt képmása pedig háromszor változott. A csere oka eddig ismeretlen számomra, valószínűsíthető azonban, hogy az elhunyt gravírozott képmást nem tartották elég életűnek, s ezért tértek inkább vissza a hagyományos porcelánfoglatos fényképhez.⁴

A temetőbeli síremlékekhez hasonlóan az állandó halálhelyjelek közül a fából vagy fémről készült kereszteken is előfordulnak szentképek, ebben az esetben azonban a Mária-ábrázolás nagyjából azonos arányban szerepel, mind a férfiak, mind a nők halálhelyjelén. Ha viszont a szentkép idővel kifakul vagy tönkremegy, már nem cserélik ki újra, mint ahogyan azt a balesetet szenvedő személy fényképe kapcsán teszik.

A maradandó halálhelyjelek állításával a hozzátartozók – ugyanúgy, mint a temetői sírjel esetében is – arra törekednek, hogy szeretteik emléke lehetőleg hosszú ideig megmaradjon, s ne csupán a temetőben, hanem ott is, ahol életüket veszítették. Azon túl,

4 A balesetben elhunyt fiatalember nem helybeli, azaz nem palásti volt, hanem a több kilométerre fekvő Ipolyságról származik, s a halálhelyjelet állító szülők is ott laknak (vö. L. Juhász 2009, 76–77).

hogy a fényképes halálhelyjelek (s nem csupán azok) egy konkrét személyre emlékeztetnek, mementóként is szolgálnak, a halálra figyelmeztetnek, s arra intik az arra járókat, hogy óvatosabban közlekedjenek. Természetesen olyan eset is akad, amikor a hozzátartozók vagy barátok azért döntenek a halálhelyjel állítása mellett, „mert az a szokás”.

A fénykép mint a helyi események és a történelem tanúja – néhány konkrét példa

Mit őrizhetnek meg még a síremlékeken szereplő fényképek, portrék az utókor számára, milyen információkat közvetíthetnek a már fentebb jelzetteken (viselet, foglalkozás, politikai berendezkedés stb.) kívül? A kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy bár legtöbbször közvetve, de számos konkrét, akár közösségi esemény emlékét is megőrizhetik. Egy-egy fénykép kapcsán gyakran feltárulhat előttünk egy egész település társadalmi élete, szokásai, néha egy ország történelmi eseményeinek, politikai berendezkedésének emlékei is. Hogy mit értek ez alatt, megpróbálom néhány konkrét példával szemléltetni:

Az egyik példám a már többször szóba hozott Rudna temetőjéből származik. Két sírról, illetve síremlékről van szó, mindkettőn szerepel egy idősebb férfi ugyanazon fényképe, valamint mindkettőn olvasható a neve, valamint a születés és az elhalálozás időpontja is. Rajta kívül mindkét sírban egy-egy nő nyugszik, mindketten a férfi feleségei voltak. Egy idegen, s a későbbi utókor számára érthetetlen, hogy miképpen nyugodhat egy és ugyanazon személy két különböző sírban. A magyarázat a következő: Az egyik sírban az említett férfi első, fiatalon elhunyt felesége nyugszik, a másikban pedig annak húga, a férfi második felesége. Tehát ebben az esetben egy házassági szokás, a *sororatus* jelenségével van dolgunk.⁵ A második síremléket a férfi második feleségével idősebb korukban, még életükben elkészítették, s fényképük is ekkor került fel. Elvileg valakinek tudnia kellene a közeli hozzátartozók közül, miért döntött a házaspár e furcsa megoldás mellett. A választ azonban ők sem ismerik, mivel hiába kérdezték szüleiket, nem voltak hajlandók megmagyarázni senkinek döntésük okát. Annyit mindenesetre megtudhatunk, hogy ezen a településen a 20. század első felében még volt példa a sororatusra, s arra is fény derül, hogy az 1980-as évek elején már gyakorlat volt, hogy idősebb házaspárok előre elkészítették síremléküket s a fényképüket is rátették.

A másik példám is erről a településről származik. Egy síremlék felső részében közepesen egy fiatalember képmása látható. A felirat szerint az adott sírban egy 1948-ban „hősi halált halt” fiatalember nyugszik szüleivel együtt (a szülők fényképe nem szerepel a síremléken). Az arra járó azonnal felfigyel az ellentmondásra, hiszen a második világháborúnak 1945-ben vége volt, s felteszi magának a kérdést, vajon miért 1948-at tüntették fel az elhalálozás dátumaként? Hogy erre a kérdésre választ kaphasson, a helyiekhez kell fordulnia, akiktől megtudhatja, hogy a nevezett nem is ebben a sírban nyugszik, s nem is háborúban „halt hősi halált”, azonban valóban 1948-ban hunyt el, s ebből következően egészen más körülmények között. A helyiek szerint az elhunyt fiatalember a második világháború idején átállt a szovjetek oldalára, és a Szovjetunióban maradt a háború befejezése után is, mert „szimpatizált azzal a rendszerrel”, s az adatközlők úgy

5 Sororatus alatt azt a társadalmilag előírt szokást értjük, amikor az özvegyen maradt férfi az elhunyt feleség nőtestvérét vette feleségül (vö. Morvay 1981).

hallották, hogy a kommunista pártba is belépett, „talán meg is nősült”, de mégis „kinyírták valamiért az oroszok”. Az elhunyt hozzátartozói viszont másképpen magyarázzák a történeteket: az ő állításuk szerint valóban a háborúban esett el, de csak 1948-ban találták meg a sírját. Tehát ebben az esetben a fénykép és a felirat nem okvetlenül a valóságot közvetíti a kívülvilágnak, hanem egy kreált történetet. Több mint valószínű, hogy az első változat áll közelebb az igazsághoz, s a hozzátartozók éppen ezért magyarázzák másképpen az eseményeket. A háborúban elesett („hősi halált halt”) fiút inkább elfogadja a közvélemény, mint az oroszokhoz átvált, a Szovjetunióban maradt s az ottani rendszert támogató katona történetét. A helyiek az országra a Szovjetunió által ráerőszakolt kommunista rendszer, az orosz befolyás (majd az 1968-as katonai megszállás) miatt nem szerették az oroszokat. A hozzátartozók valószínűleg úgy gondolták, hogy az elhunyt rossz fényt vetne, ha kitudódna, hogy az oroszok oldalán állt. Mivel a hozzátartozók az elhalálozás dátumának feltüntetésével ellentmondanak a „hősi halált halt” feliratnak, „nyomozásra” készítetik az arra járót, így előbb-utóbb mégis kiderül az igazság. Ha viszont a síremléken nem szerepelne az elhunyt fényképe, nem biztos, hogy bárki is felfigyelne az ellentmondásra. Tehát ebben az esetben a fénykép a falu szempontjából inkább az elhunyt negatív, mint pozitív megítéléséhez járul hozzá. Egyúttal elferdítik a valós tényeket, hiszen a hozzátartozók az elhunyról a helyi elvárásoknak megfelelő képet akartak közvetíteni a kívülvilág felé.

A következő példa segítségével azt kívánom szemléltetni, hogyan derülhet fény egy, a foglalkozásra is utaló férfiportré segítségével a temetkezési szokások már hosszabb ideje nem gyakorolt mozzanatára. Egy középkorú férfit egyenruhában ábrázoló, egyedi fénykép található Rudna temetőjének egyik további síremlékén, amelyen foglalkozásra való utalást nem találunk, de a fotográfián látható egyenruha, pontosabban a sapkán szereplő szimbólum (bányászjel) alapján kiderül számunkra, hogy az elhunyt életében bányász lehetett. Mivel csupán egyetlen ilyen fénykép található a temetőn, mindjárt felkelti az arra járó figyelmét, s az idősebb helyiektől megtudhatja azt is, miben tért el egy bányász temetése az átlagemberétől. Ebben az egyenruha is szerepet játszik, ugyanis aki ilyen egyenruhával rendelkezett, helyi szokás szerint halála után abban temették el. Most nem részletezem a bányászok temetkezési szokásainak eltérő jegyeit, azonban fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szóban forgó bányászegyenruha ünnepi viseletnek számított, s minden helyi bányász megkapta az 1945 előtti időszakban a bányavállalattól. A kommunista hatalomváltás után ez a gyakorlat megszűnt, ezután az ingyenes ünnepi egyenruha helyett ingyenes munkaruhát kaptak a bányászok. Érthető módon nagy becsben tartották az ünnepi egyenruhát, s természetes volt, hogy a sírba is „magukkal vitték”. A helyi vasércbánya az 1980-as években bezárt, az épületeket lebontották, s a bányatelep egykori helyére ma már semmi sem emlékeztet. Benőtték a bokrok, s az azóta nagyra nőtt fák. A fénykép azonban segít abban, hogy felidézhesük a település múltjának ezt a fontos szeletét, amikor az itt lakóknak (és több környékbelinek is) elsősorban a helyi bánya biztosította a kenyérkereseti lehetőséget.

Még hosszasan folytathatnánk a sort hasonló példákkal,⁶ hiszen a fentebb már említett partizán hölgy képmása kapcsán az 1944-es szlovák nemzeti felkelésre is emlékezhe-

6 Egy továbbit *A fénykép szerepe a lokális emlékezetben* cím alatt ebben a kötetben is megtalál az érdeklődő.

tünk, de egyben a második világháborúra, valamint az azt követő kommunista rendszerre is, ahol a volt partizánok és leszármazottaik is számtalan kiváltságot élvezhettek. Vagy említhetjük a rozsnói köztemető egyik síremlékén látható, az egyenruhájában lefényképezett, fegyverét büszkén a kezében tartó néhai milicistát. Fényképe, azon túl, hogy megőrökíti egy munkásőr emlékét, egyben olyan, 1948-ban zajlott eseménynek is emléket állít, amelynek következtében megváltozott az ország társadalmi rendje, és kezdetét vette a kommunista időszak. E munkásőrök voltak hivatottak egészen 1989-ig „védelmezni a szocialista vagyont”. Olyan fegyveres erőről, félkatonai szervezetről volt szó, amelynek tagjai nem kis kiváltságokat élvezhettek. A fénykép kiválasztásakor a családtagok számára fontos volt a Népi Milícia-beli tagság hangsúlyozása. Nem csupán az egyszerű családtag, a hétköznapi ember emlékét akarták megőrizni, hanem a milicistáét, a kommunista rendszer védelmezőjét is, tehát kívül felé azt kívánták hangsúlyozni, amiben az elhunyt eltért az átlagemberektől.

A fényképes síremlékek nemzetiségi, vallási és társadalmi vonatkozásai

Bevezetőmben említettem, hogy a komparatistika módszerét alkalmazva bemutatom a kutatott területen élő többi nemzetiség fényképhasználatát is. Eddigi kutatásaim alapján eddig csupán aránybeli különbségek tapasztalhatóak. A romák esetében csak a fényképek számaránya alacsonyabb, ez azonban a gazdasági helyzetükkel magyarázható. Ha viszont a romák olyan anyagi helyzetben vannak, hogy állandó síremléket állíthatnak, akkor nagyon ritkán marad el a fénykép, s a nemrégiben megjelent új technikai megoldásokat is előszeretettel alkalmazzák minden korosztály síremlékén. A temetői fényképhasználat tehát etnikai szempontból egységesnek mondható Dél-Szlovákia településein. Felekezeti aspektusból ugyancsak nem sikerült különbségeket megállapítani, itt is csupán a fényképek számaránya tér el, mégpedig – eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik – a katolikusok javára. Ez a különbség azonban inkább a 20. század első felére vonatkozik, s napjainkra egyre inkább kiegyenlítődik.

A zsidó vallás alapelvei szerint az elhunyt képi ábrázolása nem megengedett. Ennek ellenére Európa-szerte előfordulnak zsidó temetőkben fényképes síremlékek, elsősorban a szláv területeken, de a Balkánon s Litvániában is gyakoriak. Utazásaim során magam is jártam ilyen temetőkben, valamint a világhálón is számos fényképes zsidó síremlékre bukkantam Németországban és Olaszországban, Ukrajnában egyaránt.⁷ A volt Szovjetunióban a holokauszt után az elhunyt gravírozott képmása terjedt el nagymértékben. A cseh és morvaországi, valamint a magyarországi zsidó temetőkkel foglalkozó szakirodalomban ugyancsak találtam adatokat.⁸ A morvaországi Třebíč védett műemlék temetőjében például olyan fényképes síremlékeket találtam, amelyeket még az 1900-as és 1910-es években állítottak, az egyiken az elhunyt egész alakos ábrázolásával. Az általam kutatott területen eddigi munkám során egyelőre csupán a párkányi zsidó temetőben

7 A világhálón ma már nagyon sok zsidó temetőben készült fénykép- és videofelvétel megtekinthető, így ennek köszönhetően számos új ismerethez juthatunk a fényképhasználat elterjedését s általában a zsidó temetőkultúrát és a síremlékek szimbólumait, formáját stb. illetően is. A fényképhasználatához lásd például Csernovicot: www.youtube.com/watch?v=hisa2SQpauA (letöltve: 2011. 2. 21.)

8 Vö: Matyikó Sebestyén 2000, 115; Rozkošná–Jakubec 2004.

bukkantam fényképre, egy 1918-ban elhunyt, 24 éves orosz hadifogoly síremlékén.⁹ Sajnos a porcelánfotót megrongálták, összetörték, így ma már az elhunyt képmása nem ismerhető fel.

A kisebb egyházakat (mint például a Jehova Tanúi vonatkozásában) illetően, noha eléggé ellentmondóak az adatközlők információi, eddig kutatásaim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy az ehhez a felekezethez tartozó családok hozzátartozóik síremlékére nem helyezik annak fényképét. Itt s a többi kisebb egyház vonatkozásában még alaposabb, konkrétabb kutatásokra van szükség, hogy megállapításaink megbízhatóak legyenek. Mivel csupán 1989 óta vallhatják meg nyíltan hitüket, környezetükben nem mindenki számára világos felekezeti hovatartozásuk, s eddigi ismereteim szerint a síremlékeken sem használnak sajátos szimbólumokat. Az ateisták körében ugyanolyan közkedvelt a fényképes síremlékek állítása, mint a történelmi egyházakhoz tartozó személyek esetében.

A fényképhasználat terén nem fedeztem fel különbségeket az egyes sírjeltípusokat illetően sem. A drága márvány síremlékeken ugyanúgy szerepelnek fényképek, mint például a faragott kereszten (pl. Rozsnyó köztemetőjében). Megjegyzem, hogy az 1989-es rendszerváltást követően a kutatott területen városokban és falvakban egyaránt valamennyi felekezetenél (a katolikusok körében is!) egyre nagyobb teret hódít az eredetileg protestáns fejfa, az ún. kopjafa sírjeltként való állítása, mégpedig olyan vidékeken is, ahol ennek korábban nem volt hagyománya, vagy pedig előzőleg egészen más formájú faragott fejfákat állítottak. Kutatásaim során a most vizsgált területen egyelőre nem találtam fényképes „kopjafát” elhunyt sírján. Magyarországon, a Debrecenhez közeli Hajdúböszörmény temetőjében viszont számos fénykép található az ottani „kopjafakon”, illetve az ottani hagyományos csónak alakú fejfákon is.¹⁰ Arra viszont találtam példát, hogy a temetés idején, illetve később az ideiglenes sírjelre rákerült az elhunyt fényképe is. A 2009-ben történt repülőszerencsétlenségben elhunyt ipolyfödemesi fiatalember, Gergely Arnold emlékére egyfajta haláljelként állított kopjafán szerepel a fényképe is.¹¹

Különösebb területi sajátosságokat sem fedeztem Dél-Szlovákia egyes régióit illetően, csupán a síremlékeken szereplő porcelánfoglatatú szentképek esetében tapasztaltam, hogy ezek vallásosabb katolikus vidékeken fordulnak elő nagyobb számban, mint például a Zoborvidéken. Etnikai sajátosságról azonban mégsem beszélhetünk, mert ez a jelenség a környező szlovák településeken ugyanúgy jelen van. A Nyitra környéki magyarlakta településeken megfigyeltem, hogy gravírozással készült képmások szinte alig fordulnak elő, ez főleg azon falvak esetében figyelemre méltó, ahol a porcelánfotó viszont aránylag gyakori. Különösen szembetűnő ez például a zoborvidéki Menyhe vagy Alsócsitár esetében.

Hogy jobban megértsük, milyen megfontolások ösztönzik a síremlékek állíttatóit a különféle formák és módszerek megválasztásánál, egy alapos mentalitásvizsgálatra volna szükség, ez azonban egyelőre nem képezte kutatásom tárgyát. Eddig csupán feltételez-

9 Az 1918. szeptember 4-én elhunyt Schlejm Ruwin emlékére a héber és német nyelvű feliratot tartalmazó süttői rózsaszínű mészkből készült sztélét az elhunyt hadifogoly társai állították.

10 A hajdúböszörményi fejfás, ún. „védett temetőrészben” található fejfákról szóló írásomban részletesebben kitérek az ottani fényképhasználatra is (lásd jelen kötetben a „Kopjafa” versus hagyományos fejfa? Hajdúböszörményi példa című tanulmányt).

11 A kézirat lezárásáig az Atlanti-óceánba zuhant repülőgépen utazó 33 éves Gergely Arnold holttestét nem találták meg a tengerben, így a szülei nem tudták őt eltemetni.

seink vannak, ezek alapján elhamarkodott lenne általános következtetéseket levonni. Többek közt fontos lenne azt is alaposan megvizsgálni, hogy egyes társadalmi rétegeknél milyen mértékben terjedt el a temetőbeli fényképhasználat.

Eddigi vizsgálataim során azt tapasztaltam, hogy az adatközlők elég nagy többsége (akik nem teszik rá elhunyt hozzátartozójuk képmását a síremlékre) elítélően nyilatkozik a fényképes síremlékek állításának szokásáról abban az esetben, ha idősebbek gyakorolják. A középkorostályt illetően már megoszlik a véleményük, azzal pedig (ritka kivétellel) egyetértenek, ha fiatalok síremlékére kerül fénykép. Több adatközlő úgy vélekedett, hogy *hát én nem akarnám saját magamat nézni a síron, mint egyesek. Sok asszony ráadásul sokkal tovább él, mint az ura, oszt a fiatalkori képe van a síron.*¹²

Tehát a közösség a fiatalon elhunytak esetében készített fényképes síremlékek állítását csekély kivétellel helyesli, az idősebbeknél már nem minden esetben. Még azzal a gyakorlattal szemben is toleránsabbak, ha csupán az elhunyt házastárs portréja kerül ki, a még élőé nem. Azok az idősebb emberek, akik fényképes síremléket készíttetnek elhunyt házastársuknak, természetesen más véleményen vannak. Ők úgy tartják, *hadd lássák, hogy ki is fekszik a sírban, hadd emlékezzenek majd ránk az unokák, legalább tudni fogják, hogy is néztünk ki!*¹³ Figyelemre méltó, hogy ezek az emberek nagy része viszont elítéli azt a gyakorlatot, ha még élő házaspár előre elkészíti saját fényképes síremlékét. Az új keletű portrékészítésről (gravírozás) az adatközlők zömének az a véleménye, hogy sokszor torzít, de ennek ellenére nem tartják rossz módszernek, mert úgy vélik, „örökre megmarad”. A fényképes sírok megítélése tekintetében tehát bizonyos ellentmondást fedezhetünk fel. Adatközlőim beismerik, hogy annak ellenére, hogy ők nem készíttetnének fényképes síremlékeket, a temetőn járva (akár otthon, akár idegenben) az ilyen síroknál tovább időznek, szívesen megnézik az elhunyt portréját, s ilyenkor a feliratot is elolvassák, hogy több információhoz juthassanak. A síremlék készítőitől eléri céljukat, gyakran készíttetik a temetőlátogatókat megállásra szerettük síremlékénél vagy a sajátjuknál. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fényképek figyelemfelkeltő funkciója kétségbevonhatatlan.

Összegzés

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az elhunyra való emlékezésben a fényképeknek nagy szerepük van minden dél-szlovákiai etnikum temetkezési szokásaiban, s különbözőbb területi sajátosságok sem mutathatók ki. A vallási hovatartozás sem játszik meghatározó szerepet, noha itt bizonyos arányeltolódások megfigyelhetők. Ezek pontosítása további kutatásokat igényel. A falvak és városok temetőinek fényképhasználatában sem figyeltem meg különbségeket, mindkét helyen ugyanaz a tendencia tapasztalható a fényképhasználat esetében. A fentebb felsorakoztatott példák azt is bizonyítják, hogy – ha csupán közvetve is – nemcsak az elhunyra, hanem sok más összefüggésre, történetre is emlékeztethetnek bennünket. A fényképek arra készítetnek bennünket, hogy több információt szerezzünk az elhunyról, s ha szerencsénk van, akkor ezeket az értékeléseket az adatközlők segítségével meg is kaphatjuk. A kérdéseket a fényképek szülik,

¹² 67 éves, nő. Saját gyűjtés, Rudna, 2003.

¹³ 65 éves nő. Saját gyűjtés, Rudna 2004.

ezek keltik fel érdeklődésünket, tehát ha nem volnának, a temetkezésről és a kultúra különböző területeiről is valószínűleg sokkal kevesebb információhoz jutnánk. A jövőben is hasznukat vehetjük a kutatásban, hiszen a fényképes sírok száma a temetőben nem csökken, csupán a kivitelezés technikája változott meg (pl. gravírozás). E változás lehetővé teszi, hogy a képmások mindaddig megmaradjanak, míg maga a síremlék létezik. Információs értékük már valamivel kisebb, mint a hagyományos fényképeké, de nem tudhatjuk előre, hogy a jövőben milyen irányban fejlődik tovább a képmáskészítés technikája, s az elhunytak milyen jellegű ábrázolását részesítik majd előnyben. A fentebb tárgyalt út menti halálhelyjelek esetében már szoltam arról, hogy egy esetben a „maratásos” technikával, azaz gravírozással készült képmást lecserélték porcelánfoglaltos hagyományos fényképre. Hogy ez egyedi eset marad-e, vagy többen is visszatérnek ehhez az ábrázolási módhoz, nem lehet megjósolni. Lehetséges, hogy néhány év vagy évtized múltán erre a kérdésre is választ kaphatunk.

Irodalom

Botík, Ján–Slavkovský, Peter red.

1995 *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1–2*. Bratislava.

Duba Gyula

2001 *Halódó parasztvilág*. Pozsony.

Juhász Ilona, L.

2001 Út menti haláljelek. *Új Szó* 2001. december 14., 11. p. 2 ill.

2002a *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely /Lokális és regionális monográfiák 2./

2002b Vom Grabmal zum Nationalsymbol. Gedenksäulen und Speerhölzer als Zeichen nationaler Identität. *Acta Ethnologica Danubiana* 4, 67–74. p.

2003 A sírjeltől nemzeti szimbólumig. Az emlékoszlopok/kopjafák, mint a nemzeti identitás kifejezői. *Ethnica* 1. sz., 16–20. p.

2006 A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások. In *Nagytárkány I.* Viga Gyula szerk. Somorja–Komárom, 431–476. p.

2009 Út menti halálhelyjelyjelek Dél-Szlovákiában. Tipológia, funkció, kultusz. *Acta Ethnologica Danubiana* 10–11, 61–110. p.

2010a Egy temetői fénykép szerepe a lokális emlékezetben. In *Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej. Az identitás összefüggései. Köszöntő könyv Gyivicsán Anna tiszteletére*. Krekovičová, Eva–Uhrinová, Alžbeta–Žiláková, Mária red. Békešská Čaba–Békéscsaba, 92–106. p.

2010b Fotografia pomníku ako médium uchovania lokálnej pamäti. *Acta Ethnologica Danubiana* 12, 111–124. p.

Klamár Zoltán

2003 Sírkövet emeltetik... Írott formában rögzült nyelvhasználati szokások a szerémségi Maradék református temetőjében lévő feliratok tükrében. In *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2002*, Szeged, 185–198. p.

2004 Halálban is közösség. Az adorjáni temető vizsgálata. *Studia Comitatus* 29. Szentendre, 91–110. p.

Kovács Ákos szerk.

[1990] *Haláljelek*. Budapest.

Kunt Ernő

- 1990 Temetkezési szokások. In *Magyar Néprajz VIII. Néphit, népszokás, népi vallásosság*. Főszerk. Dömötör Tekla, Budapest 77–101. p.
 1995 *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc–Budapest.

Liszka József

- 1988 Halál és temetés Kéménden. In *Új Mindenes Gyűjtemény 7*, Bratislava, 118–125. p.
 2005 Állítatott keresztényi buzgóságból? Adalékok a szakrális kisemlékek állítatási okainak ismeretéhez. In *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. Budapest, 269–276. p. /Folcloristica 9./

Matyikó Sebestyén József

- 2000 *Zsidók Siófokon*. Debrecen.

Morvay Judit

- 1981 Sororatus. In *Magyar néprajzi lexikon 4*. Budapest, 476. p.

Rozkošná, Blanka–Jakubec, Pavel

- 2004 *Židovské památky Čech. Historie a památky židovského osídlení Čech. Jewish Monuments in Bohemia*. Brno.

Šarošac, Đuro

- 1996–2003 *Groblja, pogrebni običaji i nadgrobnji spomenici Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj. Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs.

Sörries, Reiner Hg.

- 2002 *Grosses Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur*. Kassel.

Silling István

- 2002 *Vallási néphagyomány. Írások a vajdasági népi vallásosság köréből*. Újvidék.

Tarcai Béla

- 1997 Fénykép a temetőben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 35–36, 349–361. p.

Tóth Vimos

- 1999 Fényképek és temetkezés. In *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*. Bán András szerk. Miskolc–Budapest, 95–102. p.

Walter, Benjamin

- 1980 *A fényképezés rövid története*. Budapest.

1a. Idős korban elhunyt házaspár fiatalabb korban készült közös fényképe (Alsóhatár, 2007)

1b. A házaspár közös fényképe közléről

2. Első világháborúban elesett fiatalember képmása katonaruhában (Csicsó, 2009)

3. Fotómontázs a feleség és az elesett férj katonaképével (Marcelháza, 2002)

4. Fotómontázs egy idős házaspár síremlékén (Marcelháza, 2002)

5. A még élő feleség fényképe az elhunyt férj sírján (Rudna, 2001)

6. A még élő feleség fényképe számára kijelölt hely a férj síremlékén (Rudna, 2001)

7. Tragikusan elhunyt – még nem házas – fiatal lány és fiú fényképe közös porcelánfoglaltban (Keszegfalva, 2002)

8. Fiatal házastársak közös fényképe az 1936-ban elhunyt fiatal férj sírján (Kelenye, 2011)

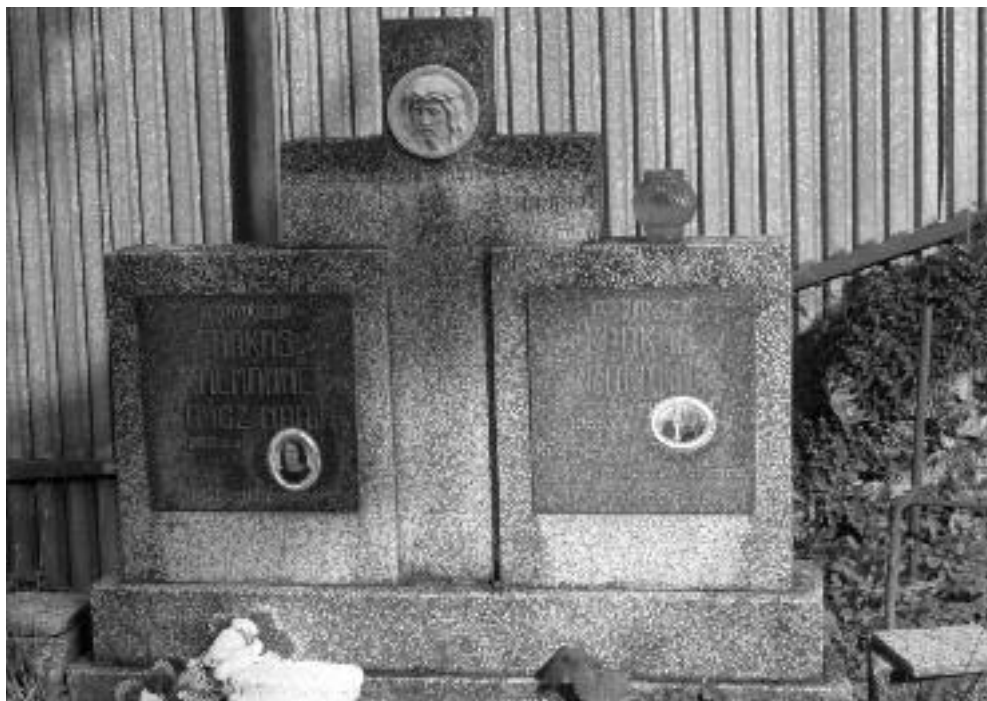
9. Parasztasszony egész alakos képe (Menyhe, 2002)

10. Házaspár közös fényképe urnás síron (Rozsnyó, 2003)

11. Házaspár közös fényképe (Csicsó, 2009)

12a. A Farkas család síremléke az elhunytak fényképeivel (Rozsnyó, 2007)

12b. Az 1966-ban elhunyt Farkas Kálmán karmester és prímás fényképe síremlékén (Rozsnyó, 2007)

13a. A Szűcs család síremléke az elhunytak fényképeivel (Komárom, 2009)

13b. A Szűcs házaspár és fiuk fényképe közös porcelánfoglalatban (Komárom, 2009)

14. Egy házaspárról készült fotómontázs és egy csecsemő fényképe (Komárom, 2009)

15. Családi síremlék három fényképpel (Komárom, 2009)

16a. Fiatalember fehér színű síremléke fekete márványlapra gravírozott képmásával (Ipolyszalka, 2010)

16b. Részlet: a fiatalember gravírozott képmása (Ipolyszalka, 2010)

17a. Ötéves kislány képmása fehér márvány síremléken (Ipolyszalka, 2010)

17b. Ötéves kislány képmása fehér márvány síremléken – részlet (Ipolyszalka, 2010)

18. Három hónapos csecsemő ravatalon készült fényképe (Somorja, 2003)

19. Hatéves kislány ravatalon készült fényképe, valamint kistestvére egész alakos képmása (Krasznahorkaváralja, 2000)

20a. Tizennyolc éves hajadonról készült portré és ravatalon készült fényképe (Süvete, 2002)

20b. Részlet: hajadon a ravatalon (Süvete, 2002)

21. Házaspár közös fényképe kovácsoltvas kereszten (Nyitra, 2007)

22. Tragikusan elhunyt fiatalember képmása fehér színű síremléken (Somorja, 2004)

23. Ötéves kislány gravírozott képmása fekete síremléken (Komárom, 2011)

24. Huszonkét éves fiatalember gravírozott képmása fekete síremléken (Somorja, 2004)

25. Síremlék egy házaspár gravírozott képmásával (Udvard, 2003)

26. Egy házaspár előre, még életükben elkészített síremléke a róluk készült fényképekkel, mellette két éves kislányuk síremléke a karácsonyfa alatt róla készült fotóval (Rudna, 2000)

27. Egy idős házaspár síremléke a róluk gravírozással készült, utólagosan felhelyezett képmásukkal (Komárom, 2009)

28a. Síremlék a 75 éves korában elhunyt férj és a 79 éves korában elhunyt feleség esküvői fényképével (Komárom, 2009)

28b. Síremlék a 75 éves korában elhunyt férj és a 79 éves korában elhunyt feleség esküvői fényképével - részlet (Komárom, 2009)

29. Tragikusan elhunyt fiatal férj síremléke az esküvői képből kivágott képmásával (Rudna, 2000)

30. Idősebb házaspár síremléke gravírozott képmásukkal (Pered, 2010)

31. Kislány mellképe síremlékén (Jányok, 2010)

32a-b. Tizennégy éves korában (1937-ben) elhunyt fiatal lány egész alakos fényképe helyi népviseletben (Martos, 2010)

33. Idős házaspár síremléke képmásukkal és szentképekkel (Ghymes, 2001)

34. Fakereszt az elhunyt porcelánfotójával
(Rozsnyó, 2000)

35. Fejfa formájú beton sírjel az elhunyt
egész alakos képmásával (Kistárkány, 2004)

36. Házaspár fényképei a kolumbáriumon elhelyezett márványtáblán (Rozsnyó, 2003)

37a. Síremlék az 1934-ben elhunyt első feleség és a még élő férj képmásával (Rudna, 2007)

37b. Az 1985-ben elhunyt férj és az 1982-ben elhunyt második feleség fényképe közös sírjukon (Rudna, 2007)

38a. Kiházásítatlan fiatalember síremléke a róla készült porcelán és gravírozott képmással, valamint a később elhunyt édesapja fényképével (Rudna, 2000)

38b. Kiházásítatlan fiatalember síremléke kiegészítve az időközben elhunyt édesanya képmásával (Rudna, 2007)

39a. Egy-egy házaspár képmása közös porcelánfoglatban a családi síremléken (Komárom, 2011)

39b. A síremlék részlete a két fényképpel (Komárom, 2011)

40. Családi sírhely az elhunytak fényképeivel (Rozsnyó, 2007)

41a. Ünnepi bányászegyenruhát viselő fivérek közös műtermi fényképe (a Kerekes család képtárából)

41b. Az egyik fivér kivágott mellképe porcelánfoglaltban síremlékén (Rudna, 2000)

42a. A Salamon család síremléke három elhunyt szekeresszázda-családtag közös egész alakos fényképével (Komárom, 2011)

42b. A síremlék oszlopán látható közös fénykép közelről (Komárom, 2011)

43a. Az 1911-ben elhunyt Balázs Ferenc szekeresszázda síremléke a róla készült egész alakos fényképpel (Komárom, 2011)

43b. Részlet: a síremléken szereplő fénykép (Komárom, 2011)

44a. Tizenegy hónapos korában, 1911-ben elhunyt ikertestvérek síremléke a róluk készült közös fényképpel (Rozsnyó, 2007)

44b. A két testvér fényképe közelről (Rozsnyó, 2007)

45a. A Neubrandt család 19. század második felében készült fényképes családi síremléke. A már hiányzó fénykép a 28 éves korában 1897-ben elhunyt Stark Jenőné szül. Neubrandt Alojziát ábrázolta, a másik fénykép a 23 éves korában 1883-ban elhunyt Stark Jenőné szül. Neubrandt Szipdóniáról készült, aki a síremlék feliratának tanúsága szerint újszülött kisfiával egy napon hunyt el, s nővére (Alojza) elhunytá után lett sógora, Stark Jenő felesége (Komárom, 2011)

45b. Neubrandt Szipdónia fényképe közelről (Komárom, 2011)

46. A Népi Milícia egyenruháját viselő és kezében fegyvert tartó férfi portréja síremlékén (Rozsnyó, 2000)

47a. Tragikusan elhunyt testvérpár síremléke a róluk készült közös fényképpel (Felsőszeli, 2007)

47b. A kislányok közös fényképe közelről (Felsőszeli, 2007)

48. Egy első világháborús orosz hadifogoly síremléke a párkányi zsidó temetőben az elhunyt összetört porcelánfotójával (Párkány, a FKI EK fotóarchívumából, Baranyovics Borisz felvétele, 2007)

49. Tragikusan elhunyt fiú fára erősített fényképe a halálát okozó közúti baleset helyszínén (Somorja közelében, 2009)

50. Síremlék kétéves kisfiú egész alakos fényképével (Rozsnyó, 2007)

51a. Közúti balesetben elhunyt fiatalember emlékére állított halálhelyjel az őt ábrázoló fényképpel – 1. változat (Palást, 1998)

51b. A halálhelyjel gravírozással készült képmással – 2. változat (Palást, 2001)

51c. A porcelánfotóra lecserélt gravírozott képmás – 3. Változat (Palást, 2003)

52. Tragikusan elhunyt egyéves kisfiú fényképe a közúti baleset helyszínén (Alistál közelében, 2011)

53. Tragikusan elhunyt 24 éves fiatalember síremléke üveglap alá helyezett fényképpel (Kéménd, 2006)

54. A Rauscher család síremléke az átlagostól eltérő nagyobb méretű fényképekkel (Nyitra, 2003)

55. Síremlék mind a négy eltemetett személy fényképével (Tejfalu, 2007)

Fotografie na náhrobníkoch a prícestných úmrtných označeniach na južnom Slovensku

(Zhrnutie)

Štúdia sumarizuje výsledky výskumu autorky v oblasti južného Slovenska obývanej Maďarmi. Rozšírenie náhrobníkov s fotografiami na južnom Slovensku možno odvodiť od juhozápadného, predovšetkým talianskeho vplyvu. Jeho počiatky môžeme klásť na prelom 19. a 20. storočia. Najprv sa objavili vo veľkých mestách, ale postupne sa rozšírili aj v menších mestečkách a na dedinách. Štúdia zaznamenáva rôzne formy a varianty používania fotografií na skúmanom území, od objavenia sa tohto zvyku až po súčasnosť, pričom poukazuje aj na určité regionálne a iné odlišnosti. Zaoberá sa tiež použitím fotografií na úmrtných označeniach okrajov ciest v dôsledku tragickej autonehody.

Fotografie okrem vyjadrenia piety poskytujú pozornému divákovi aj ďalšie, niekedy sprostredkované informácie na náhrobníkoch, napr. dopady rôznych spoločensko-politických a iných udalostí, zvečnenie miestneho kroja, dobového odevu atď.

Photos auf Grabmälern und Totengedenken am Straßenrand in der Slowakei

(Zusammenfassung)

Im Aufsatz werden die Ergebnisse der Feldforschungen vorgestellt, welche die Autorin in den von Ungarn bewohnten Gebieten der Südslowakei durchgeführt hat. Es geht um ein Forschungsfeld, das sich von Pressburg bis zur slowakisch-ukrainischen Staatsgrenze, entlang der slowakisch-ungarischen Grenze in einem unterschiedlich breiten, etwa 500 km langen Streifen, dahinzieht. Es ist jedoch zu betonen, dass es sich weder in der Vergangenheit, noch in der Gegenwart um ein ethnisch homogenes Gebiet handelte, bzw. handelt. Neben den Ungarn lebten/leben auf diesem Gebiet nämlich Slowaken, Deutsche, Ruthenen/Ukrainer, Kroaten, Tschechen, Zigeuner (Roma) und Juden. Neben den Katholiken, Reformierten (Kalvinisten), Evangelischen und Israeliten ist die Zahl von Atheisten bedeutend. Die Verwendung von Photos auf Grabmälern musste also auch nach Nationalität und Konfession untersucht werden.

Die Grabmäler sprechen die Gegenwart, die Lebendigen an, für diese teilen sie bestimmte Informationen mit. Ein Grabmal erinnert vor allem an den Verstorbenen, zugleich bringt es aber auch den Grad der Trauer der Angehörigen zum Ausdruck. Im Hinblick auf diese Gesichtspunkte werden die Formen und Stufen der Repräsentation gewählt.

Die mit Photo(s) versehenen Grabmäler sind im ungarischen Sprachgebiet (also auch in der heutigen Südslowakei) auf süd(west)europäische, vorwiegend italienische Einflüsse zurückzuführen. Am Anfang des 20. Jahrhunderts tauchten sie zuerst auf den Friedhöfen der Großstädte, dann stufenweise in kleineren Städten und auch in den Dörfern auf.

Im Aufsatz werden die verschiedenen Variationen, die Formen der Photobenutzung (von der Zeit seines Erscheinens bis heute) verfolgt. Es wird auch auf die Geschlechts- und Generationensunterschiede hingewiesen. Desgleichen werden die symbolischen Gräber, unter denen hauptsächlich die Totengedenken am Straßenrande verstanden werden, vorgestellt und analysiert.

Die Photos können außer der Funktion des Erinnerns an Verstorbene weitere Informationen vermitteln (Tracht, Beruf usw.), und zwar meistens nur unmittelbar. Mit Hilfe der Photos können verschiedene Ereignisse oder Bräuche der betreffenden Gemeinde, sowie das Andenken an die politische Einrichtung, als auch die historischen Geschehnisse des Landes enthüllt werden. Diese Tatsache wird mit Hilfe von mehreren Beispielen im Aufsatz demonstriert.

A FÉNYKÉP SZEREPE A LOKÁLIS EMLÉKEZETBEN

Keszegfalvai példa

Keszegfalva a Csallóköz délkeleti határán található község. Jelenleg három temetője van, két régi és egy újabb. Utóbbit 1966-ban hozták létre. A település lakott területén található két korábbi temetőt egy út választja el, s csupán néhány méterre fekszenek egymástól. Ezekbe a temetőkbe már nagyon ritkán temetkeznek, csupán abban az esetben, ha az elhunyt házastársa már itt nyugszik. Az országútra merőleges, két temető között vezető út jobb oldalán található régi temető főbejáratával szemben áll a 20. század első felében épült ravatalozó (vö. Liszka 1998, 230). Az 1966-ban megnyitott új temetőben egy modern halottasház is épült, amelyben már hűtőkamra is van. Mindhárom temetőben számos olyan síremléket láthatunk, amelyeken megtalálható az elhunytak képi ábrázolása is. Ezek egyrészt porcelánfotók (vö. Sörries 2002, 249–250), másrészt pedig az 1989-es rendszerváltás után egyre nagyobb teret hódító ún. *maratásos*, *gravírozási* eljárással készült képmások (L. Juhász 2004, 113). Ez utóbbiak szinte kizárólagosan az új temető síremlékein figyelhetők meg. A porcelánfotók a síremlékeken a 19. században terjedtek el a Kárpát-medencében olasz hatásra, először a tehetősebb, városi úri és polgári körökben, majd fokozatosan a kisebb mezővárosi és falusi temetők síremlékein is megjelentek.

A temetkezési szokások és temetők, különösen azok archaikus (vagy annak vélt) vetületeinek a vizsgálata már régóta az egyik legközkedveltebb témája a néprajzkutatásnak, azonban a síremlékeken előforduló fényképek néprajzi szempontú vizsgálatával a közelmúltig egyetlen kutató sem foglalkozott, valahogy mindig kívül rekedt a tudományos vizsgálatok során. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy a tárgyi néprajzi kutatásoknál az esztétikai szempont volt meghatározó kritérium, s mivel a síremlékeken előforduló fényképek nem illeszkedtek az „ősit” „régit” és „szépet”, s nem utolsósorban nemzeti specifikumokat kereső néprajzi megközelítés kánonjába, figyelmen kívül hagyták, és giccsnek tekintették ezt a jelenséget. Noha – amint fentebb említettem – már a 19. század végén megjelent a temetőkben, először, s csupán érintőlegesen, Kunt Ernő tért ki néhány mondatban egyik tanulmányában a paraszti sírjeleken előforduló fényképekre (Kunt 1995). Néhány évvel később Tarcai Béla (1997), majd Tóth Vilmos (1999) szentelt egy-egy tanulmányt a temetői fényképhasználat kérdésének. Egy gömői település, Rudna temetkezési szokásainak és temetőkultúrájának változásait összegző kötetemben (L. Juhász 2002, 232–233.), valamint a bodrogközi Nagytárcány temetkezési szokásait összefoglaló tanulmányomban foglalkoztam a síremlékeken található fényképekkel is (L. Juhász 2006, 452–453). A vajdasági kutatók, Silling István (2002) és Klamár Zoltán (2004) már érintették a fényképhasználat témáját tanulmányaikban, illetve közöltek fényképes síremlékeket ábrázoló felvételeket. A fényképhasználattal kapcsolatos, más szerzők, illetve saját, a dél-szlovákiai temetők sírjelein és az út menti halálhelyjeleken előforduló fényképekkel kapcsolatos kutatási eredményeket egy 2004-ben megjelent tanulmányban foglaltam össze (L. Juhász 2004).¹ Az

1 A tanulmány, aktualizálva e kötetben *Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az úti halálhelyjeleken* címen szerepe; a kérdéskörrel kapcsolatos további részleteket itt talál az érdeklődő.

említett összegzésben rámutattam a temetői fényképhasználat kutatásának fontosságára, hiszen a fényképek segítségével – ha csupán közvetve is – nem csupán az elhunytól kaphatunk többletinformációt, hanem egyben az adott település kultúrtörténetének, néprajzának, történelmének stb. bizonyos szegmenseire vonatkozóan is fontos adalékokhoz juthatunk. Írásomban ezt szeretném szemléltetni egy keszegfalvai példa segítségével.

Keszegfalva legrégibb temetőjében egy betonkeretes, fedetlen kettős sírt egy fehér márványból készült síremlék jelöl. A síremlék három részből áll: középen egy álló keskeny hasáb, kétoldalt pedig ugyanolyan méretű szabálytalan négyszög alakú lap. A középső részen azonos korúaknak tűnő két mosolygós fiatal lány közös fényképe látható (?? kép). A síremlék jobb oldalán a következő szlovák nyelvű felirat olvasható:

*Tu odpočíva v K. P.
MARIENKA HORNÁKOVÁ
1944–1966
Žila si krátko ale krásne
Nikdy na teba nezabudneme.
Zarmútená rodina²*

A bal oldali részen:

*Itt nyugszik
BEDECS MAGDIKA
1945–1966
Ifjú életed hajnalán
Lezárta szemed a véletlen halál.
Adósd maradt sokkal az élet
Legyen jutalmad azért az égben.*

*Emléked szívünkben örökké élni fog.
Szüleid és testvéreid!*

A két elhunyt születési dátuma eltérő, az elhalálozása azonban megegyezik, tehát egyértelművé teszi, hogy a lányok egy időben és valószínűleg tragikus körülmények között hunytak el. Kutatásaim során kiderül, hogy azért tudnak a fiatalabb korosztályhoz tartozó adatközlők is információval szolgálni a kettős haláleset körülményeiről, mert az ő érdeklődésüket is a fénykép keltette fel. Érdeklődtek tehát az idősebbektől, s ily módon tradálódott, hogy kik s miért nyugszanak a sírban. Egyszóval a fénykép hozzájárult s a mai napig hozzájárul a falu története szempontjából egy figyelemre méltó eset, s azon túlmenően annak szélesebb összefüggésrendszere hagyományozódásához, megőrzéséhez.

A szlovák nyelvű felirat egy 22 éves evangélikus vallású szlovák lány emlékét őrzi, aki kislánként 1947-ben az ún. magyar–szlovák lakosságcsere során települt át szüleivel a Békéscsabához tartozó Telpis-majorból a községbe.³ A magyar nyelvű felirat egy 21 éves

2 Itt nyugszik az Urban Marienka Hornáková 1944–1966. Rövid ideig éltél, de gyönyörűen. Soha nem felejtünk el. A bánatos család.

3 A Magyar Áttelepítési Kormánybizottság adatai szerint a Csehszlovákiából kitelepített magyarok száma 87 839, a Magyarországról Csehszlovákiába áttelepült szlovákoké pedig 71 215 (Vadkerty 2001)

római katolikus vallású helyi leánynak állít, emléket. A két lány – ahogyan az egyik adatközlő is fogalmazott – „*boli kamarátky na život a smrt*”.⁴

Bedecs Magda a magyar, Horňáková Marienka pedig a szlovák tanítási nyelvű kilencéves alapiskolát végezte el. Ezután a helyi egységes földműves-szövetkezetben dolgoztak, s itt kötöttek egy életre szóló barátságot. Magyar nyelven beszéltek egymással, mivel Marienka nagyon hamar elsajátította a helyiek nyelvét. Mindenhová együtt jártak, elválaszthatatlanok voltak egymástól.

Az adatközlők és rokonok által elmondottak alapján a két lány sorsán keresztül az 1965-ös nagy csallóközi árvízhez kapcsolódó tragédia történetét ismerhetjük meg, tehát a lakóhelyük szempontjából egy nagy katasztrófát jelentető eseményhez kötődik, amikor a víz elöntötte az egész falut, s a lakosságot ki kellett telepíteni. Ezen túlmenően betekintést kaphatunk a falu árvíz utáni újjáépítésébe, interetnikus kapcsolataiba, valamint figyelemre méltó adalékokhoz jutunk a helyi temetkezési szokásokat illetően is.

A falu története, a magyar–szlovák lakosságcsere és a szlovák–magyar együttélés a kezdetekben Keszegfalván a községi krónika tükrében⁵

A település rövid története

Keszegfalva egy csallóközi település, amely a járási székhelyétől, Komáromtól 10 kilométerre északnyugatra a Vág-Duna mellett fekszik.⁶ Első írásos említése 1482-ből származik. A törökdúlás következtében az addig aránylag népes település elpusztult, 1669-ben csupán pusztaként említik. 1787-ben már 381 lakosa volt 32 lakóházzal. A lakosság száma aszerint is ingadozott, hogy közigazgatásilag hozzá tartoztak-e a környező kis települések, puszták tanyák, vagy másik település részévé váltak-e (VSOS 1977, 14–15). A trianoni döntés értelmében 1920-tól az I. Csehszlovák Köztársasághoz került, majd 1938-ban visszacsatolták Magyarországhoz, 1945-től ismét Csehszlovákia része lett. A falu a történelem folyamán gyakran szenvedett az árvizektől, a gyakori áradások miatt egyre nyugatabbra húzódott, így a jelenlegi falu már nem az eredeti helyén található (Szabó–Toma 1997, 1–3). A község krónikájában is megjegyzik: „Keszegfalva község ma már nem ott fekszik, ahol azelőtt, mert a Vágduna folyton alámosta a falu területének partjait, házainak nagy részét romba döntötte.”⁷ A határ egy része ma is eléggé mocsaras, azonban a felépült gátrendszer ma már biztonságot nyújt a településnek az árvizek

4 Magyarul: „*Barátnők voltak életre-halálra*” (katolikus nő, 78 éves, szlovák nemzetiségű).

5 A községi krónikák vezetése Csehszlovákiában államilag előírt feladat volt a községek részére. A helyiek által vezetett krónikába bekerültek a településre vonatkozó legfontosabb események, különös tekintettel az iskolaügy, pártszervezetek, a községben működő minden tömegszervezet, időjárási viszonyok, valamint a helyi egységes földműves-szövetkezet, állami gazdaság stb. évi tevékenységével kapcsolatos legfontosabb információk, a demográfiai változásokra és más egyébre vonatkozó statisztikai adatok stb. A községi krónika vezetése ma is kötelező. Keszegfalván már a második kötetet írják, kezdettől fogva a mai napig magyar nyelven vezetik.

6 A Duna Pozsonytól keletre kétfelé ágazik: az Öreg- és a Kis-Dunára, utóbbi Gúta községnél egyesül a Vággal, s innen már Vág-Duna néven folyik tovább Keszegfalva mellett is elhaladva, majd Komáromnál csatlakozik a Duna főágához. A Duna mellékága és főága közt elterülő szigetet nevezik Csallóköznek.

7 Községi krónika I. kötet, 15.

kel szemben. A falunak a legutolsó, 2001-es népszámlálás szerint 1793 lakosa volt, ebből 1409 magyar, 345 szlovák, valamint 12 cseh, 1 lengyel, 1 német nemzetiségű.⁸ Közigazgatásilag Keszegfalvához tartozik három apró település: Szőlős, Bálványszakállas és Lohót is (Szabó–Toma 1997, 1).

Magyar–szlovák lakosságcsere

A községi krónika lapjain az első világháborút követő, az 1946–1948-as években zajló magyar–szlovák lakosságcsere⁹ eseményeiről a következő bejegyzést olvashatjuk:

1947 kemény téllal és nagy hóval köszöntött be. Januárban [1948-ban] megkezdődött a lakosság egy részének Magyarországra való kitelepítése. A nagyhatalmak döntése alapján mint háborús bűnösöknek el kellett hagyniuk a szülőföldjüket. A kitelepítettek fehér lapot kaptak, ami azt jelentette, hogy mint nem kívánatos személyeknek el kellett hagyniuk az országot. Ez az intézkedés több mint ötven családot érintett községünkben. A kitelepítetteket teherautók szállították az állomásra, minden ingóságukkal, marháikkal, gazdaságukkal együtt. Vagonba rakták és Magyarország különböző tájaira szállították őket. Tolna és Baranyamegyébe, az onnan kitelepített svábok helyére.¹⁰

A megüresedett házakba tavasszal ideköltöztek a Magyarországról összetoborzott szlovákok, akiket különböző ígéretésekkel csalogattak hozzánk. Az éttelepültek Szarvas és Békéscsaba környékéről kerültek hozzánk. Ízes nyírségi tájszólással beszéltek. Szlovákul nem beszéltek jól, hiszen onnan, ahonnan jöttek, nem voltak szlovák anyanyelvű iskolák, így csak a hazai keverék nyelvet beszéltek. A Horthy-féle Magyarországon nem volt meg az anyanyelvi oktatás a nemzetiségek részére, úgy, mint ahogy az I. Csehszlovák Köztársaságban a magyar népnek és más nemzetiségek számára. Április 10-én látogatott Keszegfalvára a Szlovák Nőszövetség, a Živena küldöttsége, akik különböző vetőmagokat (kerti növények magvait) lisztet, kakaót hoztak az áttelepült szlovák családoknak.¹¹

A lakosságcsere idején, majd ezt követően, egészen 1949-ig a Beneš-dekrétumok értelmében (ami a csehszlovákiai magyarok jogfosztásával járt) Csehszlovákiában nem volt magyar nyelvű oktatás, és hivatalosan tilos volt a magyar nyelv használata is (vö. Vadkerty 2001). A településen csupán szlovák iskola működött, tehát a szlovák és magyar anyanyelvű gyerekek együtt jártak iskolába. A községi krónika tanúsága szerint is a faluban csupán szlovák nyelvű rendezvények zajlottak.

Május 4-én az iskolában nagyszabású ünnepélyt szerveztek Milan Rastislav Štefánik szlovák tábornok tragikus halálának 28. évfordulója tiszteletére. Az ünnepélyt megelőzően ünnepélyes mise volt a helyi római katolikus templomban. Utána a bíró, Šípula az iskolában ünnepi beszédben emlékezett meg Štefánik életéről, majd elbeszélgettek a szlovákokkal a szlovákság jövőbeli terveiről.¹²

8 Népszámlálási adatok: www.foruminst.sk

9 A szlovák–magyar lakosságcsere keretében 46 családot telepítettek Magyarországra, onnan pedig 41 szlovák családot telepítettek át Keszegfalvára. Az adatokért a keszegfalvai Nagy Gyulának, a település történetét feldolgozó helytörténésznek tartozom köszönettel.

10 Keszegfalváról 1948. január 6-án a következő helyekre telepítették át a lakosságot: Békéscsaba, Szálas, Gerendás, Dobos, Gyula, Sarkadkeresztúr, Gyulavári, Újszalonta, Vésztő, Biharszentlászló, Magyarhormony (Vadkerty 2001, 567).

11 Községi krónika I. kötet, 22.

12 Községi krónika I. kötet, 22–25.

Ez a bejegyzés figyelemre méltó, mivel az áttelepült szlovákok evangélikus vallásúak voltak, s ennek ellenére a katolikus templomban tartották a Štefánik emlékének szentelt misét. A településen később egy lakóházban rendeztek be egy helyiséget, ahol a szomszédos, 10 kilométerre, északra fekvő településről, Gútáról járt az evangélikus tiszteletes Keszegfalvára havonta istentiszteleteket tartani. Mára ez a gyakorlat a hívek érdeklődésének hiányában megszűnt.

Ugyancsak 1949-re vonatkozóan jegyezték be a községi krónikába:

Májusban ünnepelték meg a szlovák Anyák napját. Az ünnepélyen felléptek az iskola tanulói, ünnepi beszédet az iskola igazgatója, František Odkladal tartott. Ebben az évben az iskolai színjátszó csoport két darabot mutatott be, amelyet Jolana Mezeyová tanított be.

1. A tátrai völgyből az aranyvirág (Zlatý kvet z Tatranskej doliny)

2. Macocha¹³

A tiszta bevételből a gyerekeket Trenčianske Teplicébe¹⁴ vitték kirándulni.¹⁵

Az áttelepült szlovák családok tudtak magyarul is, így a kommunikáció nem jelentett problémát, azonban a kezdeti időszakban – érthető okokból – a helyiek idegenkedve fogadták az áttelepülteket. Mivel (ahogy azt fentebb már említettem) az áttelepüléskor még nem voltak magyar tanítási nyelvű iskolák, a magyar és szlovák gyerekek együtt tanultak, közvetlen kapcsolatba kerültek egymással, nagyjából fél napot töltöttek egymás társaságában. Amint az a fent idézett krónikában olvasható bejegyzés alapján is kitűnik, a magyar gyerekek is bekapcsolódtak a szlovák nyelvű iskolai rendezvényekbe, illetve előadásokba, s együtt kirándultak a betelepült szlovák családok gyerekeivel.

1948-ban megtörtént a kommunista hatalomátvétel Csehszlovákiában, ekkor lett a köztársasági elnök Klement Gottwald.¹⁶ Az ezt követő évben, 1949-ben hazatérhettek a munka céljából még 1946. december 11., 12. és 13-án Keszegfalváról Csehszlovágyba kitelepített magyar családok is.¹⁷ 1949 őszén ismét megnyílhattak a magyar tanítási nyelvű iskolák, majd megjelentek a magyar nyelvű újságok és megalakult a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége, a Csemadok. 1950-ben már szabadon használhatták a magyar nyelvet, így már magyar nyelvű rendezvények szervezésére is sor kerülhetett. Az 1950-ben a községi krónikába bejegyzett sorok is erről tanúskodnak:

Kultúrtevékenységek: A szlovák ifjúsági szervezet február 2-án bemutatta a „Posol lásky”¹⁸ című vígjátékot. Ehhez csatlakozott a magyar anyanyelvű ifjúság a „Fehér tyúk” és az „Üldöznek a nők” c. egyfelvonásos vígjátékkal. Április 10-én a járási vándormozi nagy érdeklődés mellett a „Vlčie diery”¹⁹ c. filmet vetítette az iskola termében.²⁰

13 Magyar megfelelője: Mostoha.

14 Trencsentyeplic.

15 Községi krónika I. kötet, 22–23.

16 Figyelemre méltó, hogy a szlovákiai magyarok egy része milyen elfogult lett Klement Gottwalddal szemben. Annak ellenére, hogy Gottwald egyáltalán nem kedvelte a magyarokat és korábban a kitelepítésnek, valamint a lakosságcserének is nagy támogatója volt, a kitelepített szlovákiai magyarok kollektív emlékezete mégis azt őrizte meg, hogy neki köszönhetik hazatérésüket Csehszlovágyból. Kutatásaim során, a Csallóköztől a Bodroghözíig több helyen is találkoztam a kollektív emlékezetnek ezzel a megnyilvánulásával.

17 Községi krónika I. kötet, 27.

18 Magyarul: A szerelem köve, küldönce.

19 Magyar megfelelője: Farkasvermek

20 Községi krónika I. kötet, 31.

Az adatközlők elmondása szerint ritkán alakultak ki konfliktusok a magyarok és szlovákok között, ezekre elsősorban a fiatalok körében került sor, főleg táncmulatságok alkalmával. Adatközlőim olyan esetekre emlékeznek, amikor például a magyar fiúk összeverekedtek a szlovákokkal, mert a szlovák legények magyar lányt vittek táncba, vagy pedig szándékukban állt. Különösen az váltott ki konfliktust, ha a felkért lányra valamelyik helybeli magyar legény is szemet vetett.²¹ Olyan esetre nem emlékeznek adatközlőim, hogy fordított esetben, amikor a szlovák lányt kért fel magyar fiú, sor került volna verekedésre, de sokszor a szlovák legényeknek sem tetszett, ha magyar legény vitte táncba a szlovák lányt.²² A konfliktusok, amelyek vélhetően *alapvetően* nem is etnikai színezetűek voltak, az idő múltával ritkultak, s rövidesen vegyes házasságok is létrejöttek.²³

Az 1965-ös nagy csallóközi árvíz

1965-ben hatalmas árvíz pusztított a Csallóközben. A szokatlanul nagy és az átlagnál jóval gyakoribb esőzések következtében mind a Duna, mind pedig a Vág folyó szintje extrém magasságot ért el. Az árvízvédelmi munkába fektetett emberfeletti erőfeszítések ellenére az ár a Keszegfalvától több mint 50 kilométerre fekvő Csicsónál áttörte a gátat, rövid időn belül elöntötte a Csallóköz falvainak nagy részét, köztük Keszegfalvát is (Hegely 1966). A faluban június 19-én éjjel kezdték meg a lakosság kitelepítését, a gyerekeket, nőket és betegeket autóbusszal szállították a mátyusföldi Vágtornóc és Nagymácséd településekre. Ekkor összesen 500 személyt evakuáltak.²⁴ A Keszegfalvai iskolaköteles gyerekeket később Csehországba, az Ostrava melletti Krnov leánykollégiumába költöztették, ahonnan augusztus végén, az árhullám visszahúzódása után jöttek haza.²⁵ Keszegfalván egy hét leforgása alatt 251 ház dőlt össze;²⁶ mivel ezek sárból vagy vályogtéglából épültek, nem tudtak ellenállni a víz pusztításának. Az ingatlanokban esett kár a számítások szerint 5 800 000 csehszlovák koronát tett ki.²⁷

A csallóközi árvíz sújtotta települések, így Keszegfalva újjáépítésének elősegítése céljából is vendégmunkásokat rendeltek ki Csehszlovákia különböző vidékeiről. A községi krónika lapjain többek közt a következőket olvashatjuk ezzel kapcsolatban:

Minden árvíz-sújtotta község újjáépítésének megsegítésére két patronáló – védnökségi – járás jelentkezett, illetve lett beosztva. Kameničná községet a Galánta-i²⁸ és a Pardubice-i járások²⁹ patronálták. Augusztus elején eljöttek ezen járások politikai és közigazgatási képviselői, hogy a helyszínen beszéljék meg a segélynyújtás különböző formáit. Az említett járások vezetőségei járásuk építkezési üzemének bizonyos részét jelentős munkaerővel és munkagépekkel községünkbe küldte. Hatalmas segítséget jelentett ez a rombadőlt falu

-
- 21 Saját gyűjtés, 76 éves férfi, római katolikus, magyar, valamint 81 éves nő, evangélikus, áttelepült szlovák.
 - 22 Saját gyűjtés, 65 éves férfi, evangélikus, áttelepült szlovák.
 - 23 Saját gyűjtés, 2006 és 2009.
 - 24 Községi krónika I. kötet, 151.
 - 25 Községi krónika I. kötet, 165.
 - 26 Községi krónika I. kötet, 152.
 - 27 Községi krónika I. kötet, 161.
 - 28 Szomszédos járás, Keszegfalvától északra.
 - 29 Pardubice Csehországban található.

lakosságának. Ezen kívül építkezési anyaggal, ruhaneművel, technikai dolgokkal segítették a lakosságot, a szövetkezetek pedig takarmánnyal. Az építkezési dokumentáció kidolgozására és a károk felbecsülésére mérnöki hivatal alakult. A hivatal vezetője Krčula mérnök volt. A hivatal, amely több irodahelyiségből állt, a községháza mögötti szántóföldeken felállított barakkban volt. A védnökségi járások építkezési üzemének dolgozói ígéretet tettek, hogy a tél beállta előtt minden család részére legalább egy helyiséget rendbe hoznak, ezáltal a családoknak lesz hol meghúzni magukat a tél hidege előtt. Az építkezés rendkívül nagy lendülettel kezdődött és folytatódott tovább...³⁰

Azáltal, hogy csehországi vendégmunkások nagyobb létszámú csoportja érkezett a faluba, a település magyar és szlovák lakossága több hónapon keresztül egy harmadik nemzethez tartozó emberekkel – a Pardubicei járásból érkezett csehekkel is – közvetlen kapcsolatba került.

Két keszegfalvai lány tragédiája

A szóban forgó árvízzel függ össze az a tragédia, amely két helyi áldozatának síremléke szolgáltatta jelen tanulmány megírását.

Az adatközlők elmondása szerint a két barátnő: a 21 éves Magdi és 22 éves Marienka pardubicei vendégmunkások társaságában sétált a Komáromot Keszegfalvával összekötő főúton, s éppen a kanyarba értek, amikor egy nagy sebességgel arra haladó emelődarus teherautó részeg sofőrje figyelmetlensége miatt a darus rész vaskonstrukciója nekik csapódott, illetve elütötte őket. A sofőr továbbhajtott, pedig a 21 éves Magdi és a Josef Dziura nevű cseh vendégmunkás a helyszínen szörnyethalt. Marienka még életben volt, amikor a mentőautó megérkezett, azonban útközben a komáromi kórházba tartva, komoly sérüléseibe ő is belehalt. A sofőrt a rendőrök később elfogták, majd a bíróság 7 év börtönbüntetésre ítélte. A tragikus eseményt a keszegfalvai községi krónika lapjain is megörökítették; a következő, kissé lírai hangvételű bejegyzést olvashatjuk ezzel kapcsolatban:

1966. július 3-án este 8 órakor szomorú eset történt Kameničnán, amely megrázta az egész falu lakosságát. Bedecs Magda szül. 1945. november 19-én és Hornyák³¹ Mária szül. 1944. március 23-án, két fiatal lány, jó barátnők a napi munka után estéli sétára indultak. Sétájuk helyéül a Telepsor előtti töltesen levő országutat választották. A két lánynak csatlakozott Josef Dziura brigádos, aki a pardubicei brigádosok egyik tagja volt. Dziura menekült a helyi kocsmá füstös levegőjétől, és helyette a kellemes sétát akarta összekötni két fiatal lány vidám csevegésével. Ilyen gondolatokkal csatlakozott a kettesben sétáló leányokhoz. Sétára az úttest jobb oldalát használták fel és vidám, meghitt, őszinte beszélgetésüket mosolygás, kacaj, olykor hangos nevetés töltötte ki. Ilyen vidám hangulat mellett pillanatig se gondoltak arra, hogy őket veszély is érheti. Talán éppen a legédesebb napi élményüket mesélték és vidám kacajjal színezték, amikor hátuk mögött nehéz autóbűgást hallottak. Hátra nem néztek, mert meg voltak győződve, hogy az út szélét használják és hárman nagy célpontot mutatnak a sofőrnek és kikerüli őket. – Igen ám, de a volánnál nem egy talpig ember, hanem egy részeg halál ült, aki pardon nélkül szedi áldozatait. – A sofőr nem tért ki menetirányából, a hatalmas 10 tonnás Tatra teljes sebességgel rohant a három fiatalra. Elgázolta őket és tovább robagott, áldozatait cserben hagyta. Bedecs Magda és Dziura József a helyszínen szörnyethaltak. Hornyák Máriát életveszélyes állapotban szállították a

30 Községi krónika I. kötet, 155.

31 Az elhunyt lány neve hivatalosan Horňák, nem pedig Hornyák volt.

komárnói kórházba. A kórházban még aznap kiszenvedett.³² A halálos gázolás 3 fiatal életét követelte. A részeg sofőrt az útrendészet (csendőrség) emberei Hadovcén³³ fogták el. A bíróság gondatlanságból okozott emberülés címén 7 évi szabadságvesztésre ítélte. A büntetés gyenge, egy, kettő elmúlik és a gyilkos újra szabad ember, de a 3 fiatal többé az életbe nem térhet vissza. Te ismeretlen olvasó, ki e sorokat olvasod „In memoriam” állj egy percre meg és zárd szívedbe e szomorú esetet.³⁴

Az elhunyt lányok közül egyik sem élt teljes családban, Bedecs Magdit a nagymamája nevelte, mivel édesanyja korán meghalt, édesapja pedig nem tért vissza a második világháborúból. Horňáková Marienkának már csak az édesanyja élt, az édesapja majdnem egy évvel a tragikus baleset előtt hunyt el.

Az 1965-ös árvizet megelőző utolsó, 1950-ben végzett népszámlálás szerint Keszegfalva lakosainak száma a hozzátartozó településekkel együtt 3097 volt, ebből a magyarok száma 2782, a szlovákoké pedig 297 volt.³⁵ Felekezeti szempontból az arány hasonló volt, az áttelepültek ugyanis evangélikus vallásúak voltak, a helybéliek pedig római katolikusok. A krónikában a lakosok vallásgyakorlásával kapcsolatban az alábbi sorokat olvashatjuk egy 1953-ra vonatkozó bejegyzésben:

Kameničná lakossága 80%-ban római katolikus vallású. A többi nagyobb rész evangélikus. A nép vallásos – főleg az idősebbek – ezek után a házasságkötések, keresztelők, temetések papi ceremóniával történnek.³⁶

A tragikusan elhunyt két leánynak is egyházi temetése volt, Marienkát a gútai evangélikus lelkész, Magdit pedig a helyi katolikus plébános temette. Az evangélikus pap szlovák és magyar nyelven, a katolikus pap pedig magyar nyelven folytatta le a szertartást. A lányokat a régi temetőben található ravatalozóból temették, ahová a temetés előtt körülbelül egy órával szállították ki őket Komáromból, s helyezték el egymás mellett koporsójukat. Virrasztás tehát nem volt. Az adatközlők egyöntetű állítása szerint ez a szokás a településen már a 20. század közepén elmaradt. Mindkét lány rózsaszínű ruhába volt felöltöztetve, s fátyol is volt rajtuk. A koporsót fiúk vitték, akiknek a mellükre keresztben egy fehér szalagot tűztek, a lányok pedig virágcsokrot vittek. Az adatközlők elmondása azzal kapcsolatban, hogy a lányok vajon fehér ruhában voltak-e vagy sem, eltér, s abban sincs konszenzus köztük, hogy a lányok a koporsót vivő fiúk mellett haladtak-e vagy sem, vagyis hogy megrendezték-e a hajadon leányok jelképes lakodalmát, vagy pedig valami ahhoz hasonló szokáselem része volt-e a temetésnek. Mivel a temetésről fénykép nem készült, így ma már egyik állítást sem tudjuk alátámasztani. Legnagyobb sajnálatunkra a községi krónikában sem említik a temetést, annak ellenére, hogy a baleset körülményeit részletesen megörökítették. Mivel az adatközlők zöme inkább alátámasztja, mint kétségbe vonja a szokás jelenlétét, s abban is valamennyien egyetértenek, hogy a fiúk a mel-

32 Horňáková Mária nővérének elmondása szerint a húga már a mentőautóban meghalt, így a krónikában erre vonatkozó bejegyzés nem felel meg a valóságnak.

33 Keszegfalvát Komárommal összekötő főút mentén fekvő kis település, magyar neve Gadóc. A Keszegfalva újjáépítésén dolgozó vendégmunkások egy része itt volt elszállásolva.

34 Községi krónika I. kötet, 184–185.

35 Községi krónika I. kötet, 30.

36 Községi krónika I. kötet, 44–45.

lükre keresztben feltűzött fehér szalagokat, a lányok pedig a virágcsokrot a koporsó után dobták a sírgödörbe, okkal feltételezhetjük, hogy a halott lakodalmának valamilyen jelképes változata része volt a temetési szertartásnak (vö. további irodalommal Károly S. 1979). Az adatközlők szerint a szlovák és magyar lányok, valamint fiúk nem alkottak külön csoportot, mint ahogyan a többi szlovák és magyar résztvevő sem, tehát a temetés kapcsán sem nemzetiségi, sem pedig vallási elkülönülésről, csoportosulásról nem beszélhetünk. A két lány világos színű koporsóját egymás mellé helyezték a közös sírgödörbe. Az evangélikus Marienka a sír jobb oldalára került, ami nem volt véletlenszerű döntés. A két lány sírját ugyanis szándékosan a Marienka apjának sírja mellé ásták, amely a temető evangélikus és katolikus részének határán fekszik. Az a szokás alakult ki, hogy a betelepült szlovák evangélikusok a régi temető délkeleti részének jobb oldali sarkába temetkeztek. A lányok temetését követően, néhány hónappal később felállított fehér márvány síremlék költségeit a balesetet okozó sofört alkalmazó építőipari vállalat fedezte. A sírt jelenleg Marienka Horňáková nővére, az 1938-ban Békéscsaba melletti Telpis-majorban született Judita Žilinská (szül. Horňáková) gondolzza, Bedecs Magda közvetlen hozzátartozója, az őt nevelő nagymama már régóta nincs az élők sorában. A harangozással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy mivel az evangélikusoknak nincs külön harangjuk, az evangélikus elhunytak is a katolikus templomban harangoznak.

Az 1965-ös árvíz emlékének megörökítése a községben az utókor számára

A településen két utca és egy emléktábla őrzi az árvíz emlékét. Egy-egy utcát a falu újjáépítésében részt vevő két településről – Pardubice és Galánta – neveztek el Pardubicei, illetve Galántai utcának. Erre vonatkozóan a községi krónikában 1966-ban a következőket jegyezték be: „Az újjáépítés során több új utca keletkezett. A község vezetősége emléket akart állítani a két védnökségi járásnak azzal a cselekedettel, hogy egy-egy új utcát Galántai illetve Pardubicei utcának nevezett el.”³⁷ „A HNB tanácsa május 18-i rendkívüli gyűlésén a 71/1966 számú határozatával hivatalosan is megerősítette az egyes utcák elnevezését.”³⁸

Az újjáépítési munkálatok befejezése után ünnepélyes keretek között egy kétnyelvű, szlovák–magyar emléktáblát is elhelyeztek a Helyi Nemzeti Bizottság³⁹ homlokzatán (??? kép). Erről az eseményről a következő sorokat olvashatjuk a községi krónikában:

Novemberben a patronáló járások üzei befejezték a munkát. A nevezett üzemek átadták, a HNB vezetősége átvette az elvégzett munkát. A befejezést ünnepélyes aktus követte. A pardubicei és galántai járások az újjáépítés megörökítésére emléktáblát helyeztek el a község házának homlokzatán. Az emléktáblát 1966. november 17-én ünnepélyes keretek között leplezték le. Ezen az ünnepélyen a HNB vezetősége értékelte a patronáló üzemek áldozatos munkáját és 32 arra érdemes dolgozónak, munkavezetőnek, kollektívának, úgyszintén 30 üzemnek, az EFSz-nek⁴⁰ és ÁB-nek⁴¹ „Pochvalné uznanie” „Dicsérő elismerés” kitüntetést adományozta.⁴²

37 Községi krónika I. kötet, 156.

38 Községi krónika I. kötet, 185.

39 Mai megfelelője: Községi Hivatal.

40 Egységes földműves-szövetkezet, szlovákul: Jednotné roľnícke družstvo

41 Állami gazdaság.

42 Községi krónika I. kötet, 187.

A Helyi Nemzeti Bizottság épületének homlokzatán elhelyezett négyzet alakú sötétszürke márványból készült emléktábla felirata a következő:

KAMENIČNÁ

GALANTA PARDUBICE

V r. 1965 bola obec KAMENIČNÁ povodňou takmer úplne zničená. Na jej znovuvýstavbe sa zúčastnili spolu s miestnymi občanmi aj pracujúci galantského a pardubického okresu. Táto skutočnosť bude navždy symbolom bratstva národov a národností v ČSSR.

1965-ben KAMENIČNÁ községet az árvíz csaknem teljesen megsemmisítette. Újjáépítésén résztvettek a helyi polgárokon kívül a galántai és a pardubicei járás dolgozói. Legyen az újjáépült község a CsSK népei testvériségének örök szimbóluma.

17. novembra 1966.⁴³

Összegzés

A leírtak alapján bebizonyosodott, hogy a keszegfalvai temető két fiatal lányt ábrázoló fényképes síremléke milyen jelentőséggel bír a település lakóinak kollektív emlékezetében. A két lány tragédiájának bemutatása során lényegében feltárul előttünk a falu történelmének két meghatározó eseménye: az 1946–1948-os lakosságcsere és főleg az 1965-ös árvíz, valamint az azt követő újjáépítő munka, s nem utolsósorban képet kaphatunk a szlovákok és magyarok együttéléséről, a temetkezési szokásokról, s az azzal kapcsolatos interetnikus vonatkozásokról is. A fényképes síremlék tehát – ha közvetve is, de – ugyanúgy őrzője és közvetítő médiuma lehet egy település történetének, sokszor nem csupán lokális, hanem sokkal tágabb vonatkozásban is. Vagyis elmondhatjuk, hogy egyfajta emlékmű funkcióját is betölti. Esetünkben ugyanolyan jelentőséggel bír, mint a Községi Hivatalon látható emléktábla, illetve a Keszegfalva árvíz utáni újjáépítését segítő munkásokat kiküldő városok neveit megőrkítő Galántai és a Pardubicei utca.

A temetői síremlékek fényképkutatása véleményem szerint számtalan lehetőséget rejt magában. Keszegfalváról még több példát is hozhatnánk, hiszen ugyanebben a temetőben a két lány sírjától csupán néhány méterre található síremléken egy fiatal leány és fiú közös porcelánfoglalatba helyezett fényképe egy másik helyi tragédiáról árulkodik. A közös sírban nyugvó, különböző vezetéknevet viselő két fiatal öngyilkossága egy más jellegű háttéresemény és kapcsolatok, emberek közti viszonyok, tabuk következménye. Ez azonban már egy másik, jelen írás kereteit meghaladó, külön esettanulmányt igénylő történet. Példák felsorakoztatásában tehát nincs hiány. További precedensként említhetem akár a Keszegfalva szomszédságában fekvő járási székhely, Komárom református temetőjében található díszes fekete márványból készült oszlopos síremléken látható, zászlót tartó szekeressgazdákat ábrázoló fényképet, amely egy újabb, szerteágazó kutatás alapja, inspirálója lehet (vö. L. Juhász 2004, 127). Egy temetői fénykép tehát ugyanúgy kiinduló alapul szolgálhat a kutatás számára, mint egy leltárba vett múzeumi tárgy.

⁴³ Az emléktábla szövegét betűhíven közlöm.

Irodalom

Hegely, František

1966 *Dunatáji krónika* Komárom.

Juhász Ilona, L.

2002 *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században.* Komárom–Dunaszerdahely /Lokális és regionális monográfiák 2./

2003 Fényképek a temetői síremlékeken. *Új Szó* 2003. október 31., 14–15. p., 9 ill.

2004 Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 107–133. p.

2006 A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások. In *Nagytárkány I.* Viga Gyula szerk. Somorja–Komárom 431–476. p.

Károly S. László

1979 Halott lakodalma. In *Magyar néprajzi lexikon* 2. Ortutay Gyula szerk. Budapest, 445–448. p.

Klamár Zoltán

2004 Halálban is közösség. Az adorjáni temető vizsgálata. *Studia Comitatus* 29. Szentendre 91–110. p.

Kunt Ernő

1995 *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás.* Miskolc–Budapest.

Liszka József

1998 Ungarische Friedhöfe im nördlichen Teil der Kleinen Tiefebene. Südwest-Slowakei. *Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 40, 223–238. p.

Molnár Imre–Szarka László

2007 *Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára.* Komárom.

Paríková, Magdaléna

2001 *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946–48. Etnokultúrne a sociálne procesy.* Bratislava.

Presinszky Lajos–Zalabai Zsigmond válog. és összeáll.

1995 *Víz, víz, víz... Az 1965-ös csallóközi árvíz publicisztikai és szépirodalmi anyagaiból.* Dunaszerdahely.

Sörries, Reiner Hg.

2002 Porzellanfoto. In *Grosses Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur.* Kassel, 249–250. p.

Silling István

2002 *Vallási néphagyomány. Írások a vajdasági népi vallásosság köréből.* Újvidék.

Szabó Béla–Toma Rudolf

1997 *Keszegfalva. Látnivalók.* Komárom.

Szarka László szerk.

2003 *A szlovákiai magyarok kényszertelepítésének emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok.* Komárom.

Tarcai Béla

1997 Fénykép a temetőben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 35–36, 349–361. p.

Tóth Vilmos

1999 Fényképek és temetkezés. In *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás.* Bán András szerk. Miskolc–Budapest, 95–102. p.

Vadkerty Katalin

2001 *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről.* Pozsony.

VSOS

1977 *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II.* Bratislava

www.foruminst.sk

1. Bedécs Magda és Marienka Horňáková közös fényképen 1966 elején (Judita Žilinská családi albumából)

2. Magda és Marienka közös sírhelye a fényképes síremléssel (L. Juhász Ilona felvétele, 2002)

3. Magda és Marienka közös porcelánfotója a síremléken (L. Juhász Ilona felvétele, 2002)

4. A Keszegfalva árvíz utáni újjáépítésében részt vevő galántai és pardubicei járásbeliek emlékére felavatott emléktábla a keszegfalvai községi hivatal homlokzatán (L. Juhász Ilona felvétele, 2009)

Fotografia z náhrobníka ako médium zachovania lokálnej pamäti

(Zhrnutie)

Autorka štúdie prostredníctvom konkrétneho príkladu poukazuje na to, akú dôležitú úlohu zohrávajú fotografie z náhrobných pomníkov pri uchovávaní historickej pamäti. V starom cintoríne žitnoostrovskej obce Kameničná sa nachádza biely náhrobník so spoločnou fotografiou dvoch dievčat. Po preskúmaní náhrobníka a prečítaní dvojazyčného nápisu zistíme, že ich mená nie sú totožné, ani rok ich narodenia, rok úmrtia sa však zhoduje. Pomocou informátorov na základe tejto fotografie môžeme rekonštruovať najdôležitejšie udalosti posledných desaťročí v dejinách obce: výmenu obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom v rokoch 1947–1949, veľkú žitnoostrovskú povodeň v roku 1965, udalosti súvisiace s novou výstavbou dediny – a to všetko v súvislosti s tragickým osudom dvoch dievčat. Jedna pochádzala z miestnej maďarskej katolíckej rodiny, druhá bola dcérou slovenskej evanjelickej rodiny presídlennej od Békešskej Čaby – podľa vyjadrenia jednej informátorky boli kamarátkami na život a na smrť. Zomreli tragickou smrťou – v dôsledku autonehody – aj s jedným robotníkom, ktorý prišiel do dediny z Pardubíc v rámci pomocnej akcie pri novej výstavbe dediny po povodni. Pohreb dievčat sa uskutočnil spoločne – s dvojazyčným príhovorom katolíckeho a evanjelického kňaza. Pochovali ich vedľa seba do spoločného hrobu. Na základe zrekonštruovaných udalostí môžeme dôjsť ku konklúzii: akú dôležitú úlohu zohráva jedna fotografia pri zachovávaní lokálnej pamäti obyvateľstva, pričom môžeme získať aj dôležité informácie o interetnických vzťahoch v obci. Vykresľuje sa pred nami napríklad aj skutočnosť, že trauma spôsobená výmenou obyvateľstva, vyšťahovaním tunajších rodín do Maďarska už v roku úmrtia dievčat skoro úplne zmizla.

Die Rolle eines Grabfotos in der lokalen Erinnerung

(Zusammenfassung)

Durch ein konkretes Beispiel demonstriert der Aufsatz, welche Rolle ein Grabfoto in der lokalen Erinnerung spielen kann. In dem alten Friedhof des Dorfes Keszegfalva (Kameničná – Südwest-Slowakei) befindet sich ein Grabmal, in dessen Mitte ein Photo von zwei Mädchen zu sehen ist. Die Inschrift ist rechts in slowakischer, links in ungarischer Sprache geschrieben. Das Todesdatum ist das gleiche, Familien- und Vornamen sind unterschiedlich. Das Grabzeichen weist auf ein tragisches Ereignis hin, doch die Inschrift erwähnt die Todesumstände nicht. Nach der Erkundigung im Dorf erfährt man viel mehr als nur die tragischen Todesumstände der beiden Mädchen. Die ungarische Inschrift bewahrt das Andenken eines katholischen ungarischen Mädchens, die slowakische das eines evangelischen slowakischen Mädchens. Das slowakische Mädchen kam mit seiner Familie im Jahre 1947 während des sogenannten tschechoslowakisch-ungarischen Bevölkerungsaustausches aus Ungarn in das Dorf. Die beiden Mädchen waren gute Freundinnen. Der tragische Unfall hängt mit dem großen Hochwasser im Jahre 1965 zusammen. Die meisten Häuser stürzten damals zusammen, und so musste eigentlich das ganze Dorf wieder aufgebaut werden. Um die Arbeiten zu beschleunigen, kamen Fachleute aus den verschiedensten Gebieten der damaligen Tschechoslowakei. Die zwei jungen Mädchen haben sich mit Arbeitern angefreundet; abends gingen sie an der Hauptstraße entlang spazieren, und da wurden sie von einem Fahrzeug überrollt; sie waren an Ort und Stelle tot. Sie wurden nebeneinander bestattet, obwohl sie verschiedene Nationalität und Religion hatten. Die Bestattungszeremonie erfolgte sowohl nach der katholischen wie auch nach der evangelischen Liturgie; der evangelische Pfarrer betete in slowakischer, der katholische in ungarischer Sprache. Das Photo hilft dabei, dass die tragische Geschichte der beiden Mädchen, das Hochwasser im Jahre 1965 und der sogenannte Bevölkerungsaustausch nicht in Vergessenheit geraten. Durch die Photos bekommt man aber auch ein Bild von den interethnischen und religiösen Verhältnissen des Dorfes.

„KOPJAFÁ” VERSUS HAGYOMÁNYOS FEJFA?

Hajdúböszörményi példa

Novák László Ferenc a közelmúltban, mintegy életműve kiteljesedéseként, egy tetszetős kötetben, gazdag képanyag kíséretében foglalta össze a fejfakutatás eddigi eredményeit (Novák 2005). A szerző a „Kopjafák” vagy népi iparművészeti fejfák című alfejezetben kitér az utóbbi években/évtizedekben megszorodott, emlékműként állított kopjafák/emlékoszlopok kérdésére is: „A művészeti fafaragók munkája révén terjedtek el rendkívül gazdag díszítésű legújabb típusú fejfák, amelyek kopjafa néven ismertek széles körben. Ezek a napjainkban megnyilatkozó népművészet reprezentáns darabjai. Közös jellemzőjük, hogy általános népművészeti stílust képviselnek, azaz a díszítőmotívumokat nem az illető helység fejfakultúrájának hagyományai szerint faragták a fákra” – írja (Novák 2005, 119), majd egy nógrádverőcei példát hoz fel. A Bethlen család az ott hagyományos gombfa helyett „díszes népi iparművészeti fejfát” állíttatott fel. Ugyanitt katolikus elhunyt számára is állítottak sírjelként kopjafát. „Olyan temetőkben is megjelentek, ahol évtizedekkel, évszázadokkal korábban sajátos, egyéni stílusú fejfák, gombosfák voltak. Legszembetűnőbb a jelenség ott, ahol még állnak régi típusú fejfák, mint például Bibarcfalván, Nagybaconban. Vargyason már eltűntek a gombosfák, helyüket a népi iparművészeti kopjafák vették át.” (Novák 2005, 120) A szlovákiai magyar településeken végzett, kopjafákkal kapcsolatos kutatásaim során ugyanezeket a jelenségeket magam is tapasztaltam (L. Juhász 2005).

Jelen dolgozatomban azt kísérem meg bemutatni, hogyan nyilvánul meg ez a jelenség Hajdúböszörmény, Hajdú-Bihar megye második legnagyobb városának temetőjében, s milyen teret hódított a folklorizmus-kopjafa az ott hagyományos, ún. csónak alakú fejfákkal szemben.¹

A hajdúböszörményi temető nyugati részében található egykori református temetőrész a városi önkormányzat a 147/1994./VIII.25./Önk. számú határozatával helyi védelem alá helyezte. Ezen a területen még ma is található néhány – jobb-rosszabb állapotban lévő – a 19–20. század fordulóján és a 20. század első felében állított, s a helyi fejfakészítési hagyományok szerint készült csónakos fejfa. A 20. század elejéről, illetve még korábbi időből származó, hagyományos csónak alakú fejfák zöme a védett temetőrész északi és észak-nyugati részében áll.

Az említett rendeletnek a védett temetőrészre vonatkozó rendelkezése a következőképpen hangzik:

1 A hajdúböszörményi temetőben három alkalommal jártam, először 2004 januárjában, másodszor 2006 novemberében, harmadszor pedig az eredeti tanulmány megjelenése után, 2011 márciusában. Mindhárom alkalommal több fényképfelvételt is készítettem, valamint a temetőben tartózkodó hozzátartozóktól gyűjtöttem, s információkat kaptam a temető gondnoknőjétől is.

Hajdúböszörmény város Önkormányzata a köztemető – Nyugati temető – új fejfás parcella és I. parcella közötti hagyományos, csónak alakú fejfás parcella részét, mint a város kulturális örökségének értékes részét, helyi védelemben részesíti. A helyi védelem biztosítása alapján ezen temetőrészről a jelenlegi állapotot – bármiféle „épített és természetes” környezeti részt – megváltoztatni, ilyen jellegű tevékenységet végezni nem lehet, csak a helyi védelem megvalósulását szolgálóan.²

(Szekeres 1998, 4)

Az önkormányzat egy szakmai bizottságot is létrehozott, amelynek feladata a temetőrészek szakmai feltárása és kutatása volt. E bizottság munkájának eredményeként összeállított anyag *A Köztemető hagyományos csónak alakú fejfás részének védelme* címet kapta. A rendeletben szerepelt egy „...mindenki számára hozzáférhető, a temető néprajzi kultúrájáról szóló ismertető készítése, melyben meghatározatnak – félre nem érthető módon – az elvárások” (Szekeres 1998, 5), vagyis a sírjelek követendő mérete, formája, színe stb. A ismeretetőt a hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum munkatársa, Szekeres Gyula etnográfus készítette el, amely 1998-ban, *A hajdúböszörményi hagyományos csónak lakú fejfás védett temetőrész* címmel 33 oldal terjedelemben, sokszorosításos technikával meg is jelent (Szekeres 1998). A fénymásolt formában kiállított füzet többek közt a temető gondnokánál is beszerezhető. A kiadvány tartalmaz minden alapvető információt, amit a helyi csónak alakú fejfáról, illetve az ebben a temetőrészben megszabott temetkezési módról tudni kell, vagyis a kiásott sírgödör méreteitől kezdve a fejfa készítéséig, annak színéről, méreteiről stb. Megtalálhatók benne a fejfára véshető főbb díszítmények mintái, illetve a feliratokra, a sírhantra, sírkoszorúkra és sírcsokrokra stb. vonatkozó tudnivalók is. A tájékoztató füzet a védett temetőrészre vonatkozó konkrét előírásokkal zárul (Szekeres 1998, 31).

Az alábbiakban részletesen bemutatom, mit ír elő a fentebb már idézett önkormányzati rendelet, majd azt összehasonlítom a temetőben tapasztalható gyakorlattal.

„...szigorúan meghatározott a fejfák alakja, mérete és aránya, – a csúcsdíszek szempontjából kizárólag a három fő változat az elfogadott: csúcsos (a férfiaknak és nőknek egyaránt), 'kontyos' (kizárólag nőknek), 'csiklyás' (kizárólag férfiaknak)” – olvasható a rendelet egyik pontjában (Szekeres 1998, 31).

A tájékoztató füzetben szerepel a csónak alakú fejfa részletes rajza, ahol részletesen feltüntették, milyen lehet a fej és a törzs magassága, a törzs szélessége (az eresznél is), a láb magassága, mélysége, a tábla szélessége, a fej dőlésszöge, valamint az eresz mélysége. Ezt az előírást a csónak alakú fejfák készítése során általában meg is tartják, kisebb-nagyobb méreteltolódások azonban megfigyelhetők. Az utóbbi években több csónakos fejfa tetejét nem olyan csúcsosra faragták, mint azt a „hagyomány” és a szóban forgó rendelkezés előírja, hanem legömbölyítették, s az egyiken például a hagyományos fejfákon nem szokásos, dombormű kiképzésű szív formát is láthatunk (??? kép). Néhány fejfa sokkal robusztusabb és sok más vonatkozásban is eltér az előírt típustól. A hagyományos csónak alakú fejfákon kívül számos folklorizmus-kopjafa látható a védett temetőrész több pontján, elsősorban a fejfás rész északnyugati részében. Ezek a *kopjafák* méreteikben, díszítésükben s formájukban különbözőek, található köztük például kettős keresztben végződő, négyzetes átmérőjű gazdagon díszített oszlop is (??? kép). Több fából készült keresztet is állítottak, ezek között aránylag nagy méretű kettős kereszt is vannak, sőt keresztel kombinált kopjafák is láthatóak.

² Itt és a továbbiakban a kiadványt betűhíven idézem.

A rendelet következő pontja szerint „a fejfák színét tekintve – szem előtt tartva azok kormegjelőző szerepét – az elhalálozott korának előrehaladtával a fejfák színét egyre sötétebbre kell kialakítani. Kivételt képeznek a gyermekek fejfái, melyek: leány gyermek esetében fehér, fiúgyermek esetében kék-, világoskék színt kell, hogy kapjanak, egyéb formájukban nem különböznek az általános fejfáktól.” (Szekeres 1998, 31).

Ezt a rendelkezést sem tartják meg minden esetben. Bár a fiúgyermekek részére a kék és a világoskék színű fejfa volt hagyományos, egy 12 éves kislány és 19 éves fiatal-ember fejfáját például fehér, egy másik 17 éves fiút pedig sárga színűre festették, s találhatók olyanok is, amelyeket egyáltalán nem festettek be. Találhatunk példát arra is, amikor az idősebbek számára állított fejfa nem kap sötét színt, mint például egy 1992-ben elhunyt 65 éves asszonyé sem.

„A nem református vallású elhunytaknál engedélyezett a fejfa felső részén – a fejfa anyagában – a vallási hovatartozást szimbolizáló kereszt megjelenítése” – mondja a rendelkezés következő pontja (Szekeres 1998, 32). Más vallásúak élnek is ezzel a lehetőséggel, bár amint már a fentiekben is szó volt róla, a védett temetőrészben számos kisebb-nagyobb keresztet vagy keresztben végződő „kopjafát” is állítottak, többet a rendelkezés életbe lépése után.

Lássuk, hogyan jelenik meg a vallási hovatartozás a csónak alakú fejfákon a gyakorlatban! Több példa is van arra, hogy az előírás szerint a fejfák fejrészébe vésték a keresztet (kettős keresztet is), de néha a kereszt majdnem a fejfa közepére kerül. Néhány esetben a keresztet a fára erősítették (anyaguk legtöbbször fém), ezeken általában fémkorpusz is van. Egy fejfára például (a fejrészbe) domborművet véstek – egy női fejet, amely feltehetően Máriát ábrázolja, egy másikra pedig (ugyancsak a fejrészre) fémből készült angyal erősítettek, de ez utóbbi dombormű formájában is megjelenik. Több fejfa tövében látni fából készült keresztet is. Ezek egyrészt utalnak az elhunyt felekezeti hovatartozására, de más funkciót is betöltenek. Néhány év elteltével az ezekre a keresztetekre erősített fémtáblákon jobban olvasható az elhunyt neve, illetve az elhalálozás dátuma, mint az időjárás viszonyosságai következtében megrepedezett, kifakult fejfán. Ez utóbbi okból egyre több fejfán látható feliratot tartalmazó fémtábla (két elhunyt esetében gyakran kettő), ezek ugyanolyanok, mint a közvetlen a temetés után a sírhantra szúrt fakeresztek és fatáblák közepén található feliratot tartalmazó fémtáblák. A felsorolt példák ismét azt bizonyítják, hogy a vallási hovatartozás megjelölésével kapcsolatos előírásokat sem tartják meg minden esetben a hozzátartozók.

A rendelet pontokban foglalva azt is megszabja, hogy mi „nem megengedett”:

A fejfák kialakítása tekintetében:

1. A fejfák alapvető formáitól eltérni
2. A fejfákra bármilyen anyagú és formájú esővetőt felszerelni
3. Fejfákra képet elhelyezni
4. A fejfákra és a sírhantra epitafiumot (kiegészítő sírfeliratokat, bármilyen anyagú táblákat) elhelyezni.

A sírhantra vonatkozólag:

1. A sírhantra hagyományos kialakításától eltérni
2. A sírhantra koszorútartót elhelyezni
3. A hantot körbekeríteni (kerítés stb.), azt a földtől eltérő anyagokkal borítani (kavics, beton stb.)
4. A hant környezetében ülőalkalmatosságot (padokat, stb.) elhelyezni

5. A hant felületéből kiemelkedő virágtartó alkalmatosságokat elhelyezni.

(Szekeres 1998, 31–32)

A fentiekből kitűnik, hogy valóban szigorú szabályokhoz kötik a védett temetőrészben történő temetkezést. A rendelkezés egyes pontjai szerint haladva, most vegyük sorra, hogyan néz ki mindez a gyakorlatban.

1. Tilos „a fejfák alapvető formáitól eltérni” – olvasható a szabályzatban. Ennek ellenére – amint már a fentiekben szó volt róla – a védett temetőrészbe látogató szeme elé nagyon tarka kép tárul. Nem csupán az előírt fejfákat találhatjuk itt, hanem a magyarlakta vidékeken előforduló emlékműként, emlékoszlopként állított folklorizmus-kopjafákat, kereszteket (sokszor a kettő kombinációját), ezek méretei is nagyon különböznek egymástól, mint ahogyan a csónakos fejfák mérete és formája is, nagyon sok stilizált csónakos fejfát láthatunk ezek között.

2. „A fejfákra bármilyen anyagú és formájú esővetőt felszerelni” nem megengedett. Ezt a pontot sem tartják meg: néhány fejfa tetején láthatunk bádog- vagy rézlapot. Meg kell azonban jegyezni, hogy már a temetőrész védetté nyilvánítása és a vonatkozó rendeletek meghozatala előtti évtizedekben a fényképes fejfára elvéve erősítettek bádogból készült esővetőt, s néhány fejfa tetején is volt. Az esővetőt tehát akár hagyományos jelenségnek is tekinthetnénk.

3. Nem megengedett „fejfákra képet elhelyezni”. Ezt a tiltást ugyancsak folyamatosan megszegik, hiszen aránylag sok fejfán és kopjafán láthatunk fényképet. A fentiekben már említettem, hogy a védett rész északi részében, ahová már egy ideje nem temetkeznek, áll néhány olyan régebbi fejfa, amelyeken eredetileg fényképek is voltak. A fába kisebb mélyedést vágtak a fénykép számára, ezt egy üveglappal lefedték, majd kisebb fakerettel erősítették fel a fejfára. Főlé általában esővető bádoglep került. A Szekeres Gyula által összeállított, temetőről szóló ismertetésben a fényképes fejfákról nem esik szó, annak ellenére, hogy azok néhány darabja még ma is nagyon jól látható. Az említett fejfák a 20. század első feléből származnak, s az egyiken 2004-ben még kivehető volt az esküvői képen a házaspár alakja. A fejfa szövegét még el lehetett olvasni, így kiderült hogy 1933-ban egy fiatal férj, ifj. Tóth Máttyás állította korán elhunyt, mindössze 22 éves feleségének.³ A hajdúböszörményi csónakos fejfákon is feltűntek tehát a 20. század elején a halottat ábrázoló fényképek, ugyanúgy, mint a tartósabb anyagból (kő, márvány, gránit stb.) készült síremlékeken is.⁴ Néhány, a közelmúltban állított olyan fejfát is találtam, amelyre a fentebb említett módszerrel helyezték el a fényképet. Az 1991-ben elhunyt Bak Sándor fejfáján a kép fölé nem került esővető bádoglemez. Tehát a fejfaállítást szabályozó rendelet életbe lépése után is állítottak több fejfát, amelyre felkerült az elhunyt, illet-

3 A fényképes fejfán a következő felirat olvasható: „ABFRA/Itt nyug-/szik ifj. Tóth/Máttyásné/Tolnay Ró/za Élt 22év/ett. Meghalt/1933 April/22én Béke/nyugvó/poraira”

4 A temetői fényképek elterjedésével a szlovákiai magyar nyelvterületen egy külön tanulmányban foglalkoztam (L. Juhász 2004), amelynek aktualizált változata ebben a kötetben is olvasható.

ve elhunytak (házaspárok) fényképe. Fekete-fehér és színes felvételek egyaránt megtalálhatók, s vannak köztük porcelánfotók (pl. az 1997-ben elhunyt Pipó Márton és Varga Sándor János 17 éves fiatalember fejfáján), néhány esetben pedig üveg alá helyezett fakeretes fényképek (pl. a 2001-ben elhunyt Sipos Imre fejfáján). Az elhunytak képmása sok esetben a fejfára erősített márványlapra került. Egyelőre még kevésbé elterjedt változat a különálló fatáblán látható fénykép. Egy házaspár kettős sírján a közös fényképet tartalmazó táblát a két fejfa között helyezték el.

4. Nem megengedett „a fejfákra és a sírhantra epitafiumot (kiegészítő sírfeliratokat, bármilyen anyagú táblákat) elhelyezni”. Ennek ellenére – a fentebb már említett fémtáblákon túl – több, fejfára erősített, különböző színű márvány- vagy műmárvány lap látható, ezek tartalmazzák az elhunytak születési és elhalálozási dátumát, legtöbb esetben hosszabb felirattal. A táblák közt sötét és világos színűek egyaránt megtalálhatóak, egy 1997-ben elhunyt fiatalember fehérre festett csónak alakú fejfájára például ugyanilyen színű márványtábla került, amelyen az elhunytat ábrázoló porcelán fényképe is látható. Ezt a megoldást más fényképes sírok esetében is alkalmazták. Fehér márványtáblát azonban nem csupán fehérre festett fejfán láthatunk, hanem több esetben a sötétebb színűeken is. Több fejfára utólagosan kerültek márványtáblák. Egyrészt amikor a másik házastárs is meghal, másrészt abban az esetben is, amikor a fejfára vésett felirat már nehezen vagy egyáltalán nem olvasható. Ebben az esetben elsősorban azért döntöttek a tábla mellett, hogy a sír könnyen beazonosítható legyen. Ebből a megfontolásból terjedt el az a megoldás is, hogy a temetés alkalmával sírra helyezett fatáblákon és fakereszteken, illetve fatáblákon található ovális kis fémtáblát erősítik a fejfára, mert ennek felirata jól olvasható. A nevek és a felirat olvashatósága tehát nagyon fontos a hozzátartozók részére, sokkal fontosabb, mint a szabályok vagy az esztétikai szempontok. Több fejfa tövébe állított féliíratos márványtáblát is látni, még abban az esetben is, ha fejfára erősített feliratot tartalmazó tábla is van.

5. Tilos a sírhant hagyományos kialakításától eltérni, koszorút helyezni rá, körbekeríteni, a földtől eltérő anyagokkal borítani, illetve ülőalkalmatosságokat elhelyezni mellette – szabályozza a szóban forgó rendelet. Nos, ezeket, a sírhant kialakítására vonatkozó előírásokat sem követik a hozzátartozók. A legtöbb sírhely fakerettel van körülkerítve, néhányat pedig oszlopokra erősített fémhuzallal vagy láncsal vettek körül. Több sírhant köré kavicsot szórtak, vagy pedig lebetonozták, kőlapokat fektettek le. Néhány helyen a sír mellett pad is található. Több olyan kettős sírhely is van, ahol az egyik házastárs elhunyt után a másik részére fenntartott sírhelyet már előre körbekerítik egy közös, nagy fakerettel, kifejezve a két sírhely összetartozását. Ez a szokás szemmel láthatóan egyre nagyobb teret hódít. Korábban a házastársak számára inkább közös fejfát állítottak. A sírhant felületéből gyakran emelkednek ki virágtartó alkalmatosságok és vázák, fémből készült vázatartók. Több fejfa mellett vagy a sír végében a fémből készült állványokat megtalálhatjuk, ezek koszorú- és virágtartóként funkcionálnak, ritkábban mécsesek is kerülnek rájuk. Nagyon gyakoriak közvetlenül a sírra helyezett vagy a fémállványokra és a fejfákra erősített műanyagból készült színes koszorúk.

Összegzés helyett kérdések

1. Lehet-e rendeletekkel szabályozni a temetkezést?

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a hajdúböszörményi rendelet teljesítése sok kívánnivalót hagy maga után, lényegében szinte valamennyi pontját megszegik. Csupán alig néhány sírhely esetében konstatálhatjuk az előírások maradéktalan betartását.

Az önkormányzati rendelet egyik pontja szerint a védettségből következik az „állandó ellenőrzés, melynek során az oda nem illő, a hagyománytól eltérő és a lefektetett szabályzatoknak nem megfelelő sírjelek és sírtartozékok eltávolítandók” (Szekeres 1998, 5). A temetőben tapasztalható jelenségek, valamint az adatközlők által elmondottak alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyakorlatban ez a pont aligha kivitelezhető. Mivel kegyeleti kérdésről van szó, az önkormányzat számára kényes dolog lenne az előírások megszegésének szankcionálása (például a sírhantot szegélyező kereteket eltávolítani, esetleg a márványtáblákat vagy fényképeket lefeszíteni/lefeszíttetni a fejfáról stb.). Bár a rendelkezés meghozatala előtti időszakhoz viszonyítva tapasztalható némi változás, s a „kopjafa”- és keresztállítások száma jelentősen csökkent, teljesen azonban nem szűnt meg.

Különösen figyelemreméltó, hogy – kevés kivétellel – azok is, akik a hagyományos csónak alakú fejfák állítása mellett döntenek, megszegik a szabályzat valamelyik vagy pedig több pontját. Ebben a temetőrészben ugyanazokat az új tendenciákat, jelenségeket figyelhetjük meg, mint a temető védettnek nyilvánított részén kívül vagy más temetőkben (márványtáblák, fényképek, domborművek, padok stb.). A hajdúböszörményi védett temetőrész jól példázza, hogy – vezérelje bármilyen nemes szándék a rendeletek megfogalmazóit – előírásokkal nem lehet megtartatni, pontosabban konzerválni egy hagyományt. Egy időben jóval korábban, más politikai, társadalmi, gazdasági stb. körülmények között kialakult hagyományt, szokáscsoportot nem lehet mesterségesen megőrizni, a törvényszerű folyamatos változásnak és bizonyos tendenciáknak nem lehet gátat szabni. Abban az időben, amikor még a hagyományos fejfák állításának szokása és a sírgondozás azt a tendenciát követte, amit e most készült szabályozásban megkövetelnek, az emberek életmódja sok vonásában eltért a maitól. A temetőbe járás intenzitása távolról sem hasonlítható össze a maival, hiszen napjainkra a temetőlátogatásnak egy újfajta kultusza alakult ki. Az emberek sokkal gyakrabban látogatnak ki szeretteik sírjához, s azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a virágüzletek kínálata nagymértékben kiszélesedett. Nem lehet elvárni az emberektől, hogy a drágán vásárolt virágot ne tegyék vízbe, hanem csak a sírhantra helyezték, mint ahogyan azt tették hatvan vagy száz évvel ezelőtt. A vízhez természetesen edényre van szükség, ami legtöbbször a sírra kerül, hiába a tiltás, hogy „a hant felületéről kiemelkedő virágtartó alkalmatosságokat elhelyezni” nem megengedett (Szekeres 1998, 32.). A sírokra koszorúkat és különféle díszítéseket is elhelyeznek, karácsony táján pedig odakerül néhány helyre a kis (sokszor feldíszített) karácsonyfa, fenyőág vagy esetleg más karácsonyi dísz. Egyre terjed ugyanis a szokás, hogy karácsonykor kilátogatnak az emberek a temetőbe, s feldíszítik szeretteik sírját, s egyre gyakoribbak a húsvét jelképeivel díszített sírok is. Azon sem lehet különösebben csodálkozni, hogy a tiltás ellenére a sírhant mellé kavicsot szórnak vagy keretet készítenek köré, hiszen rossz idő esetén nem kellemes dolog a sárban tocsogni. Fontos megjegyezni, hogy a „kopjafák” esetében is ugyanúgy megfigyelhetők a fejfákkal kapcsolatban leírt új jelenségek, ezeken is feltűnnek például a márványtáblák, fényképek, sőt dombor-

művet is találhatunk, s a kopjafákhoz tartozó sírhantok zömét is alacsony fakerítéssel vagy fakeretekkel stb. veszik körül.

A védett temetőrészt és a csónak alakú fejfát aránylag sokan választják, érdemes lenne megvizsgálni, kik azok, akik divatból temetkeznek ide, kik azok, akik nemzeti hovatartozásukat kívánják hangsúlyozni, s kit vezérel valóban a hagyományörzés. Néhány csónakos fejfát találhatunk a védett temetőrészen kívül, más parcellákon is, de ezekben inkább „kopjafák” állnak. Ez utóbbiakat az elhunyt magyarságát hangsúlyozandó céllal állították, erről a rákötött nemzeti színű szalag is tanúskodik.

A rendelet értelmében tehát a védett temetőrészben a *hagyományos csónak alakú fejfa állítása megengedett*, s az erre vonatkozó részletes útmutatást mindenki megtalálhatja a helyi múzeum etnográfusa által összeállított kiadványban. Felvetődik azonban a kérdés, vajon miért nem tartotta hagyományosnak e kiadvány szerzője azokat a fényképes fejfákat, amelyek ha nem is túl nagy számban, de a védett temetőrész északi részében a régebbi, azaz a 19., valamint a 20. század első felében készült fejfák között állnak. Ugyancsak ez a kérdés vetődik fel a bádognál készült esővetőkkel kapcsolatban is. Valószínűleg azért maradtak ki, mivel a kiadvány szerzője nem tartotta őket esztétikusnak és hagyományosnak. Kérdéses, miért nem számít hagyományosnak az említett két jelenség, szokáselem, s vajon szabad-e esztétikai szempontok szerint megítélni a néprajzi jelenségeket? A most hagyományosnak ítélt fejfák 300 évvel ezelőtt valószínűleg nem léteztek, s nyilvánvalóan kezdetben sem voltak olyanok, mint a kiadványban példának és követendőnek szánt típus. Elképzelhető, hogy felirat nem volt rajtuk, s az ornamentek is sok elemükben eltértek a most hagyományosnak tartottaktól. Tehát ha az egykori illetékesek az akkori fejfákat tekintették volna mérvadónak, s csupán azok állítását engedélyezték volna, elképzelhető, hogy nem alakulhatott volna ki az idők folyamán a most hagyományosnak ítélt csónakos fejfa. Ugyanez vonatkozik azonban más néprajzi jelenségekre is. Ma például a 19. században kiszínesedett mezőkövesdi matyó viseletet tartják hagyományosnak (Fél 1987; Kútvölgyi–Viszóczy–Viga 2006), de hozhatunk példákat a közelmúltból is. Tájainkon az adventi koszorút a 19. században még nem ismerték, csupán a 20. század végén, elsősorban az 1989-es rendszerváltás óta terjedt el nagymértékben (elsősorban a média hatására), ma már sokan mégis „hagyományosnak” tartják (Vö. Liszka 2000a; Liszka 2003b). A néhány kiragadott példa arra is figyelmeztet, hogy a hagyományos szóval körültekintőbben, óvatosabban kellene bánnunk.

2. Hagományos fejfa vagy „kopjafa”?

Ha a hajdúböszörményi önkormányzat nem hozott volna rendeletet a védett temetőrészrel kapcsolatban, valószínűleg ma már nem a helyi, hagyományos csónak alakú fejfa dominálna, hanem az ún. „kopjafák” (folklorizmus-kopjafák) száma volna magasabb. Még a hagyományos fejfaállítással kapcsolatos rendelet életbe lépése után is állítottak „kopjafát” és „kopjafastílusban” faragott keresztet a szóban forgó védett temetőrészben. Ez a jelenség ékes bizonyítéka annak, hogy a hozzátartozók a helyi hagyományos fejfa helyett inkább a ma divatos, nemzeti sírjelet részesítenék előnyben, mivel azt „magyarabbnak” tartják.

A hajdúböszörményi temetőben tapasztalt jelenség Novák László Ferenc és jómagam kutatási eredményeit is alátámasztja. A Kárpát-medencében és a világ különböző tájain élő magyarok körében az utóbbi évtizedekben nagymértékben elterjedt és nagy közkeveltségnek örvend a „kopjafának” nevezett díszesen faragott oszlopok állításának szo-

kása.⁵ Annak ellenére, hogy ezeknek a „kopjafáknak” se a formájuk, se a méretük, valamint a rájuk faragott szimbólumok és ornamensek sem mutatnak egységes képet, mégis valamennyit a „kopjafa” elnevezéssel illetik.⁶ Mára ez a kifejezés mélyen gyökeret vert a köztudatban, s lényegében minden fából faragott emlékoszlopot s temetői fejfát így neveznek. Kutatásaim során azt is tapasztaltam, hogy a csónak alakú fejfát egyre gyakrabban ugyanúgy kopjafának nevezik, mint például a táblás fejfákat, tehát ha fejfás temetőről van szó, azt a köznyelv általában egyszerűen csak „kopjafás temetőként” emlegeti. Ennek szemléltetésére kitűnő példával szolgálnak azok a honlapok, amelyek a hajdúböszörményi temetőre hívják fel a figyelmet. A Hajdúböszörmény nevezetességeit bemutató weboldalon a következő szöveg olvasható:

*Kopjafás temető, Hajdúböszörmény. A nyugati temetőként emlegetett újranyitott egykori református temető egyik parcellájában csak a jellegzetes hajdúböszörményi sírjel, a csónak alakú fejfákkal lehet temetkezni. A közelmúltban szakszerűen helyreállították a még megmaradt régebbi fejfákat is...*⁷

Egy másik, Hajdúböszörmény látnivalóit is bemutató weboldalon a következőket találjuk:

*Akit érdekelnek a helyi temetkezési szokások, annak ajánlom, hogy keresse fel a kopjafás parcellát, ahol csak a jellegzetes hajdúböszörményi sírjel, a kopjafa állításával lehet temetkezni.*⁸

Éppen azt a hagyományt (a helyi, csónakos fejfák hagyományát) reklámozzák tehát a kopjafa hívószóval, amelyet többek között az általános kopjafákkal szemben kívánnak megőrizni!

A „kopjafa” kifejezést azonban nem csupán Hajdúböszörmény esetében használják, hanem a robusztus csónak formájú fejfáiról nevezetes Szatmárcseke temetőjével kapcsolatban is. A szóban forgó település nevezetességeit bemutató internetes honlapok majdnem mindegyikén a „kopjafás temető” kifejezést olvashatjuk.⁹ Kivételt csupán a település honlapja képez.¹⁰ Az egyik weboldalon a „csónakos kopjafás” kifejezést használják,¹¹ egy másikon a következőt olvashatjuk: „Kopjafás temető: a népi, csónak alakú fejfás temető műemléki védelem alatt áll.”¹²

Hajdúdorog település temetőjében ugyancsak csónak alakú fejfák állnak, azonban ezt is kopjafás temetőként tüntették fel az internetes honlapon: „...de említésre méltó a

5 Sütő Levente erdélyi fafaragó például készített kopjafát Keresztessy Sándor Belgiumban élő magyar származású filmrendező kislányának brüsszeli sírjára, de Japánba és máshová is faragott ilyet (L. Juhász 2005b)

6 A kopjafákra/emlékoszlopokra faragott díszítványokkal és szimbólumokkal részletesen foglalkoztam a témával kapcsolatban megjelent kötetemben (L. Juhász 2005b, 61–67.)

7 www.vendegvaro.hu/31-11812 (letöltve: 2007.2.11)

8 www.utleiras.hu/index.php?menu=travelogue_datasheet&travelogue_id=129&... (letöltve: 2009.5.12)

9 www.panograph.hu/360arts/details.php?image_id=475&sessionid=a2569a6215.. (letöltve: 2009.5.12)

10 www.szatmarcseke.hu (letöltve: 2009. 5.12)

11 www.vendegvaro.hu/4-1543.html (2007.2.11)

12 www.thermaltourism.hu/4-1543.html (2007.2.11)

hajdúdorogi kopjafás temető is, ahol az ősmagyar múltra emlékeztető csónak alakú fejfák láthatók.”¹³ A fenti példák azt bizonyítják, hogy nem csupán a „kopjafa” mint objektum, hanem maga a kifejezés is egyre nagyobb teret hódít, tehát elképzelhető, hogy rövid időn belül a köznyelvben „kopjafa” elnevezés lesz az általános megnevezése minden típusú fejfának.

Nagyon merészen fogalmazva: a folklorizmus-kopjafák s maga a kopjafa szó elterjedését mind Magyarországon, mind a környező országok magyarlakta vidékein, Nyugat-Európában és a más földrészekeken élő magyarok körében tulajdonképpen egyfajta magyar globalizációs jelenségnek tekinthetjük. A Kárpát-medence magyarlakta településein általában az egykori hagyományosan állított fejfák helyett a lakosság zöme ezeket részesíti előnyben, ahogyan ezt a most bemutatott hajdúböszörményi, szatmárcsekei vagy hajdúdorogi példa jól szemléltette. Hajdúböszörményben sokan még az önkormányzati rendeletet is képesek megszegni, mert nekik jobban tetszik a „kopjafa”, mint a helyi hagyományos csónak alakú fejfa. Ezek a személyek nem a helyi, hanem egy néhány évtizede elterjedt és divattá vált, egyfajta uniformizált nemzeti „hagyományhoz” ragaszkodnak inkább.¹⁴

Irodalom

Balassa Iván

1989 *A magyar falvak temetői*. Budapest.

Bodor Ferenc (szerk.)

1985 *A Malonyay hagyaték*. Gödöllő.

Hofer Tamás

1982 Archaikus sírjeleink kérdéséhez. In Hoppál Mihály–Novák László (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához* 10. Budapest 325–367. p.

1989 Eltérő nézetek a népi kultúráról – eltérő nemzetfelfogások. In Víg Mónika (szerk.): *Hogyan éljük túl a 21. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián az 1989 márciusa és júliusa között elhangzott előadásokból*. Budapest 239–248. p.

1999 Historisierung des ästhetischen. Die Projektion nationaler Geschichte in die Volkskunst. In Johler, Reinhard–Nikitsch, Herbert–Tschofen, Bernard (Hg.): *Ethnische Symbole und ästhetische Praxis in Europa*. Wien, 108–135. p.

Hoppál Mihály

1982 Fejfáink keleti hátteréről. In Hoppál Mihály–Novák László (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához* 10. Budapest, 325–367. p.

13 www.iranymagyarorszag.hu/info/hajdu-bihar_megye/

14 Figyelemre méltó, hogy néhány helyen éppen a csónak formájú fejfák stilizált változatait állítják, mert ezt még ősibb formánk tartják, de ezeket is kopjafáknak nevezik. Ilyet állítottak például Komáromban vagy a zoboralji Ghymesen, de a csallóközi Csicsón is ilyen elemekből áll egy emlékmű, s az ipolyvarbói millecentenáriumi emlékmű alkotóelemei is a csónakos fejfa mintájára készültek (L. Juhász 2005, 22., 41.)

Fél Edit

1987 Mezőkövesdi matyó népviselet. In *Magyar néprajzi lexikon* 3. Budapest, 601–605. p.

Juhász Ilona, L.

2001 Út menti haláljelek. *Új Szó* december 14. Gondolat melléklet 11. p.2002 Vom Grabmal zum Nationalsymbol. Gedenksäulen und Speerhölzer als Zeichen nationaler Identität. *Acta Ethnologica Danubiana* 4, 67–74. p.2004 A sírjeltől a nemzeti szimbólumig. Az emlékoszlopok, kopjafák mint a nemzeti identitás kifejezői. *Új Szó* március 19. Gondolat melléklet 12–13. p.2004 Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 107–133. p.2005a A kopjafa mint a szimbolikus térfoglalás eszköze a szlovákiai magyarok körében. In *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. Budapest, 115–126. p.

2005b „Fába róva, földbe ütvé...” A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál. Komárom–Dunaszerdahely /Interethnica 8/

2006 Sírjelből nemzeti szimbólum. A kopjafa, mint magyar nemzeti jelkép térhódítása. *Örökség* 10/10, 14. p.2007 Emlékoszlopok/kopjafák. Egy fafaragó állatorvos – Dr. Sidó Szilveszter emlékjelei. In *Vámbéry Antológia* 2007, 69–87. p.2008 Kopijovitě/pamätné stĺpy ako prostriedky národného označenia priestoru. *Slovenský národopis* 56, 43–54. p.

Kútvölgyi Mihály–Viszóczy Ilona–Viga Gyula

2006 *Matyóföld rózsái*. Budapest.

Liszka József

2000a Az adventi koszorú (Egy felmérés előzetes eredményei). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2/1, 145–156. p.2000b A (cseh)szlovákiai magyarság önmeghatározásának jelképrendszeréhez. In Balázs Géza–Voigt Vilmos (szerk.): *Jeles jogok – jogos jelek. Nyelvi jogok – társadalmi konfliktusok*. Budapest, 149–158. p.2003a Nationalsymbole der Ungarn in der Slowakei. In uő: *Zwischen den Karpaten und der Ungarischen Tiefebene. Volkskunde der Ungarn in der Slowakei*. Passau 385–413. p.2003b Der Adventskranz: Verbreitung und Bedeutung eines neuen Brauchelements in der Südslowakei. In uő.: *Zwischen den Karpaten und der Ungarischen Tiefebene. Volkskunde der Ungarn in der Slowakei*. Passau, 415–435. p.

2006 Bevezetés a néprajzba. A magyar néprajz/európai etnológia alapjai. Dunaszerdahely.

Malonyay Dezső

1907 *A magyar nép művészete. I. kötet. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest.

Mihályi Molnár László

1983 Fejfák a Nagykapos környéki temetőkben. *Új Minden Gyűjtemény* 3. Bratislava, 85–92. p.

Novák László Ferenc

2005 *Fejfa monográfia*. Nagykőrös.

Pócs Éva

1979 Fejfa. In *Magyar néprajzi lexikon* 2. Budapest, 97–107. p.

Sármány Ilona

1977 A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában. *Ethnographia* 88, 102–119. p.

Sütő Levente (Bali János közreműködésével)

2002 Sírjelből magyarságszimbólum. Kopjafa revival Erdélyben a 80-as évek közepétől napjainkig. In Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája* (Hofer Tamás köszöntése). Budapest, 277–286. p.

Szekeres Gyula

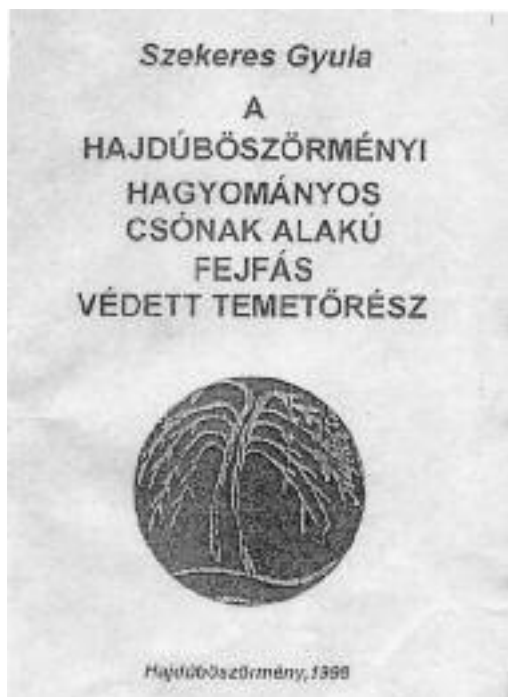
1998 *A hajdúböszörményi hagyományos csónak alakú fejfás védett temetőrész.* Hajdúböszörmény.

Törő György

2001 *Faragjunk együtt. Bölcsőtől a kopjafáig – játékkországban.* Nagy Janka Teodóra bevezetőjével. Budapest.

Verebélyi Kincső

1997 A poszt folklorizmus jelenségeiről. *Néprajzi Látóhatár* 6/1–4, 62–69. p.

1. A hajdúböszörményi csónak alakú fejfás védett temetőrészről 1998-ban kiadott tájékoztató és útmutató kiadvány címlapja

2. Egy 19 éves fiatalember fehérre festett fejfája márványtáblával és a róla készült fényképpel (2004. február 1.)

3a. Az 1930-as években állított két fejfa egy házaspár sírján – a feleség sírjén üveg alá helyezett esküvői fényképpel (2004. feb. 1.)

3b. Közeleli felvétel az üveglap alá helyezett esküvői fényképről (2004. február 1.)

4. Egy 14 éves fiatalember sárgára festett fejfája porcelánfotóval, mögötte 2 különböző típusú kereszt (2004. február 1.)

5. Egy 12 éves kislány fehérre festett, a hagyományos fejfatípus mintájára készült sírjele (2004. február 1.)

6. Fakeretes sírhely stilizált „csónakos”
fejfával és favázákkal (2006)

7. Félkörívben záródó fejfa töviskoszorús
Krisztus-fejet ábrázoló domborművel (2006)

8. Fejfa kettős kereszttel (2006)

9. Feketére festett fejfa kereszttel (2006)

10. Folklorizmus-kopjafa a feliratot tartalmazó fehér márványtáblával (2006)

11a Fóliába csomagolt fejfa az elhunytak közös fényképével (2006)

11a-b. Fóliába csomagolt fejfa az elhunytak közös fényképével - részlet (2006)

12. Fejfa angyalt ábrázoló bronz plasztikával, mögötte fejfa az elhunyt üveg alá helyezett fényképével (2006)

13. Feketére festett fejfa az elhunyt márványtáblára helyezett porcelán fényképével, valamint angyalkafigurával (2011. március vége)

14. Temetőrészlet (2011. március vége)

15. Kettős sírhely fakerettel, valamint különböző típusú fejfák (2011. március vége)

16. Temetőrészlet (2011. március vége)

17. Temetőrészlet kettős fakeretes sírokkal, a fejfákon fekete márványtáblákkal (2011. március vége)

18. Télre fóliába csomagolt fejfa műanyag koszorúkkal (2011. március vége)

19. Télre fóliába csomagolt fejfa és sírkeret (2011. március vége)

20. Fejfa szomorúfűz szimbólummal és az elhunyt fényképével, előtte téltre fóliába csomagolt fapad (2011. március vége)

21a. Fakeretes sírhely az elhunyt lemezre festett színes képmását tartalmazó „kopjafával” (2011. március vége)

21b. Az elhunyt képmása közléről

22. Stilizált csónak alakú fejfa alul tulipánnal, a síron favázába helyezett műanyag virágvázákkal (2011. március vége)

23a

23a–b. Fakeretes sírhely elől- és hátulnézetből, a fejfán az elhunyt színes fényképével és a temetési koszorúk szalagjaival; a síron karácsonyra feldíszített kis műfenyő, mikulásvirág és karácsonyi dísz gyertyával (2011. március vége)

24a. Kettős fakeretes sír két fejfával, a jobb oldali az 52 éves korában elhunyt feleségé, a bal oldali a még élő férj előre elkészített fejfája, középen külön fatáblán közös esküvői képük (2011. március vége)

24b. Részlet a fatáblára helyezett esküvői képpel

25. Temetőrészlet fejfákkal és különböző típusú faragott keresztekkel (2011. március vége)

26. Sírhant robusztus stilizált fejfával (2011. március vége)

27. Temetőrészlet fapaddal, a háttérben a már nem gondozott fejfás temetőrész (2011. március vége)

28. Temetőrészlet 2 fémtáblás fejfával (2011. március vége)

29. Temetőrész különféle stílusú fejkákkal (2011. március vége)

30. Fakeretes kettős sírhely fejfával és az elhunytak adatait tartalmazó 2 fatáblával, mellettük fémből készült koszorú- és vázartató (2011. március vége)

31. Temetőrészlet a fejfák tövébe állított, az elhunytak adatait tartalmazó fatáblákkal (2011. március vége)

32. Fejfák mellé helyezett fakeresztek feliratokkal (2011. március vége)

33. A már nem gondozott temetőrész fejfákkal (2011. március vége)

„Kopijovitý” stĺp verus tradičný lokálny drevený náhrobník?

Príklad z obce Hajdúböszörmény
(Zhrnutie)

Autorka analyzuje vyrezávané náhrobníky a niektoré zmeny v cintorínskej kultúre v chránenej časti cintorína dolnozemskej lokality Hajdúböszörmény v Maďarsku a to vzhľadom na nariadenia určujúce cintorínsky poriadok.

V tejto časti cintorína, v zmysle nariadenia upravujúceho pohreby a stavanie náhrobníkov, je povolené stavať výlučne náhrobníky tzv. člnového tvaru (*mad. csónak alakú*) v duchu miestnej tradície. Na tvar hrobov, starostlivosť o ne atď. sa tiež vzťahujú konkrétne predpisy. Uvedené nariadenia však príbuzní zosnulých dodržiať len sčasti, napriek tomu, že pochovávanie v tejto časti cintorína sa uskutočňuje na základe dobrovoľnosti. Táto prípadová štúdia poukazuje na to, že objavovaniu priebežne sa meniacich tendencií viažucich sa k pohrebu a k cintorínskej kultúre, ako i označovaniu hrobov ani v tejto časti cintorína nemožno zabrániť či usmerňovať ich nariadeniami. Pohrebná kultúra sa mení a prispôbuje danej dobe práve tak, ako ostatné oblasti a segmenty kultúry, nie je možné konzervovať určitý stav, resp. udržiavanie akéhosi zmeraveného systému zvykov takmer spred sto rokov. Počas uplynulých viac ako sto rokov sa udiali podstatné spoločenské, kultúrne, ekonomické zmeny, zmeny v životnom štýle a pod., ktoré mali/majú veľký vplyv aj na cintorínsku kultúru, resp. na zvyky súvisiace so starostlivosťou o hroby.

Pred vydaním nariadenia o náhrobníkoch sa stavali predovšetkým náhrobníky vo forme folkloristických kopijovitých stĺpov, resp. v tomto štýle zhotovené kríže. Nedominoval teda lokálny typ kríža, ale typ „kopijovitého stĺpu”, dnes fungujúceho aj ako pamätník. Kopijovité stĺpy sa dnes už globalizovali a v prostredí Maďarov majú vo svete funkciu národného symbolu. Po uvedení spomenutého nariadenia do platnosti podstatne ubudli kopijovité stĺpy, hoci úplne sa s ich stavaním neprestalo. Tvar, ornamentika, ako aj spôsoby úpravy hrobov v chránenej časti cintorína vo väčšine prípadov nie je v súlade s obsahom nariadenia. Autorka predstavuje najnovšie javy v uvedenej časti cintorína (napr. mramorové tabule pripevnené na kopijovitý náhrobník, fotografie, ohradenie hrobu a pod.), zároveň zdôrazňuje, že typ náhrobníka, používaný pôvodne len u protestantov, je čoraz častejší aj na miestach odpočinku katolíckych zosnulých a v časti cintorína, kedysi vyhradenej len pre protestantov, sa čoraz častejšie pochovávali aj katolíci. Keďže dnes už samotný vyrezávaný náhrobník, v maďarskom jazykovom prostredí bežne nazývaný „kopijovitý stĺp” (*mad. kopjafa*), je už sám osebe národným symbolom, aj pre katolíkov sa stalo dôležitým okrem religióznej príslušnosti označiť aj etnickú príslušnosť pomocou náhrobníka, čiže oproti krížu uprednostňujú „tradičný” náhrobník.

„Speerhölzer” versus lokale Grabzeichen?

Ein Fallbeispiel aus der Gemeinde Hajdúböszörmény
(Zusammenfassung)

Im Aufsatz untersucht die Autorin die Grabzeichen im Friedhof der ungarischen Siedlung Hajdúböszörmény, bzw. die Veränderungen der lokalen Bestattungskultur, besonders im Hinblick auf eine zeitgenössische Friedhofsordnung. Im Friedhofsgelände befindet sich ein unter besonderem Schutz stehendes Areal, in dem sich zahlreiche aus Holz geschnitzte Grabzeichen befinden. In diesem Bereich ist gemäß den Verordnungen der Friedhofsverwaltung nur die Einrichtung der traditionellen hölzernen Zeichen, die der so genannten Kahn-Form folgen, gestattet.

Auf die Form und die Pflege der Grabhügel beziehen sich ebenfalls konkrete Verordnungen. Die Angehörigen der hier bestatteten Personen halten jedoch die Hinweise nur teilweise ein, obwohl Bestattungen in diesem Areal freiwillig sind. Die Fallstudie kann gut veranschaulichen, dass man den ständig neu auftauchenden Tendenzen und Erscheinungsformen der Begräbniskultur keines-

wegs mit willkürlichen Regelungen Grenzen setzen kann. Die Friedhofskultur unterwirft sich ebenso den Änderungen der Zeit, wie alle anderen Segmente der Kultur – die Konservierung eines bestimmten Zeichens, in diesem Fall die Fixierung eines hundert Jahre alten Brauchmotivs, erweist sich als unmöglich. Das inzwischen vergangene Jahrhundert brachte bedeutende gesellschaftliche, kulturelle, wirtschaftliche usw. Änderungen mit sich, die dauerhaft auf die Brauchwelt der Bestattungs- und Friedhofskultur einwirken.

Vor der Einführung der Regelungen wurden in diesem Friedhofsbereich vorwiegend Speerhölzer (oder motivisch sehr ähnliche Kreuze) als Grabzeichen gesetzt – diese Zeichen gelten heute, infolge der Globalisierung bereits als weltweit verbreitete ungarische Nationalsymbole. Man kann also keineswegs über die Vorherrschaft eines örtlichen Grabzeichentyps sprechen, da der Speerholz-Typus sich heute weitgehend als nationales Denkmalmotiv durchgesetzt hat. Nach dem Inkrafttreten der Verordnung ist die Zahl der neu errichteten Speerholz-Motive stark geschrumpft, sie verschwanden aber nicht gänzlich vom Friedhof. Die Form, Ornamentik sowie die Art und Weise der Pflege der Gräber im abgesonderten Areal entspricht überwiegend *nicht* den Verordnungsvorschriften. Die Autorin beschreibt die neuesten Tendenzen, die mit den Grabzeichen in diesem Bereich verbunden sind (z. B. die an die Speerhölzer montierten, mit Anschriften versehenen Marmortafeln, Fotografien sowie die Umzäunung der Grabhügel usw.). Sie beobachtet, dass dieser Zeichentypus, der früher ausschließlich als protestantisches Symbol galt, heute immer häufiger auf den Grabhügeln katholischer Verstorbener zu finden ist. Im Bereich, der früher nur für Familien reformierten Glaubens vorbehalten war, sieht man zunehmend auch Gräber von Katholiken. Da sich dieses hölzerne Zeichen (in der Volkssprache als Speerholz verankert) als ungarisches Nationalsymbol etablieren konnte, ist es auch für die katholischen Einwohner wichtig geworden, auf diese Weise ihre nationale Zugehörigkeit veranschaulichen zu können – also auch dadurch, dass sie anstelle des Kreuzes das „traditionellere“ Speerholz-Motiv bevorzugen.

UTÓSZÓ HELYETT AVAGY SZUBJEKTÍV ÉS OBJEKTÍV(NEK SZÁNT)

FUTAMOK EGY KUTATÓI ATTITÚDRÓL

Többször idéztem már a magyar parlamentnek azt a momentumát, amikor Herman Ottó országgyűlési képviselő és európai hírű polihisztor a maga vehemenciájával harsogta képviselőtársainak, hogy „a modern kultúra, a közlekedés fejlődése a valóságos népiest, az ethnost, az ethnographiai dolgokat nyeli el és eltünteti (...), itten a még most meglevő dolgoknak úgyszólván a tizenkettedik órában való megmentéséről van szó”. Amit tehát ma nem gyűjtünk össze a parasztság kultúrájának értékeiből, az az idős generáció kihalásával örökre elveszik számunkra. Ezért minden erőt be kell vetni, hogy azokat az utolsó morzsákat összeseregessük, amelyek segítségével egy letűnőben lévő világ ma még talán rekonstruálható. Monda ezt Herman Ottó a korabeli magyar parlament jelen lévő képviselői zajos helyeslése közepette 1890-ben. Nos, ehhez képest a magyar néprajz az azóta eltelt több mint egy évszázad alatt monográfiák tömkelegét, népköltészeti gyűjtemények sorozatait, különféle szintézisek tucatjait tette le az asztalra, zömében az azóta végzett terepkutatások eredményeire támaszkodva. (Ha zárójelben is, de meg kell jegyezni: ahogy sok minden, ez sem volt magyar sajátosság. A harangok illetékteleni félrevereése, igaz, olykor bizonyos, kisebb-nagyobb fáziseltolódásokkal, az egész európai néprajzot jellemezte.)

Most a 21. században vagyunk, s úgy tűnik, hogy még mindig van mit gyűjteni, persze egyesek (Herman Ottó hú tanítványai) a harangot továbbra is verik félre szorgalmasan, csacsi újságírói kérdésként folyamatosan elhangzik: van-e még gyűjteni-, kutatnivalója a néprajzosnak?

Nos, jelen kötet példásan bizonyítja, hogy az aggodalmaskodásnak semmi helye, a néprajz (vagy ha úgy tetszik: európai etnológia) képviselőinek (legalábbis ami az elvégzendő feladatok mennyiségét illeti) még hosszú ideig nem kell a munkanélküliek keserű kenyerét fogyasztaniuk. A jelenségkomplexum, amit a néprajz kutat, ugyanis – korábbi vélekedésekkel ellentétben – nem kapcsolódik konkrét és behatárolt társadalmi osztályokhoz, rétegekhez, csoportokhoz, jelesen a parasztsághoz. Amely, lévén történeti képződmény, idővel átalakulhat, eltűnhet. Inkább a (tágra értelmezett) kultúra bizonyos típusú szegmenseit jelenti, amelyekre alapvetően a közösségi jelleg, az ebből is fakadó variánsok, változatok megszámlálhatatlan sora, illetve a szóbeliség vagy az ahhoz hasonló egyéni írásbeliség a jellemző. S ez, társadalmi osztályoktól, rétegektől függetlenül bárhol (és bármikor!) megjelenhet. Ezt a tételt érzékletesen példázzák a jelen kötet tanulmányai, talán a leginkább a modern korunk boszorkányos hiedelmeiről, valamint a bányamanókról, bányaszellemekről és a halottas hiedelmek karácsonyi vonatkozásairól szóló dolgozatok.

Aki személyesen is ismeri L. Juhász Ilonát, s valaha is beszélgetett már vele, annak nem ismeretlen tudományos megközelítési módja, az a prezentálási módszere, ami jelen kötet hét tanulmányának is sajátja. Ő, ha valamit elmesél, nem a történet szikár szűzsé-

jét osztja meg beszélgetőpartnerével (ahogy, teszem azt, e sorok írója tenné és teszi), hanem a sztori forrásának körülményeit is lefesti. Azt, hogy hol és mikor hallotta és kitől, sőt olykor azt az illetőt és helyszínt is jellemzi röviden (vagy kevésbé röviden), s csak ezt követően ismerhetjük meg magát az esetet. Nos, tudományos leírásai is hasonlóak: rengeteg, látszólag érdektelen, de a történet pontosabb és hitelesebb prezentálása érdekében mégis fontos körülményt is megtudunk, ami által az életnek mindig egy kicsi, ám ebben a kicsiségben rendkívül komplex jelenségét ismerhetjük meg.

Mivel a néprajzot regulárisan viszonylag későn tanulta (Debrecenben szerzett diplomát és ugyanott doktorált), sok esetben nem hagyja magát megkövesedett tudományos tradíciók (lásd Herman Ottó!) által befolyásolni, olyan apróságokat, olyan összefüggéseket vesz észre, amelyek fölött a hagyományos néprajzi oktatás keretében kiképzett kutatók gyakran nagyvonalúan átsiklanak, vagy melyeket, ha észrevesznek, éppen a tudományos tradíciók béklyóitól szabadulni nem tudva, nem tartanak fontosnak. Talán a hajdúböszörményi temető tradicionális fejfái és az egyre inkább elharapódzó kopjafakultusz ütközési felületeinek a megfigyelése, az arról szóló elemző tanulmánya a legjobb példa erre a friss szemléletmódra. Ide sorolhatjuk azonban a fényképek síremlékeken, út menti halálhelyjeleken való alkalmazásának pontos, éles szemre valló dokumentálását, vagy azt az esettanulmányát, amelyben egyetlen temetői fényképes síremlékből a lokális emlékezetnek sok szempontú megnyilvánulási formáit sikerült levezetnie.

Módszerei, forráscsoportjai is modernnek, ha úgy tetszik, de talán jobb kifejezés erre a szokatlanság. Hiszen a hírlapi cikkek, tudósítások forrásértékét elméletileg már régen felismerte a néprajz, csak a valódi alkalmazásukra, igazándiból történő kiaknázásukra, sok esetben központi forráscsoporttá történő kiemelésükre nem (vagy csak kivételes esetekben) került sor. Ahogyan a teljesen új terep, mondhatni 21. századi terep, az internet világának forrásként való felhasználása sem mondható teljesen L. Juhász Ilona „találmányának”, de az ilyen intenzitású és sokrétű alkalmazása (ráadásul más forráscsoportokkal – lásd hírlapi cikkek! – együtt való alkalmazása!) mégiscsak, hogy finoman fejezzem ki magam, szokatlan a közép-európai néprajzban. Dolgozataiból (főleg a Kilenc keresztről szólóból) ékesen kiviláglik, hogy ez az internetes virtuális tér szinte pontosan leképezi (noha nem a szóbeliségen, hanem éppenséggel az írásbeliségen alapszik) a szájhagyományozás, a szóbeliség világát, a néprajzkutatók valós kutatási tereit, terepeit.

A kötetben szereplő hét tanulmányt gazdag fénykép-dokumentáció teszi teljessé. S ez nem pusztá frázis, hiszen a fotók valóban további, a szövegből esetleg konkrétan ki nem olvasható információkat közölnek (Azzola professzor szavaival élve: „a képek beszélnek”), így ezeket a szöveggel együtt „olvasva” kaphatunk komplex ismereteket az éppen szóban forgó témáról.

Miközben L. Juhász Ilona tanulmányai egyenként is, és a maguk összességében is fontos lenyomatai a 21. századi etnológiának, tárgyukat és stílusukat tekintve is méltán számot tarthatnak a szellemi kalandoktól nem visszariadó, nem szakember olvasók, valamint a néprajzzal éppen ismerkedő, tudományos impulzusokat kereső egyetemi hallgatók érdeklődésére is.

Keszegfalva, 2011. augusztus 11-én

Liszka József

A KÖTETBEN SZEREPLŐ TANULMÁNYOK KORÁBBI KÖZLÉSI HELYEINEK BIBLIOGRÁFIAI ADATAI

„Bizony, boszorkányok még mindig vannak!” Boszorkányhit és rontás egy gömöri bányásztelepülésen a 21. században

Első megjelenése: „Bizony, boszorkányok még mindig vannak!” Boszorkányhit és rontás egy gömöri bányásztelepülésen a 21. században. *Tisicum* 16 (2007), 101–110. p.

A permonyík. A bányaszellem és bányamanó alakja a szöveges folklórban – különös tekintettel egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágára

Első megjelenése: A permonyík. A bányaszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4, 2002/2, 127–142. p. Ennek némileg kibővített és aktualizált változata: A permonyík. A bányaszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában. In *Az Érc- és Ásványbányászati Múzeum Közleményei I.* Rudabánya 2004, 36–58. p. Szlovákul: Permoník. Banský duch a banský škriatok v poverových predstavách gemerskej baníckej obce Rudná. *Acta Ethnologica Danubiana* 7 (2005), 77–93. p.

Kilenc kereszt (Devět křížů) – Egy szakrális kisemlék-együttes nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban

Első megjelenés: Kilenc kereszt (Devět křížů). Egy szakrális kisemlék nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban. *Tisicum* 18 (2009), 555–571. p. Jelen szöveg ennek egy tetemesen bővített, aktualizált változata.

Karácsony és a halottak emlékezete. Dél-szlovákiai példa

Jelen írás a Lukács László tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából összeállított kötet számára készült. A 2010-re tervezett megjelenés viszont nagyjából a jelen kézirat lezárása környékén valósult meg: Karácsony és a halottak emlékezete. *Alba Regia* 40 (2011), 211–218. p.

Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti halálhelyjeleken

A tanulmány előzményei: Fényképek a temetői síremlékeken. *Új Szó* 2003. október 31., 14–15. p., ill.: Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6 (2004), 107–133. p.

A fénykép szerepe a lokális emlékezetben. Keszegfalvai példa

Első megjelenése: Egy temetői fénykép szerepe a lokális emlékezetben. In *Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej. Az identitás összefüggései. Köszöntő*

könyv Gyivicsán Anna tiszteletére. Krekovičová, Eva–Uhrinová, Alžbeta–Žiláková, Mária red. Békešská Čaba–Békéscsaba 2010, 92–106. p.

Ezt követően nem sokkal később szlovákul is napvilágot látott: Fotografia pomníku ako médium uchovania lokálnej pamäti. *Acta Ethnologica Danubiana* 12 (2010), 111–124. p.

„Kopjafa” versus hagyományos fejfa? Hajdúböszörményi példa

Első megjelenés: „Kopjafa” versus hagyományos fejfa. Hagományőrzés vagy divat? Hajdúböszörményi példa. In *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendőös Novák László Ferenc tiszteletére*. Szerk. Ujváry Zoltán. Nagykőrös–Debrecen: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 2007, 499–510. p.

MAGYAR–SZLOVÁK HELYNÉVJEGYZÉK

Ágcsernyő	Čierna nad Tisou
Alistál	Dolný Štál
Alsócsitár	Dolné Štitáre
Alsóhatár	Dolný Chotár
Aranyida	Zlatá Idka
Besztercebánya	Banská Bystrica
Betlér	Betliar
Csetnek	Štítnik
Csicsó	Čičov
Csucsom	Čučma
Dernő	Drnava
Dobsina	Dobšiná
Felsőszeli	Horné Saliby
Fülek	Fíľakovo
Gadóc	Komárno–Hadovce
Galánta	Galanta
Gelle	Holice
Gímes	Jelenec
Gúta	Kolárovo
Homonna	Humené
Ipolyfödemes	Ipeľské Úľany
Ipolyszalka	Salka
Jányok	Janíky
Jóléisz	Jovice
Kassa	Košice
Kelenye	Kleňany
Kéménd	Kamenín
Keszegfalva	Kameničná
Kiskovácsvágás	Kováčová
Kistárkány	Malé Trakany
Komárom	Komárno
Körmöcbánya	Kremnica
Kőrös	Kružná
Krasznahorkaváralja	Krásnohorské Podhradie
Marcelháza	Marcelová
Menyhe	Mechenice
Nagymácséd	Veľká Mača
Nyitra	Nitra

Palást	Plášťovce
Párkány	Štúrovo
Pered	Tešedíkovo
Pozsony	Bratislava
Rekenyeújfalú	Rakovnica
Rozsnyó	Rožňava
Rudna	Rudná
Sajóháza	Nadabula
Selmecbánya	Banská Štiavnica
Somorja	Šamorín
Süvete	Šivetice
Szirk	Sirk
Tejfalú	Mliečno (Šamorín)
Tőketerebes	Trebišov
Udvard	Dvory nad Žitavou
Vágtornóc	Trnovec nad Váhom
Várhosszúrét	Krásnohorská Dlhá Lúka

OBSAH

Viera v bosorky a urieknutie v jednej gemerskej banskej usadlosti v 21. storočí.....	9
Permoník. Banský duch a banský škriatok v slovesnom folklóre, osobitným zreteľom na povery v baníckej usadlosti Rudná.....	25
„Devět křížů“. Po stopách jednej sakrálnej pamiatky na internete. Nové perspektívy etnologických výskumov	61
Vianoce a spomienka na zosnulých	105
Fotografie na náhrobníkoch a prícestných úmrtných označeniach na južnom Slovensku.....	125
Fotografia z náhrobníka ako médium zachovania lokálnej pamäti	173
„Kopijovitý“ stĺp verus tradičný lokálny drevený náhrobník? Príklad z obce Hajdúböszörmény	189

INHALT

Hexenglaube und Verhexung in einer Bergbausiedlung des 21. Jahrhunderts	9
Permonyík. Das Bergmandl. Die Sagenwelt über den Berggeist in einer Bergbausiedlung	25
Die Geschichte eines sakralen Denkmals. Eine Spurensuche im Internet. Neue Perspektiven in der ethnographischen Forschung	61
Weihnachten und der Trauerkult	105
Photos auf Grabmälern und Totengedenken am Straßenrand in der Slowakei	125
Die Rolle eines Grabfotos in der lokalen Erinnerung	173
„Speerhölzer“ versus lokale Grabzeichen? Ein Fallbeispiel aus der Gemeinde Hajdúböszörmény	189

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
Parková 4
931 01 Šamorín
www.foruminst.sk
E-mail: foruminst@foruminst.sk

L. Juhász Ilona
Rítusok, jelek, szimbólumok

Első kiadás
Felelős kiadó: Tóth Károly
Felelős szerkesztő: Csanda Gábor
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Juhász R. József
Nyomta: Arrabona Print, Győr
Kiadta: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja 2011
Példányszám: 300

L. Juhász Ilona
Ríty, znaky, symboly

Prvé vydanie
Zodpovedný vydavateľ: Károly Tóth
Zodpovedný redaktor: Gábor Csanda
Tlačiarenská príprava, návrh obálky: József R. Juhász
Tlač: Arrabona Print, Győr
Vydal: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín 2011
Náklad: 300

ISBN 978-80-89249-53-4

Van-e még kutatni valója a 21. század néprajzosának? Amennyiben a néprajz kutatási objektumaként a tradicionális körülmények között élő parasztságot jelöljük meg, akkor aligha. Csakhogy azok az ismérvek, amelyeket a hagyományos népi kultúrára véltünk érvényesnek (a szóbeliség vagy az azzal rokon személyes írásbeliség, mindaközben bizonyos fokú személytelenség és közösségi elv, a variálódás stb.) megvannak más társadalmi rétegek körében, napjaink mindennapi kultúrájában is. L. Juhász Ilona tanulmánygyűjteménye a többi között ezekre az aspektusokra hívja fel a figyelmet. Azok számára, akik a népi kultúra pusztulása okán verik félre a harangot, ékesen bizonyítja, hogy igenis van témája korunk etnológusának, lett légyen az a boszorkányhit mai megnyilvánulási formái, a hiedelemmondák, a temetőkultúra számos jelensége vagy éppenséggel modern korunk autópálya-babonáinak rendszere.

L. Juhász Ilona a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja tudományos munkatársa. Kutatói érdeklődése többek között a temetőkultúra, a modernkori hiedelmek, a folklorizmus kérdései, valamint a szimbólumok világa felé irányul. Nevéhez fűződik a szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia összeállítása, amely hat kötetben látott napvilágot, illetve az intézet honlapján, digitális formában férhető hozzá. Tanulmányait

magyar, szlovák és német nyelven hazai és külföldi tudományos folyóiratokban, konferenciaköteteken teszi közzé. Fontosabb önálló kötetei: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely 2002; *„Fába róva, földbe ütve...” A kopjafák/ emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál*. Somorja–Dunaszerdahely 2005; *Jelek a térben. Szakrális kisemlékeink*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2006 [Liszka Józseffel közösen]; *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai értelmezéséhez*. Komárom 2010.

Ára: 10 €

ISBN 978-80-89249-53-4

9 788089 249534 >